

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ФІЛОСОФІЯ

Науковий журнал

Виходить 40 разів на рік

Заснований у березні 1997 року

№ 31 (324). 2014

Черкаси – 2014

**Засновник, редакція, видавець і виготовлювач –
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького**

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 16161-4633ПР від 11.12.2009

Науковий журнал містить статті, присвячені актуальним проблемам соціальної філософії, логіки, філософії освіти. У публікаціях досліджується місце, завдання та спосіб існування філософії в сучасному освітньому просторі, аналізуються категорії, атрибут та основні модули соціальної реальності, висвітлюються процеси взаємовпливу, взаємозв'язку та взаємозумовленості в системі «людина – суспільство – природа», розглядається проблема цінностей, визначення та інтерпретації націоналізму, аналізується феномен свободи як складової демократичного суспільства, розглядається проблема класифікації типів корпоративної культури, пропонується філософське бачення деяких проблем логіки.

Для широкого кола фахівців у сфері гуманітарних наук, викладачів, аспірантів, студентів та пошукачів.

Постановою Президії ВАК України від 10.02.2010 р. № 1-05/1 (Бюлетень ВАК України. – 2010. – №3) журнал включено до переліку наукових фахових видань зі спеціальності „Філософія”.

Випуск № 31 (324) наукового журналу Вісник Черкаського університету, серія філософія рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 1 від 28 серпня 2014 року).

Журнал реферується Українським реферативним журналом «Джерело» (засновники: Інститут проблем реєстрації інформації НАН України та Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського) та Реферативним журналом Всеросійського інституту наукової і технічної інформації РАН (ВІНІТІ РАН).

Головна редакційна колегія:

Кузьмінський А.І., чл.-кор. НАПН України, д.пед.н., проф. (головний редактор); Боєчко Ф.Ф., чл.-кор. НАПН України, д.б.н., проф. (заступник головного редактора); Тарасенкова Н.А., д.пед.н., проф. (заступник головного редактора); Луценко Гр.В., к.ф.-м.н., доц. (відповідальний секретар); Архипова С.П., к.пед.н., проф.; Біда О.А., д.пед.н., проф.; Головня Б.П., д.т.н., доц.; Гусак А.М., д.ф.-м.н., проф.; Драч О.О., д.і.н., проф.; Жаботинська С.А., д.філол.н., проф.; Кукурудза І.І., д.е.н., проф.; Лизогуб В.С., д.б.н., проф.; Марченко О.В., д.філос.н., проф.; Мігус І.П., д.е.н., доц.; Мінаєв Б.П., д.х.н., проф.; Перехрест О.Г., д.і.н., проф.; Поліщук В.Т., д.філол.н., проф.; Савченко О.П., д.пед.н., проф.; Селіванова О.О., д.філол.н., проф.; Чабан А.Ю., д.і.н., проф.; Шпак В.П., д.пед.н., проф.

Редакційна колегія серії:

Марченко О. В., д.філос.н., проф. (відповідальний редактор); Процишин В. М., к.філос.н., доц. (відповідальний секретар); Бичко І. В., д.філос.н., проф.; Богданов В. С., д.філос.н., проф.; Драч Г. В., д.філос.н., проф. (Росія); Дмитренко М. Й., д.філос.н., доц., Дуйкін В. Р., д.філос.н., проф.; Іщенко М. П., д.філос.н., проф.; Стадник М. М., д.філос.н., проф.; Шпак В. Т., д.філос.н., проф.; Slomski W., dr. hab., prof. (Польща); Szymanek K., dr. hab. (Польща).

За зміст публікації відповідальність несуть автори.

Адреса редакційної колегії:

Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького,
кафедра філософії. Тел. (0472) 37-55-57

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

УДК 101:378

В. М. Процишин

ЕТОС ФІЛОСОФІЇ ТА ОСВІТНЯ РЕФОРМА

У статті на основі актуалізації проблеми етосу філософії робиться спроба переосмислення її місця, завдань та способу існування в сучасному освітньому просторі. Під цим кутом зору здійснюється зіставлення когнітивного та соціально-комунікативного (етичного) змісту філософування як такого із відповідними навчальними практиками, взятими в їх історичній ретроспективі. Обстоюється ідея існування внутрішнього зв'язку між пануючими під час навчання формами спілкування (характером соціальних відносин) в їх вертикальному та горизонтальному вимірах та ціннісною визначеністю знань, що у цих формах набуваються. Як конститутивну для філософського етосу (морально-ціннісного способу самовизначення людини у світі) автор розглядає сократичну практику діалогічного спілкування, відтворення якої в умовах освітньої діяльності витлумачується також і як найдієвіший засіб перетворення знань в переконання. Наголошується на сутнісних відмінностях університетської та шкільної освіти, усвідомлення яких розглядається як передумова успішного реформування освітньої діяльності університетів в умовах її наближення до європейських освітніх стандартів.

Ключові слова: етос філософії, освітня діяльність, форми спілкування, реформа освіти, університетська філософія, філософська практика.

Постановка проблеми. Обраний Україною курс на європейську інтеграцію зумовлює нагальну необхідність здійснення системного реформування усіх сфер життя українського суспільства й, зокрема, освітньої. Реалізація цього завдання неможлива без вироблення відповідної стратегії, яка була б не стільки відображенням наших намірів і прагнень якось «влитися» в європейський освітній простір (показовим і не вельми втішним прикладом чого може бути наша реальна практика приєднання до Болонського процесу), скільки результатом глибокого осмислення самої сутності освітньої діяльності, її специфіки та, говорячи гегелівською мовою, відповідності своєму поняттю в сучасному світі. Іншими словами, реформа освіти, якщо не зводити її до досягнення суто формальних показників і не вбачати її мету виключно в підготовці фахівця, здатного адаптуватися до потреб ринкової економіки європейського рівня та відповідного цьому рівню високотехнологічного виробництва (по суті, здатного стати його агентом), а розуміти цю реформу як рух до наповнення освітньої діяльності адекватним їй внутрішнім змістом, має торкатися, передовсім, самої суті справи, тобто способу утворення людини (нагадаймо, що німецьке «Bildung» означає утворення, «образование» – процес формування людей з точки зору їх людяності та їх інтелектуальних здатностей). Зрозуміло, виконання цього завдання потребує, насамперед, зміни усталених уявлень про освіту як про суто екстенсивний процес накопичення знань і вмінь учнів та студентів (яких, до того ж, слід ще й виховувати), що навряд чи можливо зробити в межах пануючої нині педагогічної парадигми, попри наявність інтересу у педагогів до всіляких модних іновацій. І навіть прийнятий нещодавно Закон «Про вищу освіту», який би мав бути основою справді революційних зрушень в цій сфері, залишає практично незмінним вузько утилітарне розуміння засад освітньої діяльності університетів, відводячи їм роль більш чи менш самостійних підприємств із надання «освітніх послуг», а студентам – споживачів цих самих послуг.

Забезпечити можливість виходу за межі цього суто утилітарного бачення освіти повинна була б так звана «філософія освіти», маніфестація якої на академічному і лобюванні на інституційному рівнях має місце останніми роками. Однак, якихось істотних «прозрінь», на які хотілося б сподіватись, попри появу чималої кількості публікацій та дисертацій в цій галузі, поки немає. Очевидно, існування терміна ще не є свідченням наявності адекватного йому змісту. І причини цьому, скоріш за все, не стільки суб'єктивні

(неспроможність представників цього «цеху» філософськи осягнути предмет, хоча це теж не рідкість), скільки об'єктивні. Йдеться про успадковану ще від Нового часу, позитивістську за своєю суттю, традицію ототожнення філософії з наукою (остання, за Кантом, є сферою суто розсудкового знання), що на практиці, зокрема, освітній, обертається виключно прагматичним до неї ставленням, тобто вимогою «продемонструвати» відчутну користь від її вивчення. Звісно, будь-яка спроба такої демонстрації сама по собі вже є поступкою перед розсудковим мисленням і, зазвичай, обертається профанацією та дискредитацією філософії, що робить цілком зрозумілим небажання освітніх менеджерів (ректорів, деканів тощо) серйозно ставитися до її присутності в навчальних планах. Як наслідок, маємо достатньо типову для більшості вишів ситуацію скорочення годин, які відводяться на вивчення філософії, що спричинює, відповідно, природне прагнення викладачів-філософів за будь-що вижити, часто-густо, ціною непомітної для них самих «професійної зради», тобто переходу на засади того ж таки розсудково-емпіричного мислення, що не можна не розцінювати як крок до філософського самогубства.

Щоправда, нинішня ситуація має свої історичні аналогії: згадаймо хоча б середньовічні «загравання» філософів з богословами, чи їх стосунки з природодослідниками часів Бекона-Декарта: певною мірою ці приклади можна витлумачити знову ж таки як спроби мімікрійного виживання за несприятливих умов. І той факт, що «любомудри» ще не остаточно розчинилися в несприятливому середовищі й досі дають про себе знати, є водночас і дивним, і оптимістичним (мабуть, дається взнаки «хитрість історії»). Тож, враховуючи всі ці обставини та колізії, є сенс задатися питанням про існування іманентного філософії способу її соціально-історичного буття, тобто знову ж таки, того способу, у який вона себе відтворює (створює) протягом тисячоліть, повсякчас постаючи і як цілком певна теоретична традиція, і як своєрідна духовна практика. Є підстави вважати, що саме цей спосіб і є власне сутністю освіти як такої, адже народження філософії в її європейському сенсі, як відомо, й знаменувало собою початок давньогрецького Просвітництва з його визначальним прагненням до прояснення розуму, до прозріння людського духу. Іншими словами, йдеться про спільний і для філософії, і для освіти загалом специфічний етос, без відродження якого навряд чи варто сподіватися на успіх освітніх реформ.

Тож, спробуймо, зробивши це **метою нашої розвідки**, з'ясувати, по-перше, яким є етос філософії, по-друге, як цей етос може бути представлений в межах університетської філософії, тобто в процесі її викладання та засвоєння студентами, й, по-третє, як відновлення етосу університетської філософії може вплинути на процес реформування освіти загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Насамперед, слід відзначити, що осмислення сучасною філософією своїх етичних засад здійснюється нечасто. Здебільшого увага приділяється етиці науки, до того ж і тут переважає дещо спрощене розуміння характеру їхнього взаємозв'язку, а саме, як результату прикладання (точніше, накладання) певних етичних імперативів на діяльність науковця – акту, який в своєму субстантивованому вигляді відомий сьогодні під назвою «прикладна етика». І та обставина, що філософію досі не спіткала доля бути жертвою подібного «прикладання», є вельми втішним.

З іншого боку, дистанціювання сучасною вітчизняною філософією себе від потреби власного етичного самовизначення можна розглядати як відгомін історичної пам'яті: ще не стерлися в ній сліди радянського ідеологічно-ціннісного диктату. Тому часто-густо постановка питання про її етос, тобто про її ціннісно-моральнісне підґрунтя сприймається як спроба подібний диктат реанімувати. Водночас, відсутність особливого інтересу до означеної проблематики є відображенням достатньо поширеної думки про те, що філософія вже за визначенням є формою проблематизації будь-яких смислів, в тому числі, й моральнісних, відтак її завдання – ці смисли обґрунтувати, а не приймати як наперед задані.

Та попри це, тема етичних засад філософування в різних її інтерпретаціях все ж остаточно не зникла і час від часу продовжує звучати на сторінках наших видань. Так, однією з варіацій даної теми можна вважати спробу осмислення образу філософа у

просторі культури, представлене у дисертаційному дослідженні Ю. Потоцької «Образ філософа у просторі сучасної культури. Європейсько-американський діалог» (2003), котра вважає своїми попередниками в цьому питанні М. Мамардашвілі, Л. Когана, В. Горського, Ю. Шрейдера, Н. Автономову та ін., але визнає пріоритет французьких та американських авторів. Осмислюючи змістовні характеристики концепту «образ філософа», авторка звертає увагу на його етичну (життєво-практичну) наповненість та «метафілософську» зорієнтованість.

Виокремлює проблему етосу філософії, зокрема, університетської, сучасна російська дослідниця Н. Баранець у своїй монографії «Метаморфози етосу філософського союбщества в ХХ веке» (2007), щоправда розглядається дана проблема тут переважно в її соціологічному аспекті. Але якщо не акцентувати увагу на соціальних носіях відповідної функції, тобто викладачах філософії, а зосередитися на ній самій, то, як зазначає авторка, перед нами постане цілком певний філософський напрямок із власним статусом, проблематикою та ступенем науковості, тобто власним етосом.

Як деякий залишок цивілізаційних процесів, котрі включають в себе виховання, освіту, закони та правила, встановлені політичною владою і суспільною мораллю в їх особистому заломленні витлумачує етос О. Разова у своїй праці «Насущность этоса» (2003), зауважуючи, що етос філософії визначається її здатністю ставати способом життя людини [5, с. 190].

Серед нечисленних публікацій, присвячених безпосередньо проблемі етосу філософії у сучасній вітчизняній (і не лише) літературі істотно вирізняється стаття В. Малахова, розміщена ним у авторській збірці «Уязвимость любви» (2005), котру, на нашу думку, можна розглядати як одну із перших спроб концептуалізації цього поняття. Оскільки йдеться про якнайточнішу репрезентацію цієї концепції, дозволимо собі досить розлогу цитату з цієї статті. Роз'яснюючи сутність власного розуміння проблеми, автор зазначає: «...Філософія ніколи не задовольняється статусом чистої теорії. Постаючи як складноорганізована галузь духовної діяльності, призначення якої постійно виявляється предметом її власної рефлексії, вона в своєму конкретному «виконанні» неминуче розпадається на низку змагально співіснуючих в багатомірному просторі істини аксіологічно заряджених практик, які в той чи інший спосіб реалізують різноманітні когнітивні, просвітницькі, моральнісно-виховні, ідеологічні та інші настанови і функції філософської культури. Саме на вказаному рівні конкретної *філософської практики*, її будови та конфігурації, її людиномірності, способу її входження у світ питання про етос філософії, як уявляється, і набуває повною мірою своєї актуальності. Як подібна практика, що вплетена в реальне, мінливе й різнобарвне людське життя, будь-яка філософія вільно чи мимовільно, з неусувною часткою домислу (тобто озираячись так або інакше на існуючі в суспільстві моральнісні стандарти) і вибудовує свій етос». І далі: «Окресливши ці необхідні відмінності, ми, таким чином, отримуємо можливість концептуалізувати наше уявлення про етос філософії як про стійку моральнісну орієнтацію конкретних філософських практик, залучену до розвитку відповідного типу раціонального дискурсу і разом з тим таку, що підтримує, специфікує та результує цей розвиток в просторі безпосередніх життєвих відносин. Подібний етос, тією чи іншою мірою виражений, властивий будь-якій достатньо оригінальній філософській системі, до того ж його первинна визначеність (вибір), будучи *іманентним актом* стосовно даної системи в цілому, здатна набувати в її межах все більш розгорнутого вигляду» [3, с. 63-64]. Отже, як це впливає із приведеного фрагменту статті В. Малахова, філософія віднаходить свій етос та свою світоглядну завершеність лише в формі відповідної її теоретичному змісту практики (від себе додамо – суспільної практики, тобто практики спілкування), поза якою вона (філософія) взагалі втрачає свій світоглядний сенс. Очевидно, і сам її теоретичний зміст є своєрідним відзеркаленням характеру щойно згаданої практики (чи практик).

Виклад основного матеріалу. Виходячи із представленої вище, можливо, й не надто репрезентативної експозиції проблеми етосу філософії, можна все ж констатувати наявність в підходах до її постановки певної смислової єдності, а саме, більш чи менш одностайне

визнання явної чи прихованої присутності навіть у найабстрактніших філософських ідеях їх ціннісно-практичних, моральнісних вимірів. Ця обставина й зумовлює потребу виявлення специфічних механізмів конституювання філософського етосу, які, вірогідно, є водночас відповідальними і за долю та дієвість філософії в конкретних соціально-історичних умовах її існування. То ж якими є ці механізми, тобто які саме практики, і у який спосіб конституують той чи інший теоретичний зміст філософії?

Якщо спертися на загально визнану думку про те, що виникнення філософії сутнісно пов'язане зі способом та устроєм життя громадян давньогрецьких полісів – носіїв її етосу, та взяти до уваги безперечні здобутки гегелівської філософії історії, яка, як, відомо, є невід'ємною від його історико-філософської концепції, зокрема, ідею збігу філогенезу та онтогенезу, то питання про його (філософського етосу) механізми вибудовування постає як питання про здатність тієї чи іншої соціальної спільноти по-своєму відтворювати саму суть античної «любомудрості» – незацікавлений пошук істини, спроможність цілісно цю істину пережити, милуватися нею. Пам'ятаючи про те, що цей пошук, і ця спроможність набувалася греком в атмосфері невимушеного спілкування зі своїм співгромадянином, тобто генетично були пов'язані з характером соціальних відносин між ними, можна стверджувати, що філософування для елітів було органічною складовою їх соціального буття, а останнє, в свою чергу, з необхідністю породжувало потребу у філософуванні як інтегрованому у «матерію» повсякденності запиті на поняттєво-логічне мислення та відповідну йому «калокагатійно» вибудовану чуттєвість. Таким чином, філософія виявлялась «вплетеною» в людську соціальність як таку, ставала чи не найважливішим чинником утворення («образовання») людини як цілісної, здатної теоретично мислити та теоретично (естетично) почувати, соціальної активної, освіченої істоти. Власне мисленнєвим аналогом такого роду соціальної практики, властивої, насамперед, класичній античності, була, як відомо, діалектика, що, за Платоном, є вмінням підносити до єдності те, що є розрізненим, і, навпаки, вбачати в єдиному різне.

Отже, можна, на нашу думку, говорити про те, що етосом діалектичної філософії і була практика формування цілісної, взятої в єдності її мисленнєвих та почуттєвих характеристик, особистості, тобто практика, по-суті, освітня. Ефективність такої практики, як це видно на прикладі Сократа – цього, чи не найуспішнішого педагога в історії людства, – забезпечувалась, як відомо, засобами майєвтики, тобто «мистецтвом» наставника перебувати під час навчання-бесіди в позиції своєрідного «позазнаходження», бути непомітно й, водночас, дієво присутнім в мить народження в душі свого співрозмовника істинного в його як гносеологічному, так і етико-естетичному сенсі знання. Однак, слід зазначити, що таке «повивальне мистецтво» є не стільки показником того, що сьогодні називають педагогічною майстерністю вчителя, скільки результатом роботи правильно налагодженого механізму досягнення розуміння (знання), тобто вміння поняттєво мислити, виробляти поняття. В свій час Кант зауважував, що володіння поняттям предмета, «понимание» – це вміння відтворити в уяві спосіб його виникнення, побудови. І якщо взяти до уваги саме цю обставину і виходити з того, що в понятті (розумінні) схоплюється не сама річ як така («річ-у-собі»), а усталений, колективно вироблений та мисленнєво (логічно) відтворюваний спосіб її суспільного функціонування, то буде легко збагнути, чому без повноцінного (товариського, за Сократом, любовного), «живого» спілкування, в етосі якого й виникає інтенція до віднаходження «рівновіддаленої» від всіх його учасників об'єктивної істини, спілкування як внутрішньої форми навчання, до якого на рівних залучений і вчитель, і учні, годі й сподіватися на можливість формування у свідомості останніх справжнього, глибокого, доведеного до рівня переживання (переконавання) знання і здатності до творчо-пояттєвого (діалектичного) мислення. Зрозуміло, що таке знання, як і будь-яке знання взагалі, не може бути моральнісно нейтральним, як це здається позитивістськи орієнтованому мисленню. За позірною моральною нейтральністю знання найчастіше ховається етос насильства (згадаймо виголошене Беконом гасло: «Знання – це сила», котре й задавало ціннісну спрямованість науки в Новий час).

Звісно, філософія, якщо її тлумачити як феномен культури, може перебувати в кореляції з різними практиками і в цьому її практичному заломленні може інспірувати різні етоси. Та, попри всю можливу варіативність таких етосів, незмінним залишається її транскультурне, трансісторичне осердя, яке й конститує людину як істоту розумну, мислячу. Таким осердям, на думку В. Малахова, є «зусилля ясного розуміння» [3, с. 84]. Немає, очевидно, потреби зайвий раз підкреслювати, що формування здатності та готовності таке зусилля відтворювати в повсякденному житті людини і має бути метою її залучення до філософії і головним завданням справжньої (несимуляційної) освітньо-педагогічної роботи загалом.

Однак, при цьому виникає питання, як слід організувати таку роботу? Як побудувати таку систему навчання, зокрема, вивчення філософських дисциплін, яка, з одного боку, давала б можливість викладачеві якнайповніше репрезентувати перед студентом усю палітру вироблених в історії філософської думки ідей, перебуваючи при цьому в позиції «позазнаходження», «об'єктивності», особистої «незацікавленості», тобто знаходитися «поза філософією», бути саме її викладачем, таким собі «ретранслятором» філософії, а з іншого – самому ці ідеї генерувати, тобто, по-суті, філософувати, втягуючи у цей процес і думку студента. Якщо умовою першого є належна поінформованість та добре володіння необхідним обсягом матеріалу, методикою його викладу, а, отже, й здатність певною мірою дистанціюватися від цього матеріалу, оперувати (маніпулювати) ним, що набувається з досвідом (щоправда, досвідчений викладач – не завжди добрий викладач), то друге, навпаки, вимагає повноти власної присутності в матеріалі, занурення в нього. В цьому сенсі викладач філософії в аудиторії, як і актор на сцені, має завжди «грати всерйоз», бо інакше він, замість виховання в слухачеві бажання та вміння робити уже згадуване зусилля ясного розуміння, індукуватиме, як сказав би К'єркегор, в його свідомості лише відображення філософських тем, подобу, симулякр філософії, що й породжує так властиву значній частині нинішнього студентства відразу до неї. Але й надмірна захопленість цією грою, прагнення «пропустити філософію через себе» також містить небезпеку для неї, загрожує втратою її об'єктивного змісту, викликає небезпеку перетворення філософії в суто естетську забаганку. Щоб уникнути подібних недоречностей, слід, очевидно, знайти якнайточнішу відповідь на питання стосовно мети та форм існування університетської філософії (що намислимо без розуміння філософії університетської діяльності в цілому) та подолати узвичаєне в свідомості значної кількості освітян (філософів-освітян в тому числі) суто схоластичне розуміння університету як школи, щоправда, вищої, у якій відношення «викладач – студент» за інерцією вибудовується як відношення педагогічне. Університет – не школа, а студент – не дитина, яку треба вишколити: щоб ясність розуму стала особистісною потребою людини, аж ніяк недостатньо простого вивчення (запам'ятовування) нею змісту хай навіть найгеніальніших філософських творів. Необхідно цю ясність якнайчастіше особистісно переживати, безпосередньо відчуваючи себе відповідальним за долю істини, розкрити яку тобі довірено усім людським загалом. Але ж давно відомо (особливо, педагогам) про те, що подібні відчуття є невід'ємним елементом переживання людиною своєї суспільності, і виникають вони лише тоді, коли виникає справжня людська колективність (ідеальна комунікативна спільнота, за Апелем). Як зазначав В. Босенко, «...студент навчається не стільки безпосередньо від викладача, скільки від колективності, котра організовується і спрямовується викладачем так, щоб це загальне найбільш ефективно ставало надбанням кожної окремої особистості» [2, с. 306]. «Викладач – не передавач, розношувач знань, а організатор формування того, що навіть не є просто знанням і що формулюється, здійснюється у власне спілкуванні, однак спілкуванні не між викладачем, з одного боку, і студентом – з іншого, а спілкуванні всіх, включаючи викладача. Лише через спілкування (колективність) загальне суспільних відносин перетворюється в поняттєве загальне» [2, с. 307]. До сказаного можна було б додати, повертаючись до проблеми етосу, що ясність розуміння чогось виникає там, де вже існує ясність стосовно себе: непрозора (відчужена) для себе свідомість і зовнішній предмет знає (має) лише у його зовнішній, тобто об'єктній формі.

«Прозорість» свідомості ж неможлива в «непрозорих», відчужено-речових стосунках між її носіями, тобто поза етосом сутнісного, «глибинного» (Г. Батищев) спілкування. В цьому сенсі можна, наслідуючи Сократа і К'єркегора, ще раз нагадати про те, що істина – це тільки (і не стільки) характеристика того, що ти знаєш, скільки характеристика того, як ти бутевуєш, в якому відношенні зі світом (з Іншим) ти перебуваєш. Істинний ейдос невід'ємний від істинного етосу.

Висновки. Ведучи мову про дієвість реформування нашої університетської освіти слід, на нашу думку, виходити із ідеї єдності (тотожності) форми та змісту, тобто ідеї збігу способу функціонування освіти та цілей, які стоять перед нею. Якщо мету освітньої діяльності університету вбачати, насамперед, у формуванні суб'єкта знання, здатного самостійно це знання видобувати, а не покладатися на те, що хтось (середня школа) вже про це подбав, то необхідно, по-перше, остаточно покінчити із університетським школярством, засилля якого має місце сьогодні. По-друге, надати студентському самоврядуванню реальних, а не бутафорських вимірів (на кшталт збільшення кількості студентів у всіляких радах та органах). Й, по-третє, вибудувати навчальний процес у такий спосіб, щоб студент разом із викладачем були повноправними співучасниками наукового пошуку, здійснюваного саме в аудиторії, а не за її межами. Звісно, для цього треба радикально переосмислити узвичаєні погляди на форми проведення навчальних занять, подолати застарілі підходи та вимоги до лекцій та семінарів, дозволити вільне їх відвідування студентами тощо. Лише такого роду освітні реформи, наслідком яких має бути нова якість випускника університету, спроможні не лише наблизити нашу освіту до європейського рівня, а й, можливо, в чомусь і перевершити його. Адже той, хто прагне лише когось наздогнати, приречений завжди бути позаду.

Список використаної літератури

1. Баранец Н. Г. Метаморфозы этоса российского философского сообщества в XX веке: монография: в 2 ч. – Ч. 2 / Н. Г. Баранец. – Ульяновск: УлГУ, 2008. – 408 с.
2. Босенко В. А. Воспитать воспитателя (над чем не работают и о чем не спорят философы) / В. А. Босенко. – К.: изд-во «Льбидь» при Киев. ун-те, 1990. – 322 с.
3. Малахов В. А. Этос философии // Виктор Малахов. Уязвимость любви. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – С. 59-108.
4. Потоцька Ю. І. Образ філософа у просторі сучасної культури. Європейсько-американський діалог [Текст]: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.04 / Потоцька Юлія Іванівна; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2003. – 18 с.
5. Разова Е. Л. Насущность этоса // Vita Cogitans: Альманах молодых философов. – Вып. 3. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2003. – 284 с.

Одержано редакцією 22.06.2014

Прийнято до публікації 21.08.2014

Аннотація. *Процишин В. М. Этос философии и образовательная реформа. В статье на основании актуализации проблемы этоса философии делается попытка переосмысления ее места, задач и способа существования в современном образовательном пространстве. Под этим углом зрения осуществляется попытка сопоставления когнитивного и социально-коммуникативного (этосного) содержания философствования как такового с соответствующими учебными практиками, взятыми в их исторической ретроспективе. Отстаивается идея существования внутренней связи между господствующими во время обучения формами общения (характером социальных отношений) в их вертикальном и горизонтальном измерении и ценностной определенностью знаний, которые в этих формах возникают. Как конститутивную для философского этоса (нравственного самоопределения человека в мире) автор рассматривает сократическую практику диалогического общения, воспроизведение которой в условиях образовательной деятельности истолковывается также и как наиболее действенный способ превращения знаний в убеждения. Акцентируется внимание на существенных различиях между университетским и школьным образованием, осознание которых рассматривается как предпосылка успешного реформирования образовательной деятельности университетов в условиях ее приближения к европейским образовательным стандартам.*

Ключевые слова: *этнос философии, образовательная деятельность, формы общения, реформа образования, университетская философия, философская практика.*

Summary. Prozyshyn V. M. Ethos of philosophy and education reform. *On the basis of updating the problems of ethos of philosophy is made an attempt to rethink its position, objectives and mode of existence in today's educational environment. From this perspective the author carries out a comparison of the cognitive and social-communicative (ethical) content of philosophizing itself with relevant teaching practices, taken in their historical perspective. The article advocates the idea of the existence of an intrinsic link between dominant while studying forms of communication (the nature of social relations) in their vertical and horizontal dimensions and valued definiteness of knowledge acquired in these forms. As constitutive for philosophical ethos (moral self-determination of man in the world) the author regards the practice of Socratic dialogue communication, reproducing of that in the conditions of educational activity is interpreted also as the most effective method of transformation of knowledge into persuasions. Attention is accented on substantial distinctions between university and school education, awareness of which is examined as pre-condition of successful reformation of educational activity of educational activity of universities in the conditions of its approaching to the European educational standards.*

Key words: *ethos of philosophy, educational activities, forms of communication, education reform, university philosophy, philosophical practice.*

УДК 1(075.8)

S. D. Pyanzin

CATEGORIES, ATTRIBUTE AND BASIC MODES OF SOCIAL REALITY

This article analyzes the dialectic of central concepts in the social philosophy – «society» and «social reality» in their ontogenesis and phylogenesis, and the identification of the content of social reality as a social and philosophical category and finding the theoretical and methodological bases of its definition, because the content of this category is a subject area as social philosophy so the specific social sciences. The author traces the theoretical reflection of social reality in social search to find the common denominator for its adequate understanding. Particular attention is given to identifying the defining characteristics of social reality as a form of society existence. The article clears up the question why social reality is described by ten categories: social essence, material and ideal, objective and subjective, organized, ordered, structured, dynamic, stratified, communicative, institutionalized, and it is necessary to consider the essence of the first of them. The author argues the position that social reality exists only in the specific historical forms, and all historical humanity is the first level of its implementation. This, in turn, allows us to trace the meaning of «society» at different levels of abstraction and to identify the attribute and main modes of social existence.

Key words: *social reality, society, category, essence, attribute, modus.*

Formulation of the problem. A concept “society” is central in social philosophy, however offered in philosophical literature its definitions are very diffuse, contradictory and they complicate the analysis of the realities of public life. Many definitions are too generalized and abstract, except those that determine society through the form of motion of matter or the system of relations. Often “society” is determined through a concept of “activity” and “communication”, when it is regarded as a totality of the historically formed forms of joint activity and communication of the people. Undoubtedly, the activity and communication are the major constituents of society, but these descriptions can not embrace all variety of forms of social entity. Similarly the maintenance of concept “society” can not be reduced to the interpretation of society as totalities of people, ideas, values and so on.

Social philosophy must give the most generalized definition to the concept “society”, because it is its central concept. It is necessary to talk that society is such formation of the universe, that arrives at the root, on the one hand, of the nature, and on the other – it exists as the supernatural phenomenon. Thus – supernatural, but not biological or some other phenomenon, as it has materially-ideal and objectively-subjective descriptions. These descriptions are obvious and have a status of philosophical axioms.

The greatest level and form of existence of society can be only social reality, so as about existence as such (at least in Aristotle's tradition) we can speak out due to another concept, and in our case – due to the reality. In fact reality is existing in general, it is also the objectively presented world, and the fragment of universe, that presents subject domain of corresponding science, and objectively existent phenomena, facts, or entity [5, p. 428]. In our case it is social entity with its attribute and modes. And if it so, only social reality can be the first category for the comprehension of existence of society.

Analysis of the recent research and publications. For the consideration of maintenance of concept “social reality” in social philosophy they additionally use a concept “social reality” (V. Horodyanenko, S. Krapivenskyi, K. Pigrov and others), or, vice versa, they identify these two concepts in spite of the axiom on the impermissibility of equation of social reality and society (within the limits of phenomenological sociology this position was recorded as conceptions of the “social constructing of reality” of P. Berger and T. Luckmann and the “semantic structure of the social world” of A. Schütz). In first case the social reality is present as an actual possibility of its further development and specification. However not as separate societies, but as social actions. In second case it dissolves in societies, so as how we understand society – it is such as a matter of fact (H. Abels), and outside the societies it as a quality disappears. At the same time, in both cases the social reality becomes the result of comprehension the reality, it comes forward as some structural and fundamental moment of social activity, but not as maximum form of the humanity existence.

Within the framework of sociological nominalism (methodological individualism) in general there is a complete denial of social entity, so as here no specific reality corresponds to the general concepts. However, K. Popper, F. Hayek, R. Boudon and others never could conduct him consistently to the end, so as in fact it is impossible to ignore fully “that obvious, what all philosophy is founded on... Always a single in any case is summarized in general, and the last in any case comes forward as a single” [3, p. 380].

They consider that only within the framework of social realism a society is integral unity that has its method and forms of existence. It is the special objectively-subjective world that develops after own, inherent only to him laws, the world with its peculiar phenomena, processes and so on. Exactly here the interest in the new understanding of existence of society as “a social organism” (Yu. Semenov) regenerates and the necessity of new reflections in relation to social reality is grounded.

Thus, the essential descriptions of social reality can not be considered as described full enough. Many problems remain today unsolved: there is not unity in going near understanding of social reality, there are different ideas on the question of essence of social reality and society and their dialectics; the categorizing of concept “social reality” is not conducted in general.

Accordingly, **the goal of the article** is the revealing of basic descriptions of social reality whether the expressions about it, and also of its attribute and modes.

The main material. Thanks to what the social reality was distinguished from nature and specified as society in general? It is most heuristic to consider the labour as such a factor. It admits the participation of other members of the collective in the common actions, the raising of conscious aims and the realization of them by joint efforts. Labour assumes and simultaneously stipulates common existence of the people, it was and is the fundamental condition of vital functions, both humanity and society. Will notice thus that collective actions in the process of labour lean on not the genetic, but on social information and the transmission of it by the language facilities. Social information is fundamentally out of genetic in the biological understanding, but it is genetic in a cultural relation. Labour with a necessity envisages the instruments and the articles of labour, corresponding labour relations, but not simple using of the things of nature as the additional facilities. Finally, labour comes true in the bosom of material and spiritual actions of a man. On the example of primitive tools it is evidently, that in it the human idea is materialised and that this object serves to the achievement of human aims.

The permanent exchange of a substance, energy and information is necessary for the existence of society, it allows to consider the society as dynamic open system, specific in relation to the

natural systems. The point is that in character of exchange there are the maximum limits related with natural possibilities of the people. For example, a chemical composition of the air must keep certain proportions, in fact only in this case the metabolism will be able, and a man will breathe. In this sense the society as open and dynamic system depends on nature, it is secondary, at that time as the nature existed, and it will exist always.

Thus, we come to the row of conclusions. Firstly, society is some unit, or a system, that consists of the people connected with each other and with nature by different relations. Secondly, society is not simply the complex dynamic system, but it is the united social organism that develops on its own laws. Thirdly, society is a higher level of development of the living systems, the living element of that are the people put into the different forms of joint activity and relations with each other. Fourthly, speaking about society as such, it is necessary to remember, that all of it is a historical humanity that is the first level of the embodiment of social reality. In the same time the social reality exists only in certain historical forms, in societies. It allows to analyse the maintenance of concept “society” on the different levels of abstracting.

There are two basic interpretations of the reality. First - phenomenism, that asserts that the reality depends on the cognitive activity of a man, it is proclaimed (constituted) and built by it. Also in phenomenism the cognition deals not with the objects of the material world, existing regardless of consciousness, but only with a totality of elementary perceptible components (feelings, perceptible data, sensibilities and so on). Considering that all maintenance of the cognition can be reduced to perceptions, phenomenism acknowledges them the only reality accessible for the man. The second is the realism, that asserts the objective existence of reality that is opened by a man in the process of cognition. Realism asserts the presence of something that lies out of consciousness. We can understand this presence as material or as ideal.

In marxism within the limits of the second interpretation a term “reality” is used in two senses:

- a) all existing, or the whole material world, including all his ideal products;
- б) objective reality, or a matter in the totality of its different kinds. The reality is opposed here to the phenomena of consciousness and is identified with the concept of matter. The public practice there is the criterion of reality of objects, processes, events, facts, properties and others like that [6, p. 572].

Thus, the principles of analysis of social reality are conditioned by that understanding of reality, that a certain researcher adheres to. However, inspite of the difference between all these approaches, a social reality is known through taking into account next descriptions (categories).

1. Social reality is a reality that is in a that or other degree organized and structured. In relation to the meaningfulness of these signs of social reality the philosophers do not have a consent. Those doctrines in which the importance of principle of good organization is confessed insist on that society is not only efficiency, but a single unit. Then the principle of good organization “increases” to the principle of integrity, of system.

Some doctrines supported a thesis that good organization can not be examined as an absolute description, it depends on situation, so as it depends on the terms of certain society. Therefore at the analysis of social reality it follows to pay attention to not so much system descriptions that form integrity, as on those that do this system changeable, capable easily to reform under a new situation, easily to change a structure and order. Therefore many researchers of 20 century (E. Durkheim, M. Weber, T. Parsons and others) considered, that such characteristics as integrity and good organization, were second-rate and derivative from the social actions of the individuals and the groups.

In the second half of 20 century became popular the conceptions according to that the social reality is not organized according the principle of integrity, but, vice versa, it is chaotic, unsystematic, disconnected. It is the reality that has no a center, and, accordingly, it has not, and can not have a united organization. In such doctrines it is supported the principle that the social reality is various and unforeseeable, in it simultaneously can get along and coexist large number of unreduced to each other realities, each of them is original, and develops on its own rules. And thus,

a social reality is not a universal and a single whole. It is the world of enormous variety of senses. Such views are typical for the representatives of post-modernism.

Thus, the principle of good organization and efficiency was spoke out in different after the degree of “inflexibility” variants: from the requirement of integrity to the denial of any good organization in general. It is necessary to say that the denial of good organization and integrity also can be examined as the certain following to the indicated principle. In fact in this case however the attention pays to these descriptions of social reality.

2. Social reality is dynamic; it is such that develops. So, A. Comte divided sociology into two divisions – social statics and social dynamics. The first of them pays attention to the relatively stable parameters of frames of society and is sent to the study of structural elements: social spheres, forms and others like that. At the study of structural elements the integrally-organized order of social reality will be a main description. The structurally organized integrity recreates the space in that it exists, that is why for this division of social knowledge a fundamental role is played by a concept “social space”. It does not deny its changeable character, considering, however, that in certain terms and for certain goals it is possible to disengage oneself from its dynamic nature and to pay attention to the structural components.

Social dynamics investigates the changes in society. Therefore the “social time” here is a fundamental concept. In this case it is possible to talk only about speed, depth, intensity of changes, but nowise about their absence. So there is a whole division of social cognition that studies the law-governed nature of social changes. However some philosophers consider too radically, that static society is an abstraction that does not relate to the reality. They stressed that there are not and can not be the systems that don't change. Here the aspect of “lasting duration” is distinguished in social time. For example, the duration (*durée*) in philosophy of H. Bergson, *longue durée* in P. Ricœur.

3. Social reality is stratified. This description underlines the fundamentally heterogeneous character of structural elements in the composition of society, it also underlines their subordination and interdependence, and also the arrangement according the scale “higher/below”.

4. Social reality is communicative. The moment of changeability and the dynamic nature of social reality becomes sharp in the concept of communication. Therefore this description is near to the 2-nd, but here the attention pays to the special language character of the changes. However if in conceptions of 19 century the communication was examined as means of translation of information, and that is why was considered as a derivative from social processes, then in 20-30th of 20 century a situation changes. The philosophy of this period is interested in the problems of language, and first of all after works of M. Bakhtin and M. Heidegger, the problems of communication became the most important. Thus the communication is gradually interpreted not as an information transfer, but as the independent reality. Thus as actually social reality, so as if the sociality consists of interactions, then any interaction can be examined in terms of communication.

A concept “communication” in such understanding gives an opportunity to appeal to the study of interaction that lasts “here and now”, and to examine the reality as limited to the scopes of this interaction. And since the social reality can be interpreted as a sequence of such interactions, so far as the social reality is a macrocommunicative process in that all senses and values only at first sight are conditioned by today's reality of the people.

In such understanding of the social reality any link of reality that is examined as a communicant can be the point of counting out; it can be the ordinary citizen or a state in the whole. Also any subject depersonalized to the fact of presence can be the communicant. This fact as the imprint of this subject is read in every artefact.

Possible directions of philosophical analysis of social reality as communicative are set by the typology of communication chains :

a) long and short chains of communication, depending on the amount of mediators. It is the most variant and conditional description the analysis of which allows in one standard action to educe a different amount of the communicants;

b) mutual circulating and one-sided communications. So, in the process of buying of something we can see the unequivalence of types of communications. If a customer and a salesman,

interchanging the remarks, are both the “senders” and the “recipients” of reports, then when the question is about the depersonalized subjects, a chain acquires one-sided character. I, as a customer, try to decrypt codes of the got report, the certificate of presence of other people, but does not can here, now and without mediators to pass to them my report.

And in the case when the head of a government addresses to the population, he does not address personally to me. What is more, not always a report of information is the aim of his performance, more precisely the information is present here, but a report is not an aim, the ritual of communication is main here, it is the real aim. A speaker executes a ritual action sense of which is quite not in the pronounced words. Sense of this action is in an action, in the appearance on the screen, where the certain codes – intonation, appearance, manner to talk and others like that are the elements of control;

c) communications are actual and potential. We can identify as potential all possible senses, systems of codes, that exist as the reports set aside on the future and are considered as coming from the investigated situation. For the study of these types of communications the special value has a research accent not so much on what was passed, but largely on what this report held back about. At the same time, on the base of potential communications because of different interpretation of keeping a silence often become the possibilities for manipulation.

5. Social reality is institutionalized. Under institutes we understand proof social forms, schemes of typification, within the framework of which there is a setting of norms and rules of social behavior, an order and standardization of actions are formed. Except the activity of individuals, the social reality is presented by the activity of institutes. Moreover, it is important to mark, that the activity of individuals always has an institutionalized character.

The supporters of institutional approach consider that the social reality can be reduced to the variety of forms of institutionality. It is the conception based on the specifically interpreted principle of integrity and structuralness, and about this conception the talk was in point 1. Here the social institutes are the objectivised social forms, because they are created by the activity of a man, they in course of time acquire the independence of it as the forms of existence.

Seven descriptions (categories) of social entity as we marked are recognized in a that or other degree by all researchers. At the same time, although the representatives of different schools and directions considered all these descriptions mainly important, but they attached great importance only to one or a few of them, and they payed no attention to others. But it is necessary to take into account all of them simultaneously.

Now, finding the main categories of existence of society as such, it is possible and necessary to find the attribute and modes of social entity, and thus of social reality.

A multitude is a philosophical concept that must be examined together with concepts of one, singular, united. It is the determined amount for some reason. However “a multitude it is impossible to think, eliminating an idea about a single, united, as in another case every its part (element) can not be considered as unity, but will be crushed to endlessness” [4, p. 592]. Every multitude is connected with a single, united in two relations: firstly, as some unit, integrity, and secondly, as something made of units. Thus, a multitude – is also a quality.

A multitude is usually understood as a class, totality, association of somebody or something that is provided with common characteristics. Accordingly, one multitude differs from another multitude on the basis of the law of excluded middle. Thus one multitude can combine in some new unit with other multitudes. However such combination of different multitudes takes place to the certain limit. In relation to social reality such limit is the social reality. Thus, social reality is the existence of single, unit in a multitude (through a multitude) and existence of a multitude in single (through one, singular). Thus a multitude and a single, singular has an undoubted ontological status. At last, a multitude is one, and one is a multitude in their dialectics [2, p. 527-528]. And a specific unity of a multitude and a single is the attribute of social reality, and a multitude and one, single are its basic modes.

Conclusions. Thus, social reality is a category of social philosophy for denotation of social pure *сущого* as a special fragment of the universe, that is materially-ideal, objectively-subjective, well-organized, structured, dynamic, stratified, communicative, institutionalized. The social reality can be described by using of such categories: social entity, materially-ideal, objectively-subjective, well-

organized, structured, dynamic, stratified, communicative, institutionalized. Thus the first category – social entity is the essence of social reality, and all others are its descriptions. The unity of a multitude and a single, singular is an attribute of social entity, and a multitude and one, single are its basic modes. The content of this category creates a subject domain of social philosophy and certain social sciences.

Literature

1. Кирвель Ч. С. Социальная философия / Ч. С. Кирвель, О. А. Романов. – Минск: Выш. шк., 2011. – 495 с.
2. Лосев А. Ф. Диалектика мифа / Алексей Фёдорович Лосев // Лосев А. Ф. Из ранних произведений. – М. : Правда, 1990. – С. 393-600.
3. Лосев А. Ф. Расцвет и падение номинализма. Мыслительно-нейтралистская диалектика 14 века / Алексей Фёдорович Лосев // Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – С. 380-397.
4. Новая философская энциклопедия: в 4 тт. / Научно-ред. совет: В. С. Степин, А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин. – М.: Мысль, 2010. – Т. 2. – 634 с.
5. Новая философская энциклопедия: в 4 тт. / Научно-ред. совет : В. С. Степин, А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин. – М.: Мысль, 2010. – Т. 3. – 692 с.
6. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред. Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
7. Toffler A. The Third Wave / A. Toffler. – New York: A Bantam book, 1981. – 537 p.

Одержано редакцією   11.06.2014
 Прийнято до публікації   21.08.2014

Анотація. *П'янзін С. Д. Категорії, атрибут та основні модуси соціальної реальності.* Стаття присвячена аналізу діалектики центральних у соціальній філософії понять «суспільство» і «соціальна реальність» в їхньому онто- і філогенезі, а також виявленню змісту соціальної реальності як соціально-філософської категорії та знаходженню теоретико-методологічних основ її дефініції, адже зміст даної категорії і являє собою предметну область як власне соціальної філософії, так і конкретних соціальних наук. Простежується теоретичне відображення соціальної реальності в соціальних пошуках задля знаходження спільного знаменника для її адекватного розуміння. Особлива увага приділяється виявленню визначальних характеристик соціальної реальності як форми буття суспільства. Обґрунтовується, чому соціальна реальність описується за допомогою десяти категорій: соціальне суще, матеріально-ідеальне, об'єктивно-суб'єктивне, організоване, упорядковане, структуроване, динамічне, стратифіковане, комунікативне, інституалізоване та чому саме першу з них необхідно вважати її сутністю. Аргументується позиція, що соціальна реальність існує лише в конкретно-історичних формах, а все історичне людство є першим рівнем її утілення. Це, у свою чергу, дозволяє прослідкувати зміст поняття «суспільство» на різних рівнях абстрагування та виявити атрибут і основні модуси соціального сущого.

Ключові слова: соціальна реальність, суспільство, категорія, сутність, атрибут, модус.

Аннотация. *Пьянзин С. Д. Категории, атрибут и основные модусы социальной реальности.* Статья посвящена анализу диалектики центральных в социальной философии понятий «общество» и «социальная реальность» в их онто- и филогенезе, а также выявлению содержания социальной реальности как социально-философской категории и нахождению теоретико-методологических основ её дефиниции, ведь содержание данной категории и представляет собой предметную область как собственно социальной философии, так и конкретных социальных наук. Прослеживается теоретическое отражение социальной реальности в социальных поисках для нахождения общего знаменателя для её адекватного понимания. Особое внимание уделяется выявлению определяющих характеристик социальной реальности как формы бытия общества. Обосновывается почему социальная реальность описывается с помощью десяти категорий: социальное сущее, материально-идеальное, объективно-субъективное, организованное, упорядоченное, структурированное, динамическое, стратифицированное, коммуникативное, институализированное и почему именно первую из них необходимо считать её сущностью. Аргументируется позиция, что социальная реальность существует только в конкретно-исторических формах, а всё историческое человечество является первым уровнем её воплощения. Это, в свою очередь, позволяет проследить содержание понятия «общество» на разных уровнях абстрагирования и выявить атрибут и основные модусы социального сущего.

Ключевые слова: социальная реальность, общество, категория, сущность, атрибут, модус.

ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ПРОЦЕСІВ ГАРМОНІЗАЦІЇ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ, ВЗАЄМОВПЛИВУ ТА ВЗАЄМОЗУМОВЛЕНОСТІ У СИСТЕМІ «ЛЮДИНА – СУСПІЛЬСТВО – ПРИРОДА»

У статті представлена авторська позиція стосовно філософського осмислення процесів гармонізації взаємозв'язку, взаємовпливу та взаємозумовленості у системі «Людина – Суспільство – Природа» в сучасних умовах глобалізованого світу. Автор пропонує розглядати Систему «Людина – Суспільство – Природа» як цілісну, динамічну, структуровану, хвильову, відкриту, стійко нерівноважну систему, для якої характерні не тільки внутрішні зв'язки, але й зовнішні – із Космосом. Наголошується, що у центрі системи ноосферного світогляду, що покликаний забезпечувати соціально ефективну експансію природи, знаходиться не просто людина із абстрактною індивідуальною системою цінностей, але людство із конкретною суспільною системою актуальних утилітарно-прагматичних потреб та інтересів, які забезпечують виживання сучасного та наступних поколінь. Період другої половини ХХ століття став, на думку автора, етапом зростання асимптотичного насичення даного процесу – зростаючі зусилля, зокрема, в перетворенні природи, почали давати мінімальні, нерідко – негативні результати, генеруючи одночасно тенденції стохастичності, практично – непрогнозованості подальшого розвитку суспільства. Зроблено висновок про те, що людина і природа, у філософському розумінні, є нерозривними елементами Космосу, вони співіснують як складові єдиної системи, за межами якої їх існування практично неможливе.

Ключові слова: людина, природа, суспільство, система, гармонізація, прогрес, цінності, громадянське суспільство, цивілізація, глобальна криза.

Постановка проблеми. Характерною рисою сучасного етапу історичного розвитку світової спільноти є політизація всіх сфер суспільного життя у національних державах, модернізація відносин між різними соціальними групами, економічними структурами, політичними партіями, громадськими інститутами. Бурхливо протікаючий науково-технічний прогрес актуалізує певний комплекс нових світоглядних проблем, які людству ще належить осмислити. Світ переживає такий період, коли піддаються ревізії або руйнуються базові цінності техногенної цивілізації, виникає суспільство потенційної загрози масштабних ризиків і прогресуючого загострення глобальних криз. Суттєві зміни в соціально-політичному розвитку більшості сучасних держав обумовлені процесами економічного реформування, демократизації, формуванням громадянського суспільства, в якому можлива і необхідна реалізація всіх прав і свобод людини. Все виразніше заявляє про себе проблема нової стратегії людської життєдіяльності – тобто пошуку нового шляху загальноцивілізаційного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. По мірі розвитку наукової думки людство все чіткіше усвідомлювало, що причиною різних проблем, конфліктів, кризових ситуацій є неузгодженість розвитку частин єдиного цілого. Ця неузгодженість або диспаритет розвитку частин цілого і активізує конфлікти між окремими індивідами, соціальними групами, державами, наддержавними утвореннями тощо. На початку ХХ століття видатні мислителі – В. Вернадський, Е. Леруа, Тейяр де Шарден прийшли до висновку, що Земля має особливу геохімічну та культурно-мисленнєву оболонку – ноосферу, якій властиві функції єдності, самоорганізації та синтезу. Філософська інтерпретація відносин у системі Людина – Природа знайшла відображення у наукових розвідках як зарубіжних – Б. Большакова, О. Кузнецова, П. Кузнецова, І. Козлова, Ч. Кулі, Л. Лескова, І. Лісеєва, Д. Марковича, М. Моїсеєва, Т. Роззака, А. Хазена, Ф. Фукуями, так і вітчизняних дослідників, серед яких В. Карамушка, В. Кизима, Т. Розова, С. Сідоренко, В. Сніжко та інші. Серед наукових праць останніх років із даної тематики заслуговують уваги роботи таких вітчизняних вчених, як О. Александрова, О. Горбань, І. Кальной, Ф. Лазарев, А. Філатов та ін.

Мета статті – охарактеризувати філософські підходи до розуміння сутності процесу гармонізації взаємозв'язку, взаємовпливу та взаємозумовленості у системі «Людина –

Суспільство – Природа»; обґрунтувати положення про єдність біосфери і людства, вирішальну роль людини у розвитку планети; розглянути причини й наслідки дисгармонії стосунків людини і природи як джерело екологічного неблагополуччя, що у свою чергу порушує нормальний розвиток людини, як біосоціальної істоти.

Виклад основного матеріалу. Онтологічною реальністю нового часу є зафіксована у суспільній свідомості, цілісна, така, що закономірно розвивається в просторі та часі, глобальна трикомпонентна система «Людина – Суспільство – Природа». У ній духовні, історичні, соціальні та природні компоненти закономірно розвиваються й пов'язані між собою процесами взаємодії, взаємовпливу і взаємообумовленості. Систему «Людина – Суспільство – Природа» необхідно розглядати як цілісну, динамічну, структуровану, хвильову, відкрити, стійко-нерівноважну систему, для якої характерні не тільки внутрішні зв'язки, але й зовнішні – із Космосом.

Ідея Вернадського про перехід сфери життя на Землі – біосфери до ноосфери, царства розуму, набуває на початку третього тисячоліття якісно нового змістового навантаження. Ключова думка, що пронизує усю творчість Вернадського, це положення про єдність біосфери і людства, вирішальну роль людини у розвитку планети, оскільки людський розум – це частина Всесвітнього Розуму, космічне явище, невід'ємна частина природи. Біосфера ХХ століття, за В. І. Вернадським, перетворюється у ноосферу, створювану зростанням науки, наукового розуміння й заснованій на ній соціальній праці людства.

В. Вернадський стверджував: «Ми бачимо, що створюється... складний єдиний комплекс панівних організмів, активна енергія яких... збільшується в ході геологічного часу. Це збільшення активної енергії відображується у збільшенні свідомості та у зростанні впливу в біосфері та геохімічних процесах єдиного комплексу життя. Єдине створіння, що повільно рухалося у геологічному часі такої геологічної сили, якою є для нашої психозойської ери цивілізоване людство, ясно це показує» [2, с. 219].

В. Вернадський упроваджує в аналіз системи «Людина – Природа» новий критеріальний вимір «людство як єдине ціле», застосовуючи його в більш якісному аспекті, спрямовуючи соціальний аналіз системи у глобально-цивілізаційну площину. «Уперше в історії людства інтереси народних мас – всіх і кожного – й вільної думки особистості визначають життя людства, вони є мірилом його уявлень про справедливість. Людство, взяте у цілому, стає потужною геологічною силою. І перед ним, перед його думкою та працею постає питання про перебудову біосфери в інтересах вільно мислячого людства як єдиного цілого. Цей новий стан, до якого ми, не помічаючи цього, наближуємось, і є «ноосфера»» [4, с. 509].

У центрі системи ноосферного світогляду, що покликаний забезпечувати соціально ефективну експансію природи, знаходиться не просто людина із абстрактною індивідуальною системою цінностей, але людство із конкретною суспільною системою актуальних утилітарно-прагматичних потреб та інтересів, які забезпечують виживання сучасного та наступних поколінь.

Для становлення ноосфери необхідними є дотримання певних умов та реалізація конкретних завдань як у суспільно-політичній, так і у економічній, культурній, екологічній та інших сферах людського буття. Сформульовані практично століття тому, вони не втрачають своєї актуальності, а деякі проблеми розвитку людства стають ще ближчими, гострішими та нагальнішими. Вбачається доцільним розглянути деякі з них:

- людство повинно більш рівномірно розселитися по території Землі;
- людина розумна має раціонально перетворювати первинну природу планети з метою задоволення зростаючих потреб населення Землі;
- війни, як явище, повинні бути виключені із практики міжнародних відносин;
- продуктивні зв'язки (у тому числі й політичні) між народами повинні зростати якісно та кількісно;
- людство не повинно залишатися у межах біосфери, натомість цього має усе ширше практикувати освоєння космічного простору;

- задля виживання на планеті людина зобов'язана відкривати й застосовувати нові, екологічно безпечні джерела енергії;
- расизм та інші прояви дискримінації людини повинні бути виключені із сфери міжлюдських відносин на усіх рівнях;
- роль народу в процесі вирішення питань внутрішньо та зовнішньополітичного характеру необхідно посилювати;
- у загальнолюдському соціумі необхідним є створення умов вільного, гуманістичного й продуктивного розвитку науки;
- якість освіти будь-якого рівня має постійно покращуватись;
- необхідними є створення/оптимізація програм щодо недопущення/зниження рівня голоду, злиденних умов існування, епідемій тощо.

Контрадикція компонентів системи «Людина – Природа» сформувалась як логічний результат розвитку історично зумовленого способу виробництва й вибудованої на ньому суспільної структури. Дисгармонія стосунків людини і природи породжує й посилює екологічне неблагополуччя, що у свою чергу порушує нормальний розвиток людини, як біосоціальної істоти, знижує рівень національної безпеки, уповільнює суспільний соціально-економічний прогрес. Екологічна криза, що виражається у порушенні рівноваги умов та впливів у екологічному середовищі людини виникла як наслідок експлуаторського ставлення людини до природи, стрімкого зростання кількості шкідливих для природи технологій, розмаху індустріалізації й зростання населення. Ознаками екологічної кризи слід вважати будь-які прояви реальності, що спричиняють або можуть спричинити загрозу сучасній цивілізації.

В умовах XXI століття природа під натиском людської діяльності неупинно трансформується у ворожу по відношенню до людини силу, яка здатна кардинально змінити або навіть знищити біологічне підґрунтя життя людини, як виду. Подібне становище актуалізує необхідність наукового обґрунтування оптимістично-генеруючої та культурно-творчої позиції людини в сучасному світі, що дозволить суспільству консолідувати зусилля окремих індивідів для вирішення життєво-важливих проблем. За умов зростання ролі людської особистості, можливості впливу конкретного суб'єкта на певні аспекти суспільного життя, змінюється баланс спільного та індивідуального, людська особистість постає фактором процесів трансформації.

Система «Суспільство – Природа» об'єднує у собі два когерентні процеси: активний вплив на оточуюче середовище й використання суспільством природних ресурсів, отриманих в результаті такого впливу. Компоненти системи «Суспільство – Природа» стають все більше взаємовпливовими та взаємозалежними, диспаритет між ними або порушення функціонування однієї із складових потенційно загрожує глобальною катастрофою. На зламі XX і XXI століть прийшло розуміння, що природа і суспільство – єдине ціле, але розвиток частин цього цілого не узгоджений, виникла історична необхідність консонації усіх складових соціальної та природної системи в єдиний соціально-природний комплекс.

Беззаперечним є факт, що історія робиться людьми, котрі намічають власні цілі та переслідують особисті інтереси. Для їх досягнення людство продукувало ідеї, реалізація яких призводила до задоволення неупинно зростаючих потреб протягом всього історичного процесу. Цей процес був суперечливим, що провокувало зіткнення протилежних інтересів і цілей, результатом чого стали різні за своїм масштабом і впливом на розвиток цивілізації кризи, конфлікти, військові протистояння. Незважаючи на конфлікти і війни, зростання можливостей людства, як цілісного утворення, зберігався, а отже, продовжувався його розвиток. Цей безперервний, монохронний процес має назву історичного процесу розвитку. Збереження історичного процесу розвитку і означає, що існує стійкий розвиток суспільства [7].

Сучасні дослідники необхідною та достатньою умовою безперервного розвитку суспільства вважають людину, здатну висувати й втілювати в життя ідеї, реалізація яких забезпечує зростання можливостей суспільства, у той же час зростаючі можливості

суспільства використовуються максимально ефективно за умови, що суспільство формує людину, котра спроможна продукувати й втілювати в життя ідеї.

О. Кузнецов, П. Кузнецов і Б. Большаков підкреслюють, що для кожного конкретного суспільства або країни механізм матеріалізації ідей має свої специфічні форми. Уся історія людства – це процес збереження й розвитку творчих задатків людського роду. Джерелом розвитку є ідеї, метою – Людина, здатна реалізувати свій творчий потенціал. У даному контексті найкращим способом збереження Землі для прийдешніх поколінь дослідники вбачають формування людей, здатних творчо вирішувати проблеми переходу до сталого розвитку, тобто перетворювати неможливе у можливе. Суспільство, здатне використовувати ідеї, що з'являються у свідомості окремого індивіда, для зростання можливостей суспільства як цілого, й таке, що використовує зростання можливостей суспільства як цілого, для формування індивідуума, здатного генерувати нові ідеї, буде характеризуватись найбільш швидким темпом зростання можливостей [7].

За наявності спільної системи ціннісних орієнтирів можливе досягнення ефективного стійкого суспільного компромісу між неспівпадаючими апріорно особистими інтересами. Такою загальною ціллю можна визнати національну ідею, засновану як на загальнолюдських цінностях та пріоритетах, так і на ідеалах, іманентних конкретному народові. До перших традиційно відносять Добробут, Справедливість, Рівність, Солідарність, Людяність, Патріотизм, Народовладдя. Специфічними для українського народу цінностями є Державність, Соборність, Общинність, Духовність, Сердечність. Поняття «соборність» є особливо конгеніальним ідеї громадянського суспільства з його акцентом на бережливе, «священне» ставлення до особистості, її свободи в моральних і духовних життєпроявах.

Зважаючи на специфічність української ментальності, яка зумовлює емоційно-одухотворене ставлення до природи, вбачається доцільним і необхідним розглядати Природу як самоцінну, універсальну аксіологічну категорію. Система цінностей, побудована у відповідності до антропоцентристської системи, на початку третього тисячоліття продемонструвала неспроможність відвернути або ретардувати планетарну кризу відношень у триаді «Людина – Суспільство – Природа».

Реформування взаємовідносин людини, суспільства і природи потребує докорінних, науково обґрунтованих змін взаємозв'язків усередині глобального, моноцільного людського суспільства. В умовах технологічного прогресу природа розглядається імпліцитно як багатство, але не як цінність, і в даному підході, на нашу думку, коріниться причина дисгармонії стосунків людини і природи, яке породжує екологічне неблагополуччя, що у свою чергу порушує нормальний розвиток людини, як біосоціальної істоти, знижує рівень національної безпеки, уповільнює суспільний соціально-економічний прогрес.

Ставлення до природи як до багатства, тобто «безлічі, великої кількості, достатку, надлишку, надмірності» [5], що домінувало протягом практично усієї історії людської цивілізації, повинно змінюватись в умовах еволюціонуючого екогармонійного громадянського суспільства на усвідомлення природи як цінності. Ми вважаємо, що на відміну від багатства цінності, як структурні елементи системи цінностей – це світ не тільки матеріальних об'єктів, духовних елементів, але й знань та умінь, завдяки яким особистість прилучається до чогось більш важливого і перпетуального, ніж її власне емпіричне існування; це окультурена і ретрансльована з покоління в покоління за допомогою сукупності умовних знаків – символів констеляція почуттів, емоцій і ідей, істотно-значущих для даного суспільства [6.]

Зазначимо, що формування громадянського суспільства та реалізація цінностей як загальнолюдських, так і національних, обумовлених історичною та соціокультурною унікальністю народу – процес тривалий, багатоаспектний і важко прогнозований. Однак при всіх явних і прихованих проблемах його розвитку, чітко вимальовується стратегічний вектор реалізації сталого розвитку суспільства, заснованого на гармонійному існуванні трикомпонентної конструкції «Людина – Суспільство – Природа». Видається, що така конструкція значно посилюється шляхом імплікативного приєднання до неї триади пріоритетів: Духовність – Народовладдя – Гармонія.

Порушення рівноваги у сучасному світі набуває такого масштабу, що наявним є порушення рівноваги між природними, соціальними системами й системами технологічними, які забезпечують задоволення постійно зростаючих потреб людства. Подібна ситуація призводить до нагальної потреби у новій, глобальній ноосферній етиці, конструктивній стратегії інтеракцій в системі «Людина – Суспільство – Природа».

Л. Лесков формулює принципи глобальної ноосферної етики, відповідно до яких необхідними є:

- відмова від логіки та цінностей конкуренції, упровадження принципів синергії та кооперації;
- оптимізація системи ринкових відносин, їх інверсія в бік ринків, що регулюються;
- утвердження раціонально-ноосферної складової в етиці, формування і становлення принципів ноосферо-соціальної справедливості;
- розвиток інноваційного характеру людської діяльності;
- суспільне усвідомлення термінальності життя на планеті;
- формування взаємовідносин синергії та кооперації в системі «Людина – Суспільство – Природа»;
- відмова від насилля та конкуренції в інтересах рівноваги, динамічної сталості систем (гомеостазису) й творчого самовираження (креативності);
- узгодження швидкості, темпів (додамо – і можливих напрямів) змін у системі «Людина – Суспільство – Природа» на принципах комплікативності;
- конкордація інтересів системи «Людина – Суспільство – Природа» на засадах гармонізації;
- відмова від антропосферної та поступовий перехід до біосферної моделі життя на Землі;
- дотримання соціального консенсусу у процесі прийняття рішень для системи «Людина – Суспільство – Природа» на принципах субсидіаритету [8].

Слідуючи визначеному підходу, варто наголосити, що дослідження взаємовідносин у системі «Людина – Суспільство – Природа», враховуючи її складність, поліаспектність та стохастичність, слід здійснювати не тільки у площині загального аналізу системи, але й у диференційованому її вигляді, уособленні трьох бівалентних діад: Людина – Суспільство, Людина – Природа і Суспільство – Природа.

Діада «Людина – Суспільство» характеризується тим, що суспільство – це сукупність індивідів, яка формується на засадах міжособистісних й групових інтересів та принципах взаємного співробітництва. Це система інтеракцій індивідів у сфері культурного і духовного життя, освіти, виробництва, обміну, споживання життєвих благ у поведінкових межах, зафіксованих за допомогою соціальних норм – морально-етичних та юридичних.

Двокомпонентний комплекс «Людина – Суспільство» слід розглядати як динамічну інтерактивну взаємодію в просторово-часовому вимірі, яка продукує систему конкретних конструктивних, нейтральних або деструктивних взаємовідносин. Даний інтерактивний простір є специфічним за своєю структурою, цілями, напрямками взаємодії, умовами і правилами, закономірно або ситуаційно зумовленими політичними, економічними, ідеологічними, морально-етичними або культурними інтересами й умовами, які виступають як необхідні передумови та продукти подібної взаємодії.

Визначальною метою суспільного виробництва, на думку сучасних дослідників [7], завжди було, є та буде продукування людської Особистості, тобто, кожна людська потреба, що задовольняється, формує ту або іншу особливість або рису особистості. Подібна постановка питання актуалізує твердження про те, що кожен предмет споживання є «знаряддям» продукування людської Особистості. Відповідно до цього слід додати, що і будь-який об'єкт природи та сама природа узагалі, яка історично розглядалась (і розглядається) як імпліцитне джерело ресурсів людської життєдіяльності, є чинником формування індивіда, зумовлюючи комплекс імплікацій у діаді «Людина – Природа».

Дослідження особливостей діади «Людина – Природа» актуалізує, на думку Н. Васильєвої, «об'єктивну необхідність в симбіозі раціонального й ціннісного начал як

головної ментально-поведінкової установки людини в її світоглядних та діяльнісних опосередкуваннях оточуючого світу» [1, с. 126].

Дослідниця наголошує на необхідності «специфічного духовного відродження», як важливого чинника трансформації взаємовідносин, зокрема, у комплексі «Людина – Природа», необхідність якої зумовлюється глобальним масштабом і загальноцивілізаційним характером даної трансформації. Виходячи з цього, актуальними є певні закономірності, сутність яких зумовлюється особливостями життєдіяльності людської спільноти в третьому тисячолітті. За масштабами й характером своєї діяльності сучасна людина є зіставленою із геологічними силами Землі. Подібний паритет актуалізує питання про потенційну катастрофічність світоперетворюючої могутності людини в контексті збереження на планеті життя, як унікального космічного явища. Людство знаходиться у фазі активного пошуку шляхів оптимізації природоперетворюючої діяльності, глибина й обсяг проникнення людського розуму в механізми зародження і функціонування живої речовини дають людині можливість самопізнавати себе як частину природи, реалізовувати «ноосферну цивілізованість» [1].

Однак розширення меж наукового пізнання світу природи не означає автоматично підвищення рівня гармонії взаємовідносин між людиною і природою – екогармонії. На думку К. Лоренца, «Всі блага, що доставляються людині глибоким пізнанням навколишньої природи, прогресом техніки, хімічними та медичними науками, все, що призначене, здавалося б, полегшити людські страждання, – все це жахливим і парадоксальним чином сприяє загибелі людства. Йому загрожує те, що майже ніколи не трапляється з іншими живими системами, – небезпека задихнутися в самому собі. Найжахливіше, однак, що в цьому апокаліпсичному ході подій найвищі і найбагатіші властивості і здібності людини – саме ті, які ми по праву відчуваємо і цінуємо як виключно людські, – мабуть, приречені на загибель передусім» [9, с. 5].

Висновок. Слідуючи визначеному підходу, сформулюємо підсумок-твердження, що людина і природа, у філософському аспекті, є нерозривними елементами Космосу, вони співіснують як складові єдиної системи, за межами якої їх існування практично неможливе. Діяльність Людини, як космічного Створіння, повинна імпліцитно, безперервно й адекватно консонуватись із законами живої природи, тільки за такої умови можливе досягнення сталого розвитку людської цивілізації.

Список використаної літератури

1. Васильева Н. А. Пути и формы достижения ноосферной цивилизованности / Н. А. Васильева // Общественные науки и современность. – 1996. – №1. – С. 123-130.
2. Вернадский В. И. Избранные сочинения в 6 т. / В. И. Вернадский [отв. ред. А. П. Виноградов]. – М.: АН СССР, 1954. – Т.1. – 696 с.
3. Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1991. – 271 с.
4. Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере / В. И. Вернадский // Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. – М.: Наука, 1988. – 520 с.
5. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В. И. Даль. – М.: «Русский язык», 1978 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://slovardalja.net/>
6. Костючков С. К. Гражданское общество: ориентация на общечеловеческие и национальные ценности в контексте гармонизации социальных отношений / С. К. Костючков // Вестник российского университета дружбы народов. – №2. Серия Политология. – М.: Российский университет дружбы народов, 2010. – С. 55-60.
7. Кузнецов О. Л., Кузнецов П. Г., Большаков Б. Е. Система Природа – Общество – Человек: устойчивое развитие / О. Л. Кузнецов, П. Г. Кузнецов, Б. Е. Большаков. – Москва-Дубна: Издательский дом «Ноосфера», 2000. – 390 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.situation.ru/app/rs/lib/pobisk/systema/main.htm>
8. Лесков Л. В. Этика ноосферной трансформации / Л. В. Лесков // Сознание и физическая реальность. – Т.6. – №3. – 2001. – С. 2-8.
9. Лоренц К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества / К. Лоренц. – М.: Республика, 1998. – 37 с.

Одержано редакцією 26.06.2014
 Прийнято до публікації 21.08.2014

Аннотация. Костючков С. К. *Философское осмысление процессов гармонизации взаимосвязи, взаимовлияния и взаимообусловленности в системе «Человек – Общество – Природа».* В статье представлена авторская позиция относительно философского осмысления процессов гармонизации взаимосвязи, взаимовлияния и взаимообусловленности в системе «Человек – Общество – Природа» в современных условиях глобализирующегося мира. Автор предлагает рассматривать Систему «Человек – Общество – Природа» как целостную, динамичную, структурированную, волновую, открытую, устойчиво неравновесную систему, для которой характерны не только внутренние связи, но и внешние – с Космосом. Отмечается, что в центре системы ноосферного мировоззрения, призванного обеспечивать социально эффективную экспансию природы, находится не просто человек с абстрактной индивидуальной системой ценностей, но человечество с конкретной общественной системой актуальных утилитарно-прагматических потребностей и интересов, обеспечивающих выживание современного и будущих поколений. Период второй половины XX века стал, по мнению автора, этапом роста асимптотического насыщения данного процесса – растущие усилия, в частности, в преобразовании природы, начали давать минимальные, нередко – отрицательные результаты, генерируя одновременно тенденции стохастичности, практически – непрогнозируемости дальнейшего развития общества. Сделан вывод о том, что человек и природа, в философском смысле, являются неразрывными элементами Космоса, они сосуществуют как составляющие единой системы, за пределами которой их существование практически невозможно.

Ключевые слова: человек, природа, общество, система, гармонизация, прогресс, ценности, гражданское общество, цивилизация, глобальный кризис.

Summary. Kostuychkov S. K. *Philosophical reflection on the harmonization of the relationship, mutual interaction and interdependence in the system «Man – Society – Nature».* The article presents the author's position of the philosophical understanding the process of harmonization the relationship, and mutual interdependence in the system «Man – Society – Nature» in the modern globalized world. The author proposes to consider the system of man, society and nature as a whole, dynamic, structured, wave, open, stable non-equilibrium system, which is characterized not only internal communications but also external – with space. It is noted that in the center of the system of noosphere world view, which aims to provide an effective expansion of social nature, is not just a man with an abstract individual value system, but humanity with specific social system of current utilitarian and pragmatic needs and interests, providing survival of present and future generations. The second half of the twentieth century was, on author's opinion, a period of saturation asymptotic growth stage of the process – increasing efforts, particularly in the transformation of nature, began to give minimal, often – negative results, generating both stochastic trend, almost – unpredictability of further development. It is concluded that man and nature, in a philosophical sense, are inseparable elements of the cosmos, they co-exist as parts of a single system, beyond which their existence is almost impossible.

Key words: man, nature, society, system, harmonization, progress, values, civil society, civilization, global crisis.

УДК 32:124.5

О. В. Кулешов

ПРОБЛЕМА ЦІННОСТЕЙ В СУЧАСНОМУ КОНСЕРВАТИЗМІ

Стаття присвячена дослідженню аксіологічної сторони ідеології сучасного консерватизму. Проаналізовані погляди неоконсерваторів США та Німеччини, французьких «нових правих», а також близьких до консерватизму у певних аспектах комунітаристів. Виявлено, що сучасний консерватизм, як і будь-яка політична ідеологія, ґрунтується на певних цінностях. Зроблено висновок, що цінності в консерватизмі відрізняються змістовністю і постають зразками, які спонукають людину до наслідування. У статті показано, як консерватори долають фундаментальні аксіологічні суперечності між індивідуальним і суспільним характером цінностей, між об'єктивним і суб'єктивним у цінностях. Джерелами цінностей консервативні мислителі вважають як позаісторичні, так і історичні чинники. У консервативній думці ведуться пошуки основи, яка поєднує цінності спільноти та цінності індивіда. Проблему формування цінностей консерватизм здебільшого розглядає як проблему їх впровадження завдяки діяльності певних соціальних інститутів. Визнається виховна роль держави та позадержавних інститутів – родини, церкви,

національної культури. Консерватизм позбавлений ілюзії про можливість подолання конфліктів цінностей в суспільстві. З цього випливає децю песимістичний погляд консерваторів на сучасну історію і перспективи на майбутнє.

Ключові слова: політика, цінність, консерватизм, індивід, суспільство, об'єктивне, суб'єктивне.

Постановка проблеми. Політика являє собою не що інше як процес узгодження і реалізації рішень, які мають спільне значення для багатьох людей. Рішення ж, принаймні, свідомі рішення людей, мотивуються цінностями. Отже, не буде перебільшенням сказати, що цінності утворюють підґрунтя політичного процесу. Політика як конструктивна діяльність неможлива без спільних, прийнятних для багатьох людей цінностей. Саме тому цінності, що не дивно, є основою будь-якої політичної ідеології. Аналіз ідеологічних текстів завжди виявляє певну систему цінностей, які або явно проголошуються, або неявно організують смислове поле тексту. Дослідження місця і ролі цінностей у впливових і поширених в сучасну епоху політичних вченнях, безперечно, є актуальним завданням політичної філософії.

Одним з таких впливових напрямів сучасної політичної думки є консерватизм. Поняття консерватизму в найширшому сенсі виявляє орієнтацію на збереження певних форм соціальної організації швидше ніж на їх зміну. Під таке розуміння підпадає багато вчень дуже різних, іноді суперечливих. Зокрема, сучасний лібералізм виявляє очевидні консервативні риси (маючи на увазі прагнення за будь-який рахунок зберегти традиційні ліберальні принципи). Але існує консерватизм у більш вузькому сенсі. Він орієнтується на соціальні форми, що йдуть від традиційного суспільства, такі як національна культура, релігія, родина, традиційна мораль, соціальна нерівність, ієрархічні зв'язки та обов'язки. Крім небажання змінювати традиційні форми суспільства, традиціоналізму як основної риси консерватизму сучасний дослідник цього напрямку Ентоні Квінтон додає ще дві ознаки: скептичне ставлення до теоретичного знання у сфері політики, віддання переваги знанню-як перед знанням-що, а також визнання органічного, внутрішнього зв'язку індивіда і суспільства [9, с. 285-286].

До цієї власне консервативної течії можна віднести американських неоконсерваторів (Л. Страус, І. Кристол, Н. Подгорець, С. Хантінгтон, П. Б'юкенен), німецьких неоконсерваторів (Г. Кальтенбрунер, Г. Рормозер), французьких «нових правих» (А. де Бенуа, П. Віаль, Ш. Бресоль). Близькі погляди, принаймні, таку саму антиліберальну спрямованість і прихильність до традиційних цінностей висловлюють представники англо-американського комунітаризму (А. Макінтайр, М. Сендел), хоча їх, як правило, не включають до консервативного руху через в цілому негативне ставлення до державного централізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна консервативна думка привертає значну увагу дослідників. Перш за все, як альтернатива панівній ідеології ринкового суспільства – лібералізму. До того ж консерватизм виявився більш-менш успішним (щоправда, у поєднанні з економічним лібералізмом) і як політична практика останніх десятиліть ХХ століття (у цьому контексті, як правило, згадують діяльність Р. Рейгана у США і М. Тетчер у Великій Британії). Вже існують роботи загального, оглядового характеру щодо сучасного консерватизму [4], [8], [9]. Менш розробленою є тема окремих напрямів і постатей у ньому. Ми маємо лише декілька розвідок у цій області досліджень, зокрема [2], [10]. Якщо основні положення сучасного консерватизму обговорені і проаналізовані досить докладно, його порівняння з ліберальною ідеологією виявлене і деталізоване, то цього не скажеш про розгляд сучасного консерватизму (і консерватизму взагалі) з більш масштабної філософської перспективи. Є певний науковий інтерес у тому, щоб відірватись від конкретних питань політичної ідеології і поглянути на ідеї консерватизму, наприклад, з аксіологічної точки зору. Консервативна ідеологія у цьому аспекті має постати як одна з аксіологічних теорій.

Метою статті, отже, є виявлення особливостей розуміння цінностей в сучасному консерватизмі (зокрема, у порівнянні з лібералізмом). Завданням, що логічно випливає із

вказаної мети, є з'ясування того, як консерватори долають фундаментальні аксіологічні суперечності. Маються на увазі суперечності між індивідуальним і суспільним характером цінностей, між об'єктивним і суб'єктивним у цінностях, між цінностями як ідеалом і цінностями як практикою. Ці суперечності є важкими питаннями філософської аксіології, вони викликають сумнів у принциповій можливості розв'язання ціннісних конфліктів (а відтак – у загальній можливості ефективної політики).

Виклад основного матеріалу. Консерватизм визнає непорушні, фундаментальні для суспільства цінності. Апелювання до непорушних моральних і соціальних цінностей в консерватизмі є очевидним фактом, який, на думку Теда Хондеріха, навіть не потребує звертання до робіт того чи іншого консервативного мислителя [8, с. 21]. У різних представників консерватизму виявляється не зовсім однаковий набір цінностей і це можна пояснити тим, що, як вважає той таки Хондеріх, консерватори у своїх ціннісних переконаннях спираються не так на суто ідеологічні чи теоретичні міркування, як на емпіричні підстави, інакше кажучи, на історичний досвід [8, с. 56]. Втім, ми можемо поки що абстрагуватись від цієї різноманітності ціннісних переконань, зосередившись на їх онтологічному статусі непорушних, фундаментальних чинників соціального буття.

Суспільство у певному сенсі є втіленням фундаментальних цінностей, принаймні, для консервативної думки очевидно є неможливість існування суспільства без прийнятих всіма або більшістю його членів цінностей. Ален де Бенуа згодний з думкою, що суспільство не може існувати без мінімуму цінностей, які поділяються [1, с. 101]. Певний тип суспільства, який С. Хантінгтон називає *цивілізацією*, утворюється відмінностями його культури, яка, у свою чергу ґрунтується на основоположних цінностях [5, с. 25-26]. Коли відбувається криза ідентичності, зазначає Хантінгтон, для людей, у першу чергу, має значення кров (тобто генетичний зв'язок із предками), віра, релігія, родина, мова – інакше кажучи, основні цінності, коло яких для консервативного мислителя очевидне [5, с. 186]. Сенс існування держави у захисті, збереженні основних цінностей. Саме про це, фактично, йдеться у батька американського неоконсерватизму Лео Страуса, коли він говорить про необхідність визнання державою природного права. Л. Страус стверджує, що існує таке право, яке не утворюється державою, а навпаки, якому підпорядкована держава. Відмова від природного права рівноважна твердженню, що існує лише позитивне право, тобто таке, яке визначається виключно законодавцями і суддями. Але ж відомі еталони (тобто цінності), які перевершують позитивне право, перевершують ідеали певного суспільства, наприклад, еталон справедливості, завдяки якому ми здатні судити про справедливість або несправедливість законів, прийнятих у нашій державі [7, с. 8-9].

Чи означає визнання еталонів (цінностей), які перевершують ідеали суспільства, відкидання консерваторами свободи окремої людини? У критиці лібералізму з його буквальним обожненням індивідуальної свободи сучасний консерватизм не заходить так далеко. Консерватизм аж ніяк не тоталітарна ідеологія. Досить типовим є переконання Г. Рормозера в тому, що в політичному житті сучасного суспільства ліберальній демократії немає альтернативи [3, с. 103]. І це при його впевненості у невідповідності між історичним викликом сучасності і здатністю відповісти на нього ліберальними способами [Там само]. Треба відзначити, що й традиційний консерватизм завжди стверджував особисту свободу, яка базується на непорушності приватної власності як одну з основних цінностей. Не дивно, що свобода особистості в сучасному консерватизмі допускається і стверджується. Це дещо пом'якшує звичайний традиціоналізм консерватизму. Зміни в суспільстві визнаються неминучими, а прогрес – технічний, економічний – характеризується як природне явище. Але, щоб залишитись у межах консервативної ідеології, треба обмежити зміни та індивідуальну свободу рамками фундаментальних цінностей. Є межі, у яких має відбуватись прогрес. Порушення ж цих меж – це шлях до руйнування суспільства і загальної катастрофи. «Якщо у наших принципів немає іншої опори, крім сліпих переваг, то все, на що людина буде наважуватись, стане дозволеним» [7, с. 10-11], – стверджує Л. Страус. Страх перед

соціальною катастрофою, викликаною неконтрольованими змінами в суспільстві, відчутний у багатьох сучасних консерваторів.

Не можна сказати, що лише консерватори, аналізуючи соціальні процеси та інститути, виходять із певних фундаментальних цінностей. І в опонуючому консерватизмові лібералізмі – як класичному, так і сучасному – можна знайти непохитну, можна сказати, фанатичну віру у певні цінності. Індивідуальна свобода, особисті права, приватна власність, мінімальне втручання держави визнаються всіма лібералами як основоположні еталони суспільного життя, як критерії оцінки ефективності будь-якого суспільства. Вони не підлягають перегляду. Все це такі цінності, якими ліберали не можуть поступитись.

Втім, має місце суттєва відмінність між консерватизмом і лібералізмом у розумінні цінностей. Відмінність полягає в тому, що ліберальні цінності є відносно формальними. Формальність тут означає певну (хоча і не абсолютну) змістовну порожність цінностей. Вони не встановлюють правила дій, не спонукають до чогось, а, швидше, окреслюють простір невтручання з боку суспільства і держави, простір, в якому людина може самоздійснюватись як завгодно. Консервативні цінності (порівняно з ліберальними) змістовні. Вони вказують на конкретні вимоги до людини, іноді, прямо задають зразки належної поведінки. Вони говорять, що має бути, а не що допускається і що не допускається.

Такі конкретні цінності можуть бути різними. Не завжди консерватори пропагують одне й те саме. Шість принципів консерватизму, сформульованих Г. Кальтенбрунером, можна вважати його варіантом базових консервативних цінностей. До них належать спадкоємство, стабільність, порядок, державний авторитет і лояльність, свобода і, нарешті, песимізм [2, с. 44]. Про те, що перш за все спадає на думку С. Хантінгтону, було сказано вище. Існують, зрозуміло, найбільш поширені ціннісні переваги консерваторів, своєрідні ціннісні «штампи». Як правило, визнається цінність родини і родинних звичаїв; цінність соціальної ієрархії та ієрархічних відношень; цінність певного (європейського за культурним походженням) «джентльменського» набору моральних принципів і життєвих настанов. Все це охоче приймається сучасними консерваторами, які, здебільшого, є представники західної, християнської цивілізації. Зрозуміло, що можливий і, безперечно, існує консерватизм на іншому культурному ґрунті. Проте конкретне наповнення ціннісної схеми консерватизму не буде фокусом нашої уваги. Треба лише пам'ятати, що на аксіологічному напрямі консервативної думки завжди пропонується або мається на увазі дещо конкретне.

Поглянемо на ті проблеми, які породжені не засадами власне консерватизму, а є органічними для всієї області аксіології, тобто для буття цінностей взагалі. Якби ці проблеми ні були загальні за походженням, консервативній думці, раз вона вже встала на шлях визнання цінностей, треба якось впоратись з ними. Пекуче питання аксіології – звідки беруться цінності. Якщо цінності утворюються чи існують (вічно) поза особистістю – чому особистість має їх приймати саме як її власні цінності? Якщо ж прийняття цінності – це суверенний вибір особистості, то на чому він ґрунтується? Відкинувши об'єктивний чинник, ми опиняємось на ґрунті абсолютної, ні до чого не прив'язаної сваволі. Але тоді маємо визнати, що ні у чого немає переваг ні перед чим. Втім цінність – це саме і є перевага чогось перед всім іншим. Отже, цінності зникають. Консерватори, виходячи з окреслених вище засад, мають підтримувати об'єктивність цінностей. Що означає – знаходити для них абсолютно нездоланні, абсолютно переконливі для особистості засади. І не можна сказати, що це завдання стає для консерватизму надто високим бар'єром. Схильність до традиціоналізму підказує консервативній думці шлях до розв'язання цієї проблеми.

Можна виводити цінності безпосередньо з природи людини, якщо, зрозуміло, визнавати таку природу. Визнання природних прав, яке, наприклад, досить переконливо захищає Л. Страус, логічно узгоджується з визнанням природи людини. Людина, за своєю природою, суспільна істота, її соціальність впливає не з розрахунку на задоволення від поєднання з іншими, навпаки, це задоволення має причиною соціальність людини [7, с. 124]. Задоволення ж, додамо ми до цих міркувань Л. Страуса, мотивує людину щодо вибору цінностей. Природна соціальність людини, таким чином, є джерелом соціально значущих цінностей.

Якщо погляд Л. Страуса, стимульований класичною філософією, може здатись надто метафізичним, то у С. Хантінгтона є цілком історичне пояснення цінностей, які складають основу тієї чи іншої цивілізації. Цивілізації не мають чітко окреслених меж і точного початку або кінця [5, с. 51], культури змінюються і природа їх впливу на політичний та економічний розвиток так само [5, с. 26]. Сама відмінність цивілізацій свідчить про певну історичну ситуативність і випадковість того набору цінностей, який складає їх основу. Традиція як джерело суспільних цінностей акцентується і Г. Рормозером. З відмовою від власної історії і перемогою абстрактного ставлення розпадається будь-який внутрішній порядок в суспільстві, все, що пов'язує людей між собою [3, с. 148-149].

Втім, проти обох висловлених припущень про джерело соціальних цінностей є суттєві зауваження. Поняття природи людини здається надто архаїчним. Але справа не в цьому. Природа людини, якщо припустити її існування, все ж таки є чимось зовнішнім щодо суб'єкта, до того ж вона єдина, а цінності різноманітні. Такі міркування ведуть до сумнівів у правильності відповідного пояснення цінностей. Ще більш зовнішній, а звідси, примусовий характер має щодо окремої людини традиція, історично вироблені звичаї і правила. Примусовість же, як відомо тим, хто знайомий з аксіологією, є суперечністю щодо поняття цінності. Вихід з цього скрутного положення знаходить комунітаризм, з яким явно солідаризується А. де Бенуа. Він пропонує холістичне сприйняття людини, в якому людина нерозривно поєднує в собі індивідуальні і соціальні риси [1, с. 23]. А. де Бенуа виділяє й підкреслює в теорії комунітаризму конститутивну роль соціальних зв'язків для формування ідентичності суб'єктів соціальної дії [1, с. 110]. Досоціальне Я людини для комунітаристів немислиме [1, с. 289], Людина од початку постає як складова певної спільноти (громади, професії, стану, етносу, конфесії) і тому її вільний та суверенний вибір цінностей зумовлений її соціальною ідентичністю. Так поєднується об'єктивне і суб'єктивне у цінностях.

Інша аксіологічна проблема стосується процесу прийняття і засвоєння цінностей членами певної спільноти. Об'єктивні цінності мають бути спільними, загальноприйнятими і поширеними в суспільстві. Це можливо за умови, що кожна людина з тих чи інших причин не вважає за можливе їх не визнавати. Такий хід думки цілком природний для консервативного менталітету. Але як відбувається цей процес, чи не виникають у ньому непереборні суперечності? Адже на практиці визнання спільних цінностей далеко не завжди буває таким безхмарним, як це може здатись на основі наведених вище міркувань комунітаристів. Не випадково ліберали закидають консерваторам примусовий характер слідування цінностям в консервативному суспільстві. Саме слово «консерватор» часто набуває значення «людина, яка протидіє всьому новому і прогресивному, що вільно з'являється», «людина, яка намагається змусити інших зберігати інститути і звичаї, які вже віджили». У політичному сенсі консерваторів іноді звинувачують у авторитарних чи навіть тоталітарних політичних тенденціях. І хоча більшість таких звинувачень некоректні, слід констатувати допущення консерваторами більшої порівняно з лібералами ролі держави у неекономічних секторах суспільного життя. Адже усвідомлення та імплементація цінностей в суспільстві для консерваторів не є приватною справою.

Проблема визнання загальних цінностей індивідом впливає з того, що, навіть якщо такі цінності, цінності спільноти, громади тощо наперед задані індивіду, все одно необхідним є акт їх визнання, який далеко не завжди буває безболісним. Адже особистий досвід індивіда не може завжди гармонійно вписуватись у суспільну свідомість тієї чи іншої спільноти. Більшість консерваторів погоджується у цьому контексті з доцільністю якоїсь виховної ролі держави. Сама держава, її форми, інститути і процедури, закони і рішення є проявом традиції, яку так цінують консерватори. Як зазначає Е. Квінтон, для консерваторів закон є не що інше, як політично підтверджений звичай, як акумуляція історичних прецедентів, пошуків, доповнень, доробок, пристосувань [9, с. 300].

Звертаючись до політичної сфери як сфери утворення й розвитку громадянських цінностей, консерватори, як правило, не обмежуються державою, що також є для них характерним. Роль недержавних інститутів викликає особливу увагу представників

консерватизму. Г. Рормозер підкреслює незамінний вплив родини [3, с. 103], а також сфери освіти на формування ціннісної сфери особистості [3, с. 165]. Інша його надія пов'язана з національною свідомістю, тільки національна ідея робить сучасне суспільство здатним до здійснення політики і демократії [3, с. 149]. Такі думки не є винятковими у консервативному середовищі. Звичайним для європейських і американських консерваторів є також звернення до інститутів релігії і церкви як засобів впровадження в суспільстві консервативних цінностей. Лише консерватизм, який усвідомлює свої християнські коріння може, на думку Г. Рормозера, сформувати людину не лише як істоту, яку турбує матеріальний добробут, але й культурну істоту [3, с. 234], що треба розуміти як істоту з соціально значущими цінностями.

Навіть прийняті багатьма людьми цінності не гарантують їх загальності і соціальної ефективності. Цінності, які поширюються в суспільстві, постають у вигляді загальних принципів або ідеальних зразків. Навряд чи можна уявити собі те, що постає з цього у свідомості кожної людини. Йдеться, власне про конфлікти інтерпретацій цінностей, що є особливою аксіологічною проблемою. У консерваторів мають бути рецепти, як долати такі конфлікти. Власне, йдеться про міру свободи, яка допускається консервативними принципами у слідуванні основним суспільним цінностям. У цьому аспекті серед консерваторів немає (та й не може бути) згоди. Серед консерваторів можна знайти традиціоналістів, які пропонують у слідуванні цінностям орієнтуватись на чітко окреслені і відомі зразки. Щоправда, такі пропозиції характерні, здебільшого, для класичної доби консерватизму, для епохи Едмунда Бьорка і Жозефа де Местра.

Сучасні консерватори, мабуть, під впливом ліберальних вимог недоторканості особистості, допускають ціннісні компроміси. Щоправда, можливість досягнення компромісів оцінюється по-різному. З точки зору Л. Страуса, така можливість ґрунтується на припущенні, що конфлікти між різними цінностями або системами цінностей розв'язні для людського розуму. Протилежне, підкреслює він, ніколи не було доведене [6, с. 21]. Проте переважним трендом в сучасному консерватизмі є сумнів у можливості досягнення ціннісних компромісів. По-різному інтерпретовані цінності непорівнянні, але з цього для консерватора випливає необхідність не толерантності, а відстоювання власних цінностей. Те, що відрізняє сучасний консерватизм, це відчуття межі, за якою компроміси ведуть до втрати базових соціальних цінностей і соціального ладу взагалі. Консерватизм принципово опонує модним зараз теоріям ціннісного плюралізму, морального релятивізму і мультикультуральної толерантності. Така позиція веде до прийняття неминучості конфліктів у сьогоденному світі. Треба визнати, що історичний оптимізм для сучасного консерватизму не характерний. За переконанням С. Хантінгтона, у міжцивілізаційних відношеннях взагалі превалюють конфлікти. На майбутнє він прогнозує відношення між цивілізаціями (і, відповідно, системами цінностей), які будуть варіюватись між холодністю та застосуванням насильства, хоча у більшості випадків будуть знаходитись десь посередині цього діапазону [5, с. 323].

Справжній консерватор має бути песимістом вже тому, що він не вірить у прогрес, не довіряє пророцтвам про майбутній рай на Землі. Ні держава, ні суспільство не досконалі, кінцева гармонія і абсолютна справедливість недосяжні. Такою є точка зору Г. Кальтенбрунера [2, с. 45]. Відчуття трагічності людського буття висловлює і А. де Бенуа. Він критично ставиться до бажання лібералів-раціоналістів викоренити конфлікти в сучасному суспільстві, заперечуючи цінність негативного [1, с. 115]. Можна припустити, що для сучасних консерваторів конфлікт є способом виявлення цінностей, які потребують захисту. Але для них також характерне бажання виведення конфліктів за межі власного суспільства. Всередині ж того суспільства, до якого той чи інший представник консервативної ідеології належить, забезпечення сталості суспільних форм, їх консервація постають чи не єдиним засобом уникнення конфліктів.

Висновки. Як і будь-яка політична ідеологія, сучасний консерватизм ґрунтується на певних цінностях. Вони мотивують і експлікують настанови щодо політичної організації суспільства. Але в консерватизмі цінності мають особливе значення. Вони відрізняються

більшою (ніж в лібералізмі) змістовністю і постають зразками, які спонукають людину до наслідування. Джерелами цінностей консервативні мислителі вважають як позаісторичні, так і історичні чинники. У консервативній думці ведуться пошуки основи, яка поєднає цінності спільноти та цінності індивіда. Проблему формування цінностей консерватизм здебільшого розглядає як проблему їх впровадження завдяки діяльності певних соціальних інститутів. У цьому плані визнається виховна роль держави та позадержавних інститутів – родини, церкви, національної культури. Консерватизм позбавлений ілюзій про можливість подолання конфліктів цінностей в суспільстві. З цього випливає дещо песимістичний погляд консерваторів на сучасну історію та перспективи на майбутнє.

Список використаної літератури

1. Бенуа А. де. Против либерализма: (к Четвертой политической теории) / Ален де Бенуа; [пер. с фр.; предисл. А. Дугина]. – СПб.: ТИД «Амфора», 2009. – 476 с.
2. Ким Ф. С. Героический пессимизм просвещённого консерватора: Герд-Клаус Кальтенбруннер / Ф. С. Ким // Гуманитарные и социальные науки. – 2011. – № 4. – С. 43-52.
3. Рормозер Г. Кризис либерализма / Гюнтер Рормозер; [пер. с нем.]. – М.: ИФРАН, 1996. – 298 с.
4. Руткевич А. М. Что такое консерватизм? / Алексей Михайлович Руткевич. – М.: [б.и.]; С.Пб.: Университетская книга, 1999. – 223 с.
5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Сэмюэл Хантингтон. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
6. Штраус Л. Введение в политическую философию / Лео Штраус; [пер с англ. М. Фетисова]. – М.: Логос, Праксис, 2000. – 364 с.
7. Штраус Л. Естественное право и история / Лео Штраус; [пер с англ.]. – М.: Водолей Publishers, 2007. – 312 с.
8. Honderich T. Conservatism Burke, Nozick, Bush, Blair / Ted Honderich. – London, Ann Arbor: Pluto Press, 2005. – 353 p.
9. Quinton A. Conservatism // A Companion to Contemporary Political Philosophy. Volume I / Anthony Quinton. – Malden, Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2007. – P. 285-311.
10. Steven B. S. Reading Leo Strauss: Politics, Philosophy, Judaism / B. S. Steven. – Chicago: University Of Chicago Press, 2006. – 268 p.

Одержано редакцією 22.07.2014

Прийнято до публікації 21.08.2014

Аннотация. Кулешов А. В. *Проблема ценностей в современном консерватизме.* Статья посвящена исследованию аксиологической стороны идеологии современного консерватизма. Проанализированы взгляды неоконсерваторов США и Германии, французских «новых правых», а также близких к консерватизму в определённых аспектах коммунитаристов. Установлено, что современный консерватизм, как и любая политическая идеология, базируется на определённых ценностях. Сделан вывод о том, что ценности в консерватизме отличаются содержательностью и предстают в качестве образцов, которые побуждают человека следовать им. В статье показано, как консерваторы преодолевают фундаментальные аксиологические противоречия между индивидуальным и социальным характером ценностей, между объективным и субъективным в ценностях. Источниками ценностей консервативные мыслители считают как внеисторические, так и исторические факторы. В консервативной мысли ведутся поиски основы, которая объединяет ценности общности и ценности индивида. Проблему формирования ценностей консерватизм в большинстве случаев рассматривает как проблему их внедрения посредством деятельности определённых социальных институтов. Признаётся воспитательная роль государства и внесударственных институтов – семьи, церкви, национальной культуры. Консерватизм лишён иллюзий о возможности преодоления конфликтов ценностей в обществе. Из этого вытекает несколько пессимистический взгляд консерваторов на современную историю и перспективы на будущее.

Ключевые слова: политика, ценность, консерватизм, индивид, общество, объективное, субъективное.

Summary. Kulieshov O. V. *The problem of values in modern conservatism.* The paper is the study of the modern conservative ideology axiological side. The views of American and German neo-conservatives, French «new right» thinkers, as well as communitarians close to conservatism in some aspects are analyzed. It is asserted that modern conservatism like all political ideologies is based on definite values. The inference is made about specific character of these values which are intentionally concrete and appear to be the

models for acting in accordance with them. The paper shows conservatives overcoming the axiological contradictions between individual and social, objective and subjective features of values. Conservative thinkers find the foundation of values in the sphere out of history as well as the historical factors. Modern conservatism is in search of the basis uniting the values of community and the values of individuals. The problem of values formation is viewed by conservatism in most cases as the problem of their implementation in the result of different social institutes activities. The educational role of the state as well as non-state institutes – family, church, national culture – is appreciated. Conservatism is devoid of illusions as for the possibility to end the conflicts of values in society. It leads to rather pessimistic vision of nowadays events and our nearby future.

Key words: politics, value, conservatism, individual, society, objective, subjective.

УДК 172.15(091)

С. В. Сторожук

НАЦІОНАЛІЗМ: ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

У статті розглядаються основні підходи до інтерпретації націоналізму. З цією метою авторка розкриває етимологічні витоки слова «націоналізм», акцентуючи увагу на його змістовному спорідненні з народолюбством та патріотизмом, та висвітлює філософські засади пануючих сьогоднішніх підходів до його оцінки. На цьому тлі підкреслюється, що методологічні складнощі визначення націоналізму обумовлені багатоманітністю його соціокультурних виявів – він розглядається і як ідеологія, як політичний рух, і як духовна настанова, і як політичне кредо тощо. Чільна увага у статті приділяється аналізу соціокультурних витоків націоналізму – дистанціюючись від економічного редуccionізму, підкреслюється правомірність конструктивістського підходу. В рамках останнього націоналізм розглядається як свідомо сконструйований політичною елітою феномен. Показово, що конструктивістські інтенції тлумачення націоналізму тісно співвідносяться з традиціоналістським (зокрема, переніалістським) підходом. Поряд з іншим, аналізуються історичні витоки й соціокультурні умови розповсюдження ідей націоналізму, а також причини виникнення його авторитарних та реакційних форм.

Ключові слова: націоналізм, нація, патріотизм, авторитаризм, традиція, інструменталізм.

Постановка проблеми. Сьогодні Україна переживає один з найтяжчих періодів своєї історії. Національний підйом, що спостерігався на зламі 2013–2014 рр. різко змінився зневірою та занепадницьким настроєм. «Руїна» неначе крилатий Фенікс, чи не втретє повертається на українську землю, визначаючи її буття та тенденції подальшого розвитку. Дана обставина привертає увагу не тільки вітчизняних, але й зарубіжних політиків, політологів та суспільствознавців. Показово, що більшість з них вважає, що в основі сучасної політичної кризи в Україні лежить націоналізм. Подолавши його негативні тенденції, українці зможуть акцентувати увагу не тільки на економічних негараздах, але й розробити механізми розвитку демократії і громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сформоване після Другої світової війни та громадянської війни в Югославії, загальне негативне ставлення до націоналізму у європейському суспільстві тісно співвідноситься з великою кількістю наукових праць присвячених його вивченню. В цьому контексті варто згадати роботи таких відомих дослідників націоналізму як П. Альтер, П. Брасс, Р. Брубейкер, А. Валіцький, Е. Гелнер, Л. Грінфелд, К. Дойч, Г. Кон, У. Коннор, О. Лемберг, Дж. Пламенац, Е. Сміт, Е. Хобсбаум, Т. Шідер та багато ін. Усі згадані мислителі приділили багато уваги змісту, особливостям розвитку і причинам спалаху націоналізму в різних регіонах світу. Слід підкреслити, що їхні праці не мають оціночного забарвлення; вони спрямовані дати лише узагальнену теоретичну схему розвитку націоналізму. Як наслідок, роботи згаданих дослідників є важливим теоретичним джерелом вивчення націоналізму, однак досить часто вони далекі від його конкретно-історичних виявів. Як виключення, можна згадати лише працю Дж. Армстронга «Український націоналізм. Факти і дослідження», російськомовний переклад якої був опублікований у Москві у 2008 р.; україномовного видання цієї роботи немає до нашого часу.

Другу велику групу дослідницької літератури націоналізму становлять праці російських вчених. Найбільш плідні дослідження цього питання запропонували К. Гаджиева, Д. Гудименко, С. Городнікова, В. Ільїн, М. Малахов, М. Мнацаканян, А. Сахаров, В. Тишков, В. Шнірельман та ін. Крім того, в Росії публікується велика кількість хрестоматій націоналізму та перекладів праць провідних світових фахівців. Показово, що більшість цих досліджень також позбавлені оціночних характеристик і висвітлюють економічні, політичні й соціальні умови розвитку націоналізму. Поряд з вказаним, російські дослідники значну увагу приділяють вивченню сучасних етнополітичних конфліктів.

Що стосується України, то тут тема націоналізму вважається застарілою та безперспективною. А відтак наукових праць присвячених його вивченню не так багато. В цьому контексті варто згадати роботи О. Багана, В. Лісового, О. Гриніва, Я. Грицака, І. Загребельного, Г. Касьнова, В. Крисаченка, О. Проценка, В. Рога, Б. Харахаша та ін. Безперечно, праці цих вчених є вагомим внеском у вивчення українського націоналізму, однак вони не дають можливості побачити всю його багатогранність і виявити перспективи розвитку не тільки в сучасній Україні, але у європейському та неєвропейському світі. Поза увагою українських дослідників залишається й вивчення світоглядних та історичних засновків спалаху сучасних регіональних конфліктів і причини підтримки у відносно етнічно однорідному українському суспільстві сепаратистських гасел.

Мета статті. Цілком очевидно, що окреме наукове дослідження не може відповісти на причини «Руїни», громадянського розколу українського суспільства чи поширення сепаратистських та націоналістичних гасел. Разом з тим, воно може стати важливим теоретичним підґрунтям подальших наукових розвідок цього питання. Дистанціюючись від спроби виявити причини розвитку націоналізму в сучасному світі, *метою даної статті* є вияв багатогранності націоналізму як світоглядної настанови та ідеології.

Виклад основного матеріалу. Слово «націоналізм» походить від латинських слів «natus», «nata», які означали «рідний син», «рідна дочка». Згодом змістовне навантаження його видозмінюється й воно починає позначати природний політичний порядок, до складу якого входять спільноти родичів, людей одного і того ж роду. Тобто, буквально слово «націоналізм» означало народолюбство (Volksliebe), його змістовне навантаження стало своєрідним доповненням змісту слова «патріотизм», адже з любов'ю до Батьківщини межує любов народу до самого себе [4]. Практично аж до кінця XVIII ст. слово «націоналізм» у літературній мові було мало вживаним. В науковий обіг його ввів у 1774 р. Й. Гердер. Від нього йде ліберальна традиція тлумачення націоналізму. Практично одночасно з Й. Гердером, слово «націоналізм» використовує у своїх працях і німецький раціоналіст та масон А. Вайсхаупт. Показово, що засновник ілюмінатів дав прямо протилежну гердерівській оцінку націоналізму, вбачаючи в ньому загрозу людському прогресу.

Загалом від поч. XIX ст. термін «націоналізм» починає широко використовуватися й, що важливо, тлумачиться в цей час досить широко – націоналізмом називають всі негативні та позитивні явища, які відбуваються в етнічних спільнотах. Полярні оцінки та багатоманітність емпіричних проявів призвели до формування відмінних, а часом і полярних, оцінок та наукових інтерпретацій націоналізму. Так, наприклад, один з найавторитетніших його дослідників Г. Кон стверджував, що «націоналізм – це політичне кредо», в свою чергу, П. Альтер вважає його «політичною силою», а К. Дойч визначає як «духовну структуру». Дещо більш розлоге визначення дає О. Лемберг, який під націоналізмом розглядає «систему уявлень, цінностей та норм – образ світу і суспільства – яка забезпечує великій суспільній групі усвідомлення своєї цілісності і приписує цій цілісності особливу цінність: інакше кажучи вона об'єднує велику суспільну групу та виокремлює її з оточення» [9, р. 16]. Запропоноване О. Лембергом визначення націоналізму як світоглядної настанови згодом доповнив Т. Шідер, який вважав, що націоналізм є особливою ідеологією, яка «завжди має на увазі націю, а не суспільну групу, зорієнтовану тільки релігійно або соціально» [Цит. за: 1, с. 88].

Навіть оглядове звернення до запропонованих світовою інтелектуальною думкою дефініцій націоналізму дає підстави стверджувати, що це «надзвичайно складне і важке для визначення явище» [3, с. 89]. Націоналізм не має власної теорії, загальних постулатів, класиків й існує не як загальний конструкт, а виключно як термін, що використовується для позначення націоналізмів різних народів, країн і навіть окремих соціально-політичних угруповань. Націоналізм може бути і демократичний і авторитарний, спрямований у майбутнє і орієнтований у минуле, соціалістичний або реакційний, він може бути складником імперіалізму та антиімперіалізму. Поряд з іншим відрізняється націоналізм і великою приваблюючою силою для мільйонів людей і навіть спонукає їх жертвувати всім, включаючи своє життя. «Отож, – підкреслює П. Альтер, – націоналізм, що його настільки різні течії можуть так легко використовувати як своє гасло та виправдання, очевидно, приховує в собі крайні протилежності й суперечності. Він може означати як звільнення, так і гноблення; він, очевидно, може містити в собі як позитивні можливості, так і загрози» [1, с. 86].

Як бачимо, поняття «націоналізм» як концептуальна модель є вкрай невизначеним і туманним: з одного боку, воно неначе асоціюється з патріотизмом і національною свідомістю, а з другого – з фашизмом і антиіндивідуалізмом. Націоналізм може набирати настільки різних форм та «національних» різновидів, що можна навіть засумніватися, що в кожному випадку ми маємо справу з одним і тим же явищем. Саме тому, зрозуміти конкретно-історичні та регіональні його вияви можна лише крізь призму історичних і соціокультурних обставин.

Незважаючи на відсутність узагальненого підходу до тлумачення змісту та пояснення соціокультурних відмінностей виявлення націоналізму, Н. Еберкромбі переконаний, що попри всі емпіричні складнощі, націоналізм все ж має кілька спільних рис. По-перше, він завжди вимагає, щоб уряди, як і вся інша політична та культурна еліта, мали ту ж саму етнічну приналежність, що й підвладна більшість; аналогічно, і культурний націоналізм прагнучи зберегти або відновити національну спадщину, готує підґрунтя для політичного націоналізму, домагаючись самовизначення і політичного верховенства. По-друге, цілком очевидним фактом є те, що поширенню націоналістичної ідеології сприяє модерний розвиток системи масової комунікації. По-третє, націоналістична ідеологія найбільш приваблива для підкорених класів, оскільки забезпечує для них захист від експлуатації інонаціональними групами, як наслідок, зміст ідеології найчастіше розробляється маргінальними інтелектуалами. По-четверте, в ХХ ст. націоналізм асоціюється з деколонізацією та економічним розвитком національних спільнот третього світу та боротьбою за регіональну рівність в капіталістичних суспільствах [Див.: 7, с. 105-106].

Багатогранність соціокультурних виявів націоналізму значно ускладнює вивчення історичних витоків та закономірностей розвитку націоналізму у Європі та світі. В той час як американські дослідники Г. Кон та К. Дойч доводять, що націоналізм (в тому числі й розвиток націй) є закономірним наслідком тих соціальних, економічних, політичних і культурних змін, що сприяли становленню й розвитку індустріальних суспільств, У. Коннор застерігає вчених від економічного редукаціонізму. На думку вченого, таке складне й багатогранне явище як націоналізм не можна пояснити за допомогою лише економічних факторів. Націоналізм, на думку У. Коннора, в основі своїй є явищем психологічним і нерациональним. Причому, вчений уточнює, що почуття національної солідарності не ірраціональне, а просто знаходиться «по інший бік розуму» [9, р. 202].

Дещо іншу позицію висловлюють з приводу виникнення націоналізму представники конструктивізму та інструменталізму (Б. Андерсон, П. Брасс, Е. Гелнер, Е. Хобсбаум, В. Тишков та ін.). На їх думку, нації та націоналізм постають в результаті свідомої й цілеспрямованої діяльності правлячих груп (якщо мова йде про державний націоналізм), або етнічних еліт, які прагнуть отримати владу. Досить яскраво ця точка зору представлена у роботі Е. Хобсбаума «Винайдена традиція», де він прямо й однозначно вказує на те, що нація, націоналізм та національна держава – це результати соціальної інженерії. Причому

вчений підкреслює, що не варто зважати на те, що «нації з усім їх громіздким спорядженням, завжди претендують на щось прямо протилежне новизні і штучності», чи вірити, що «корінням своїми вони йдуть у глибоке минуле і є людськими спільнотами настільки «природними», що для їх визначення достатньо простого самоствердження» [6, с. 60]. Нація формується на основі винайденої відносно недавно історії, літературної мови, модернізованих і трансформованих елементів культури тощо.

Причиною ж винайдення традиції, на думку представників конструктивістського підходу, виступає нерівномірний розвиток капіталізму між європейським центром і периферією (Т. Нейрн). Внаслідок цього, провінційні інтелектуали та буржуа, які не здатні успішно конкурувати на ринку праці з представниками домінуючої групи, винаходять націоналізм і, заручившись підтримкою своїх одноплемінників, забезпечують собі особливу і надійну соціальну нішу. Іншими словами, конструктивісти (інструменталісти) розглядають націоналізм не як даність, а як соціальну конструкцію, спрямовану якомога повніше задовольнити економічні та політичні потреби правлячої верхівки (А. Коен, П. Брасс) [8].

Варто визнати, що аргументи інструменталістів (конструктивістів) можна підтвердити конкретними прикладами з історії національних рухів багатьох країн. У більшості випадків, зародженню нації передувала поява творів історичного і культурологічного характеру, збірників фольклору, літературних творів, явно націлених на пробудження серед народу патріотичних і національних почуттів й усвідомлення власної гідності. Ця тенденція досить чітко виявилася на українських теренах поч. ХІХ ст. Як відомо, представники харківського етнографічного гуртка приклали чимало зусиль для формування ідеї культурної відрубності українського народу. І лише згодом, свідомість культурної окремішності, унікальності стала підставою для політизації національних вимог і зародження націоналізму як інтелектуального руху та світоглядної настанови.

Незважаючи на те, що аргументи інструменталістів можна підтвердити багатьма історичними прикладами, все ж вони поки що не можуть пояснити, чому в схожих чи навіть ідентичних умовах далеко не завжди з'являються націоналістичні проекти, і чому в одних випадках вони призводять до виникнення масових національних рухів, а в інших – або зовсім не знаходять відгуку серед основної маси населення, або викликають позитивну реакцію через століття.

Досить однозначну і аргументовану відповідь на це питання знаходимо у К. Дойча. Він переконує, що націоналізм сприймається тоді, коли починає занепадати традиція. Тобто, для розповсюдження націоналізму необхідно, щоб сформувалися відповідні соціокультурні умови – відбувся перехід від натурального господарства та місцевої ізоляції до модерних технологій і практик. У міру зростання впливу засобів масової інформації, використання грошей, розвитку торгівлі з чужинцями, поступове поширення грамотності, несільськогосподарських занять, грошової оплати праці, урбанізації, виникнення груп інтересів, голосування та інших форм політичної участі. Все ці зміни, на думку К. Дойча, переміщують частину людської поведінки з сектора, в якому «переважає статична або малорухлива традиція, в сферу індивідуальних рішень і потенційного громадського регулювання» [2, с. 114]. Показово, що соціальна мобілізація руйнує не тільки традицію, але й сприяє формуванню нестійкої сфери розподілу багатьох цінностей – грошей, влади, політичних можливостей тощо. В процесі індивідуалізації індивіди змушені покладатися вже не на консенсус та традицію, а лише на себе, на спільну мову, кваліфікацію і культуру, які повинні допомогти їм орієнтуватися в нових місцях, в незнайомих або невизначених видах роботи і життя, в контактах з чужаками як партнерами в системі стрімко зростаючого поділу праці. Соціально мобілізоване суспільство, зазначає К. Дойч, не тільки політизоване, але й дуже сприйнятливий до винайдених культурною і політичною елітою та поширених засобами масової інформації націоналістичних ідей.

Загалом погоджуючись з аргументами К. Дойча, все ж вважаємо за необхідне підкреслити, що націоналізм завжди націлений на «захист національних інтересів, спільним

знаменником яких є забезпечення оптимальних умов для існування нації (незалежно від того, що розглядається під цим терміном – спільнота громадян, етнічна чи будь-яка інша компактно розселена група)» [5, с. 102]. Зважаючи на це, в націоналістичних програмах різних соціально-політичних сегментів можливі суттєві розбіжності у розумінні національних пріоритетів, що й породжує докорінно відмінні типи націоналізму – від ліберально-демократичного до войовничо-радикального (аж до нацизму).

Фактично, націоналізм в кожному соціокультурному середовищі завжди представлений у вигляді кількох течій, що відображають відмінні комплекси інтересів різних прошарків населення. Адже, незважаючи на те, що у програмних документах зазвичай формулюють національні завдання у всіх сферах суспільного життя: економічній, соціальній, культурній, в реальності пріоритет віддається якомусь одному – тому, що може забезпечити національний консенсус. Що стосується колоніальних і залежних країн, то їхній націоналізм найчастіше ототожнюється з визвольним рухом, а після досягнення незалежності використовується як синонім патріотизму.

Всі зроблені зауваження вкрай важливі для пояснення національного підйому в сучасній Україні. Аналогічно до національного піднесення у XIX ст., мобілізація навколо ідей націоналізму відбувалася знизу вгору (І. Лисяк-Рудницький), а відповідно національний консенсус забезпечували соціальні гасла. Небажання влади їх реалізувати призводила не тільки до ситуативних перероджень традиційно ліберального українського націоналізму в радикальний, але й до формування чітко вираженої бінарної опозиції «влада/народ» (Г. Еллінек). Показово, що такі ситуації характерні переважно для домодерних та колоніально залежних країн й яскраво засвідчують і демонструють неспівмірність основних тенденцій політичного розвитку України з такими загальноцивілізаційними цінностями як свобода, рівність і демократія.

Висновок. Націоналізм – це багатогранне явище. В різних історичних та соціокультурних умовах він проявляється по-різному – і як інтелектуальна та духовна настанова, і як ідеологія, і як політичний рух тощо. Сам по собі націоналізм не несе нічого негативного та антигуманного, однак у випадках, коли, з одного боку, його використовують лідери з метою зайняти свою соціальну та політичну нішу (як наприклад, це відбулося у нацистській Німеччині чи фашистській Італії), або коли більш широкі соціальні вимоги не задовольняються правлячою верхівкою, він може перерости у радикальний рух.

Список використаної літератури

1. Альтер П. Націоналізм: проблема визначення / П. Альтер // Націоналізм: [антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий; літ.ред. Л. Білик]. – [2-ге вид. перероб. і доп.]. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 85–89.
2. Дойч К. Нация и мир / К. Дойч // Этнос и политика: Хрестоматия [Авт.-сост. А. А. Прусаускас]. – М.: УРАО, 2000. – С.111–115.
3. Каменка Ю. Політичний націоналізм: еволюція ідеї / Ю. Каменка // Націоналізм: [антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий; літ. ред. Л. Білик]. – [2-ге вид. перероб. і доп.]. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 89–104.
4. Оберлерхер Р. Национализм и демократия [Электронный ресурс] / Р. Оберлерхер // Русское самосознание. Философско-исторический журнал. – СПб, 2008. – № 7. – Режим доступа: <http://russamos.narod.ru/07-13.htm>
5. Прусаускас А. Многоликий национализм / А. Прусаускас // Этнос и политика: Хрестоматия [Авт.-сост. А. А. Прусаускас]. – М.: УРАО, 2000. – С.101–04.
6. Хобсбаум Э. Изобретение традиции / Э. Хобсбаум // Вестник Евразии. – М., 2000. – № 1 – С. 47–62.
7. Эберкромби Н. Национализм / Н. Эберкромби, С. Хилл, Б. Тернер // Этнос и политика: Хрестоматия [Авт.-сост. А. А. Прусаускас]. – М.: УРАО, 2000. – С. 104–107.
8. Brass P. Elite group, symbol manipulation and ethnic identity among the Muslims of South Asia / P. Brass // David Taylor, Malcolm Yapp. Political identity in South Asia. – Curzon Press, Humanities Press in London, Atlantic Highlands, NJ, 1979. – 266 p.
9. Connor W. Ethno-Nationalism: The Quest for Understanding / W. Connor. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993. – 248 p.
10. Lemberg E. Nationalismus / E. Lemberg. – Reinbek, 1964. – V.2. – 52 s.

Одержано редакцією   02.08.2014
 Прийнято до публікації   21.08.2014

Анотація. Сторожук С. В. Націоналізм: проблема определения и интерпретации.

В статье рассматриваются основные подходы к интерпретации национализма. С этой целью автор раскрывает этимологические истоки слова «национализм», акцентируя внимание на его содержательном родстве с народолюбием и патриотизмом, и освещает философские основания господствующих сегодня полярных подходов к его оценке. На этом фоне подчеркивается, что методологические сложности определения национализма обусловлены многообразием его социокультурных проявлений – он рассматривается и как идеология, и как политическое движение, и как духовная установка, и как политическое кредо и т.д. Главное внимание в статье уделяется анализу социокультурных истоков национализма – дистанцируясь от экономического редукционизма, в статье подчеркивается правомерность конструктивистского подхода. В рамках последнего национализм рассматривается как сознательно сконструированный политической элитой феномен. Показательно, что конструктивистские интенции толкования национализма тесно соотносятся с традиционалистским (в частности, перениалистским) подходом. Среди прочего, анализируются исторические истоки и социокультурные условия распространения идей национализма, а также причины возникновения его авторитарных и реакционных форм.

Ключевые слова: национализм, нация, патриотизм, авторитаризм, традиция.

Summary. Storozhuk S. V. Nationalism: problem of definition and interpretation.

The article reviews the main approaches to the interpretation of nationalism. To this end, the author reveals the etymological origins of the word «nationalism», focusing attention on its meaningful relationship with care for the people and patriotism, and highlights the philosophical principles of prevailing today polar approaches to its assessment. On this background, it is stressed that the methodological difficulties of defining nationalism are caused by the diversity of its social and cultural expressions – it is regarded as an ideology, as a political movement, as a spiritual guidance and as a political credo etc. In the article special attention is paid to the analysis of social and cultural origins of nationalism, so by distancing from economic reductionism the legitimacy of constructivist approach is emphasized. In the frame of the latter nationalism is reviewed as phenomenon consciously constructed by political elite. It is demonstrated that the intentions of constructivist interpretation of nationalism are closely correlated with the traditionalist (especially, perennialist) approach. Among other things, the historical origins and socio-cultural conditions of widespread of ideas of nationalism and the causes of appearance its authoritarian and reactionary forms are analyzed.

Key words: nationalism, nation, patriotism, authoritarianism, tradition, instrumentalism.

УДК: 321.01

В. С. Даценко

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ І ПРИНЦИПИ ЛІБЕРАЛІЗМУ В ТВОРЧОСТІ Б. КІСТЯКІВСЬКОГО

У статті аналізується одна з найважливіших сторін соціально-політичної концепції українського філософа, правознавця і соціолога початку ХХ ст. Богдана Кістяківського – поєднання його ліберальних принципів і національних переконань. Виявлено, що український мислитель спирався на концепцію природних прав людини і принципи нормативно-ціннісного підходу до суспільства, що розвивались філософією неокантіанства. Він виділяв ідеальний план буття суспільства, який утворюють цінності і норми, котрі слугують орієнтирами для людей в їх суспільному житті. Основою лібералізму є визнання політичних і правових цінностей і норм, які забезпечують вільний розвиток особистості. Засобом реалізації цих норм є правова держава, яку Б. Кістяківський розумів як здійснення людської солідарності. Суб'єктом нормотворення він вважав культурну громадськість, яка має національний характер і надає нормам і цінностям національної форми. У статті робиться висновок про визнання Б. Кістяківським необхідності підтримки державою розвитку національної культури. Адже загальнолюдські норми моралі, права, пізнання, художньої творчості, на його думку, повно і невимушено реалізуються лише в національних культурних формах. Такий висновок дає змогу змодельювати два бачення Б. Кістяківським проблеми національної державності – ідеальне і конкретно-історичне.

Ключові слова: цінність, норма, права людини, лібералізм, держава, національна культура, національна держава.

Постановка проблеми. Філософія лібералізму є органічною складовою політичної думки України. Її не можна вважати чимось новим і чужим для українського суспільства, вона має свою історію, складає певну традицію. Ще у XIX ст. формування в Європі класичної системи ідей лібералізму знайшло відгук в Україні, насамперед, у творчості Михайла Драгоманова. Розвиток ці ідеї одержали вже на початку XX ст. у період загострення політичної боротьби, висування політичних завдань українського національного руху. Треба визнати, щоправда, що більша частина цього століття не була сприятлива для української ліберальної думки. Разом з тим, і за таких умов ніколи не зникла потреба вписати українську політичну філософію до європейського контексту, а відтак – ніколи не зникали спроби продовжити ліберальну традицію серед українців. Особливо нагальним це завдання стало з утворенням незалежної української держави. Обрана політичною спільнотою країни мета – створення демократичної, правової держави – вимагає приєднання до світу, де значною мірою панують принципи лібералізму у тих чи інших його різновидах. Необхідність застосовувати ці принципи до України ставить перед політичними теоретиками, перед представниками політичної філософії завдання осмислити як сучасний світовий ліберальний дискурс, так і спадщину українського лібералізму.

При цьому не можна не визнати специфічний характер цієї спадщини. Українська історія, як здається, не дуже сприяла поширенню саме ліберальних ідей та принципів в українському суспільстві. Більш нагальним завданням політично активної частини громадськості завжди було національне звільнення і розбудова власної держави. Звідси український лібералізм не міг відмовитись від досягнення власними засобами тієї ж перспективи національного державотворення. Ключовою проблемою для українських мислителів ліберального напрямку, отже, стала проблема гармонізації принципів лібералізму з національною ідеєю. Треба відзначити дійсно проблематичний характер узгодження того й іншого, бо, на перший погляд, принципи націоналізму і лібералізму здаються суперечливими. Лібералізм стверджує примат інтересів особистості, націоналізм спрямований на спільноту, національний колектив як найвищу цінність політичного життя. Як зберегти вірність ліберальним принципам, не втративши національний сенс політичної боротьби – таке завдання постало перед українськими прибічниками лібералізму. Воно ж, як ми переконуємось кожного дня, залишається вкрай важливим і зараз. Актуальність думок представників українського лібералізму з цього приводу є цілком зрозумілою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним з найяскравіших мислителів України початку XX ст., варто сказати, класиком ліберальної думки є філософ, правознавець і соціолог Богдан Кістяківський. Його постать не можна оминати, говорячи про теоретичні дискусії того часу, коли формувались основні напрями української політичної філософії. Б. Кістяківський був незаперечним прибічником української національної ідеї. Він завжди відчував себе українцем, гостро реагував на утиски української культури й прагнень українців до національного розвитку, усвідомлював свій зв'язок з історією і культурою України. «Наша діяльність над відновленням, витворенням і розвитком української культури, – писав він, – заповідана нам всією історією України й цілим рядом поколінь українських культурних діячів, наших пращурів» [4, с. 367].

Разом з тим, Б. Кістяківського справедливо характеризують як переконаного ліберала, прибічника правової держави, метою і сенсом існування якої є захист свободи й інтересів особистості. Український мислитель спирався на концепцію природних прав людини і принципи нормативно-ціннісного підходу до суспільства, що розвивались філософією неокантіанства. Другим і, мабуть, визначальним джерелом ліберальних переконань Б. Кістяківського була творча спадщина М. Драгоманова, якого він вважав своїм вчителем.

Зрозуміло, що для Б. Кістяківського важливим було гармонійне поєднання різних аспектів його соціально-політичної філософії. Спроби такого поєднання не завжди явно, але простежуються у роботах мислителя. Треба зазначити, що останнім часом постать Б. Кістяківського привертає значну увагу дослідників. На сьогодні ми маємо ґрунтовні студії різних аспектів його творчості. Предметом уваги дослідників стали погляди

Б. Кістяківського в контексті ідеології лібералізму [7], [8], його правові теорії [6], соціально-філософська концепція [1]. Існує і загальний огляд життя й творчості українського мислителя [2]. Природно, що всі автори підкреслюють чутливість Б. Кістяківського до національного питання. Втім аспект взаємодії принципів лібералізму та національної ідеї у творчості Б. Кістяківського ще не став предметом окремого дослідження.

Метою статті є спроба закрити цю прогалину, виявивши відношення означених принципів та ідей в теоретичній спадщині Б. Кістяківського, окреслити тенденцію щодо можливого розв'язання проблеми узгодження теоретичних основ націоналізму та лібералізму на ґрунті соціально-філософських засад українського мислителя.

Виклад основного матеріалу. Особливості сприйняття Б. Кістяківським суспільства і соціальних проблем випливають із прийнятих ним принципів і методології неокантіанства. Б. Кістяківському властиве розуміння принципової відмінності філософського і суспільно-наукового підходів до дослідження суспільства. Обидва ці підходи виділяють різні чинники, різні сторони суспільного буття. Якщо конкретно-наукове бачення знаходить в суспільстві причинно-наслідкові зв'язки, то філософський погляд виявляє ідеальний план буття суспільства. Ці духовні основи життя людини в суспільстві утворюють цінності, оцінки, ідеали, норми які слугують орієнтирами для людей в їх суспільному житті. За словами Б. Кістяківського, загальна категорія, на якій ґрунтується філософське дослідження суспільства – не *природна необхідність*, а *належне* [5, с. 119]. Належне притаманне самій природі людини, воно є позачасовим і позапросторовим. Воно не залежить від історичних умов, від того, як його сприймають реальні люди. Норми і цінності не створюються людьми, а відкриваються. Б. Кістяківський рішуче відкидає розуміння норм позитивістами, які, як він показує, процес прояснення у свідомості норм приймають за процес створення належного [5, с. 123]. Насправді, за словами українського філософа, моральний принцип як і наукова істина не залежать від того, як до них ставиться людство [5, с. 147]. Звідси, норми і цінності не еволюціонують. Вони незмінні, можуть бути лише відкриті, гірше або краще усвідомлені [5, с. 113-114].

Основою ідеального плану життя суспільства (згідно з принципами неокантіанства) є цінності. Цінності моральні, правові, релігійні, естетичні постають як кінцеві цілі, що надають сенс існуванню людей в суспільстві. Як такі, вони набувають значення соціальної необхідності. Належне вміщує в собі необхідне і підіймається над ним. В тому, що здійснюється необхідно в соціальному процесі, людина пізнає матеріал, відносно якого і в межах якого вона має виконувати свій обов'язок [5, с. 76]. Таким чином, для людини, яка свідомо встановлює мету своєї діяльності, причинно зумовлене є лише матеріал, тобто засіб для здійснення цієї мети, яка вже виходить за його межі до причинно не зумовленої сфери цінностей. Б. Кістяківський говорить також про стан, в якому людський дух проявляє себе у своїй дійсній сутності, коли цінне стає на місце лише необхідно існуючого, створюються культурні блага і відстоюється культурна громадськість [5, с. 153].

Роль цінностей в суспільстві полягає у встановленні орієнтирів соціального розвитку. Самі ці орієнтири позаісторичні, але завдяки ним зміни в суспільстві одержують певний напрям. Отже, розвиток суспільства спрямований на реалізацію цінностей. Зрозуміло, що соціальний розвиток в тому сенсі, який визнавав Б. Кістяківський, не є ні обов'язковим, ані заданим наперед. Суспільство може розвиватись у напрямі до здійснення цінностей, а може рухатись зовсім в інший бік. Це залежить від багатьох обставин, сукупність яких є випадковою. Це зрозуміло, бо цінності й норми – не причини, вони не ведуть з необхідністю до певних наслідків. Вони мають бути усвідомлені і реалізовані у свідомій і вільній діяльності людей, передбачити характер і напрям якої неможливо. Одне можна точно сказати, виходячи з неокантіанської концепції соціального розвитку: поза все більш точним і повним усвідомленням і здійсненням цінностей та норм моралі, пізнання, права тощо, суспільного прогресу немає і не може бути.

Способами реалізації цінностей, за Б. Кістяківським, є норми дій і поведінки людей, тобто еталони, зразки поведінки, загальнообов'язкові правила теоретичного мислення,

практичної діяльності, художньої творчості [5, с. 119]. Вони є безумовними, імперативними, примусовими і тому впливають на людину, на її дії, і, зрештою, зумовлюють стан суспільства в цілому. Норми, якими люди керуються у своїй суспільній діяльності, походять із самої свідомості, вони не залежать ні від яких причин, виражають, говорячи мовою Канта, само-законодавство людської волі. У цьому контексті цілком природною є впевненість Б. Кістяківського, що вимоги справедливості, моральна обов'язковість, постулати ідеалу, не підпорядковані категорії необхідності і не виводяться з неї [5, с. 117]. Вони постають перед людиною як належне, а не необхідне. З іншого боку, вони, як вважає Б. Кістяківський, проявляють себе як закони оцінки за критеріями істини, добра, краси тощо поряд з законами того, що здійснюється або законами природи [5, с. 118].

Як правознавець за фахом Б. Кістяківський приділяє головну увагу правовим нормам у ціннісно-нормативній сфері. Правові цінності і норми базуються на спільних з мораллю цінностях, головними з яких є свобода і справедливість. Головне значення для права, визнає Б. Кістяківський, мають етичні цілі, які в ньому діють і визначають його природу. Дві етичні цілі, які право намагається втілити в собі найповніше і найдосконаліше – це свобода і справедливість [5, с. 397]. З цих правових засад постає для Б. Кістяківського теоретична перевага і практична спроможність ідеології лібералізму. Лібералізм для нього – це визнання певних (насамперед, правових і політичних) цінностей і норм. Оскільки в основі суспільного розвитку лежать цінності і норми, а вони реалізуються через свідомість, воління і дії кожної людини, то головною умовою і, водночас, метою суспільного розвитку постає розвиток особистості. Сутністю правових норм, змістом права як безперечної загальнолюдської цінності виявляється, згідно з теоретичними засадами Б. Кістяківського, здійснення громадських свобод і прав людини. Джерелом права, отже, з точки зору Б. Кістяківського, є не держава, а особистість. Тут безсумнівно проявляє себе головний правовий принцип лібералізму – людина вища за державу. Держава, згідно з цим принципом, не створює права. Джерелом права є людська природа, цінності і норми, які лежать в основі формування людської особистості. Обмеженість влади у правовій державі, пояснює Б. Кістяківський, реалізується завдяки визнанню за особистістю невід'ємних, непорушних, недоторканих прав; ці права не створюються державою, вони, за своєю сутністю безпосередньо притаманні особистості [5, с. 328]. Невід'ємні права особистості не так створюються, як визнаються державою, оскільки особистість є головним елементом будь-якого суспільного або державного об'єднання, отже, порушення прав особистості руйнує основу такого об'єднання.

Погляди на правову автономію і перевагу людини в її відношеннях з державою спирались у Б. Кістяківського на загальну концепцію природних прав людини, відродженню якої у кінці XIX – на початку XX ст. у філософії права він активно сприяв. Розвитком ідеї природного права є поняття правової держави. Держава взагалі, згідно з принципами неокантіанства, має, як і право, трансцендентально-нормативну сутність. Дійсна, нормативно задана, а тому обов'язкова для всіх сутність держави як людського утворення призначеного для людей лише поступово розкривається у свідомості членів суспільства. Цю сутність Б. Кістяківський визначає як здійснення солідарності між людьми. Є дещо спільне, відзначає він, у всіх типах держав, спільні завдання і цілі, які в ідеалі притаманні їм, хоча в дійсності не всі держави прагнуть до їх здійснення. Такими цілями є реалізація солідарних інтересів людей. Держава сама є форма людської солідарності [5, с. 427].

Таке розуміння держави можна вважати містком від загальної ліберальної політичної теорії до національного питання, адже і націю й будь-яку етнічну спільноту можна вважати формою солідарності певної сукупності людей. У цьому контексті національна проблема виявляється у філософсько-політичних роздумах Б. Кістяківського як проблема реалізації національних цінностей. Першочерговим завданням тут є подолання сумніву – чи існують насправді такі цінності?

У Б. Кістяківського цінності не протиставляються буттю, як у німецьких неокантіанців. Вони не знаходяться цілком поза емпіричним буттям. Емпіричне буття не є лише дане, воно мінливе і має в собі моменти того, чим воно стає, отже, містить в собі цінності, до яких

реально і дієво прагне людина [5, с. 151]. Світ цінностей має особливе буття – в культурній громадськості, у світі культури. Культура, зокрема, мораль мають справу з особливим видом буття, утвореним етичними діями людей [5, с. 152]. У різних народів, в різних суспільствах складається своя культура. Звідси, існують різні форми втілення загальних норм і цінностей. Формотворення норм і цінностей – це, згідно з переконаннями Б. Кістяківського, своєрідна народна творчість. Творчий геній кожного народу надає загальнолюдським цінностям і нормам своєрідної форми. Це Б. Кістяківський пояснює на прикладі права, зазначаючи, що немає єдиних, одних і тих самих ідей свободи особистості, конституційної держави, правового ладу для всіх народів і часів. Всі правові ідеї одержують у свідомості кожного народу своєрідне забарвлення [5, с. 363].

Очевидно, Б. Кістяківському була близька ідея про національну форму і загальнолюдський зміст норм і цінностей, які керують життям людей в суспільстві. Дійсним суб'єктом історичного процесу у Б. Кістяківського виступає сукупність особистостей, яку він називає *культурна громадськість*. Етична система, зазначає він, створюється культурною громадськістю, а не виводиться з одного принципу [5, с. 150]. Таким чином, народ у якості культурної громади постає тим середовищем, в якому зароджуються, розвиваються і реалізуються ціннісні уявлення і норми.

Треба відзначити, що теоретичні ідеї Б. Кістяківського не є у нього чистими абстракціями, вони одразу переносяться на ґрунт реального життя, передбачають цілком конкретний історичний контекст. І можна не сумніватись, що, говорячи про суспільство, про його керований вічними цінностями і нормами розвиток, про культурну громадськість, Б. Кістяківський думав про Україну.

Розвиток української національної культури є необхідним, бо лише через нього українська нація може піднятися до вершин світової культури, зробити свій цивілізаційний внесок. І той, хто заважає розвитку української національної культури, здійснює злочин проти людства. Саме з таких позицій Б. Кістяківський оцінює ідеологічну підтримку русифікаторської політики уряду з боку представників прогресивної російської інтелігенції (мається на увазі, насамперед, один з лідерів російських лібералів П. Б. Струве, зі статтями якого в журналі «Русская мысль» полемізував Б. Кістяківський). Таку «ідейну боротьбу» проти самостійної української культури Б. Кістяківський називав найбільшим вандалізмом усіх часів [4, с. 363].

Виявлення і здійснення загальнолюдських моральних, правових, естетичних норм, яке відбувається у творчості культурної громадськості, можливе лише в національних формах. У цьому Б. Кістяківський слідував за М. Драгомановим. Останній, за словами його учня, «доходив висновку, що найвищі соціальні, політичні та культурні ідеали європейської цивілізації можуть справдитися на українському ґрунті і серед українського народу лише в українській національній формі» [4, с. 334]. Чи можна, у такому разі, говорити про національну форму моралі, національну форму права, норм політичного життя?

У поглядах на національний аспект суспільного життя Б. Кістяківський виходив з нормативних принципів, якими є природні права людини. Як і всі конкретно-історичні прояви норм і цінностей, вони повинні мати національну форму. Не має жодного сумніву, що така форма для Б. Кістяківського є складовою природних прав людини. У цьому сенсі можна говорити про національні права людей, їх право на вільний національний розвиток, яке, безперечно, відноситься Б. Кістяківським до найважливіших природних прав людини. Національні права, разом з тим, мають універсальний характер, по-перше, тому, що вони стосуються всіх людей, а, по-друге, тому, що їх здійснення сполучає національну спільноту з людством в цілому. В підґрунті національних цінностей лежать цінності загальнолюдські. Б. Кістяківський приймає як власний керівний принцип формулу М. Драгоманова про космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці [4, с. 354].

Якщо відривати цитату з М. Драгоманова від контексту, може здатися, що національне для Б. Кістяківського – лише засіб для реалізації загальних моральних, правових і політичних цінностей. Більш детальний аналіз текстів українського мислителя показує, проте, що

співвідношення національної форми і універсальних цінностей для нього – це не співвідношення засобу і цілей. Нормативність національного є такою самою вихідною, трансцендентальною стосовно емпіричного буття як і нормативність права. Якщо уважно придивитись до текстів Б. Кістяківського, то можна зрозуміти, що для нього існують як загальні норми права, так і норми національної свідомості, національного світовідчуття. М. Драгоманов, пише Б. Кістяківський, «безумовно заперечуючи націоналізм, ...не заперечує ваги для людства нації як такої, він не вважає її лише за пережиток старих часів і явище протикультурне... Навпаки, внаслідок роздумів над вагою нації і національності він дійшов певності, що вони мають величезну соціальну і культурно-політичну вартість для людини. Вартість нації полягає, одначе, як на нього, не в національних святинях... а в тому, що вона є певною формою солідарності між людьми...» [4, с. 304-305]. По-перше в цьому твердженні підкреслюється самоцінність солідарності між людьми (а саме – національної солідарності). По-друге, з ідеї солідарності випливають спільні уявлення, погляди, світовідчуття людей, які належать до національної спільноти. Ці звичаї, культурні традиції та еталони постають для особистості також у якості над-особистісних норм і цінностей. Вони є частиною прав людини, звідси мають захищатись правовою державою, відповідають ліберальним принципам. Можна стверджувати, що природні права особистості включають її національні права, а, з іншого боку, національні права є природними.

Зрозуміло, що за такого розуміння національних прав для Б. Кістяківського це, насамперед, право на розвиток національної культури. Як ми бачили вище, він, говорячи про формування універсальних норм через культурну громадськість, фактично стверджує самоцінність національної культури. Для нього було очевидним, що загальнолюдські норми моралі, права, пізнання, художньої творчості повно і невимушено реалізуються лише в національних культурних формах. Тому перешкоди національному культурному розвитку, пригнічення національної культури є для Б. Кістяківського порушенням не лише прав конкретної нації, але й абсолютних, надісторичних норм людського співжиття.

Основою національної культури є мова. Б. Кістяківський згадує, що, відмовляючи у значенні національним святиням, М. Драгоманов робив виняток для мови як знаряддя культури й цивілізації [4, с. 304]. «Національність і її вияви, особливо національна мова, мусять бути знаряддями проведення гуманітарних або вселюдських ідей у ті або інші народні маси» [4, с. 355]. Саме тому виняткове значення для розвитку самостійної української культури, для піднесення культурного рівня українських народних мас має розвиток і всебічне збагачення українського письменства [4, с. 302]. Надзвичайно важливою галуззю культури є освіта. На неї також звертає увагу Б. Кістяківський. Це, пише він, є «другий за своїм значенням орган і знаряддя всякої культури, що найближче йде за письменством...» [4, с. 368]. Оглядаючи розвиток української культури кінця ХІХ – початку ХХ ст., Б. Кістяківський не оминає й українське мистецтво. Не лише театр і музика, як за часів М. Драгоманова, але «всі галузі мистецтва відновлені новим українським літературним рухом, ...все широке поле мистецтва служить на користь культурного піднесення України» [4, с. 358].

В цілому українська культура постає у Б. Кістяківського як живий і зростаючий організм, в якому закладені здорові національні й загальнолюдські начала. У певному сенсі культура стає у нього метою правової і політичної свободи. Але чи повинна для здійснення цієї мети політична структура суспільства мати національну спрямованість? Або, користуючись звичною для Б. Кістяківського термінологією, – чи має нормативний сенс національний характер держави?

Треба зазначити, що прямо з цього приводу Б. Кістяківський не висловлювався. Не випадково йому закидали відсутність ідеї політичної незалежності України. Більшість дослідників доходять висновку, що Б. Кістяківський до революції 1917 року у Росії був прибічником культурної автономії для України в рамках Російської держави. Він вважав, що для зняття перепон розвитку української культури, треба змінити громадський порядок в Російській державі. Перебудова цієї країни в напрямі до ідеалу конституційної правової

держави має відкрити перспективи національного розвитку її багатонаціонального населення. Лише за умови панування права, на правових засадах свободи особистості і свободи організацій вільний розвиток української нації, вважав Б. Кістяківський, буде гарантовано. Таким чином, український мислитель зосереджувався на правових гарантіях розвитку національної культури. Якою мірою це впливало з його філософсько-політичних засад? Або це було просто наслідком врахування тодішньої політичної ситуації? Можна припустити і те, й інше.

Лібералізм, як відомо, розглядає державу як засіб для реалізації прав особистості. В тому числі, треба підкреслити, і національних прав. Очевидно, що і Б. Кістяківський завжди виходив з пріоритету особистості над державою. Держава для нього була лише засобом для здійснення свободи особистості. Тому зрозуміло, що головним для українського мислителя було забезпечити національні права українців, культурну автономію України, розвиток національної культури як складову боротьби за ідеал правової, демократичної держави в рамках існуючих державних утворень. Політичні засоби могли бути застосовані (чого він, принаймні, не виключав) в залежності від обставин. Обов'язкової мети створення власної держави для України він довгий час, очевидно, не ставив. Виходячи з власних теоретичних засад, Б. Кістяківський не бачив принципової суперечності між правовою, вільною, демократичною державою і національними правами громадян. З цього випливало, зокрема, що немає й потреби обов'язкової вимоги національного характеру такої держави. Втім, незаперечним є те, що дійсність в якій існував Б. Кістяківський і вся українська нація на початку ХХ ст., була дуже далека від теоретичних ідеалізацій.

Висновки. Виходячи з цього, можна змодельювати два бачення Б. Кістяківським проблеми національної державності – ідеальне та конкретно-історичне. В ідеальному баченні вільна, правова, демократична держава є нейтральною у національному сенсі. Вона постає однаковою для всіх народів, задовольняє будь-які національні інтереси, не виділяючи якісь з них як панівні. Тому немає принципового значення, чи поєднує така держава декілька народів або ж має національний характер. Щоправда, постає питання про конфлікти і суперечності інтересів, які неминуче виникатимуть навіть у цілком правовій державі. У Б. Кістяківського є відповідь на це питання. Правова держава є найкращим засобом розв'язання конфліктів. Основою і підставою для самої можливості мирного розв'язання конфліктів є недоторканість природних прав людини. Головна ознака правової держави, за Б. Кістяківським, це обмеження влади природними правами людини. Держава не може втручатись в їх здійснення (якщо вони не порушуються). У правовій державі, як це формулює Б. Кістяківський, владі покладена певна межа, владу введено у певні рамки [5, с. 261], держава не має права притіснити або порушувати суб'єктивні публічні права громадян, що урочисто проголошується і кодифікується [5, с. 285], у правовій державі вперше визнається, що є певна сфера самовизначення і самопрояву особистості, в яку держава не має права втручатись [5, с. 328]. Зрозуміло, що за визнання й дотримання недоторканості прав і свобод людини, всі суперечності між громадянами і групами громадян приречені на мирне розв'язання.

Отже, не суперечить поглядам Б. Кістяківського те, що ідеальна правова держава може бути позбавлена національного забарвлення. Але в реальній історії можливе лише поступове просування до такого стану. Реальний історичний процес свідчить, що національні права певного народу не забезпечуються будь-якою державою, до складу якої він входить. Навпаки, за часів Б. Кістяківського свідчення такого забезпечення національних прав були винятками, а не нормою. Сам Б. Кістяківський виразно відчував це на прикладі Російської імперії. Засобом здійснення свого політичного ідеалу довгий час він вважав демократизацію політичного режиму в Росії. Він вірив у те, що загальна політична свобода має розв'язати і національне питання. Але поступово у Б. Кістяківського виникло розчарування у можливостях просування російської держави і суспільства (навіть російської інтелігенції) до ідеалу правової держави. Це виразно показала журнальна дискусія 1911-1912 років між українським мислителем і російськими лібералами на чолі з П. Б. Струве, в якій останній

заперечував право української культури на самостійний розвиток. Б. Кістяківський, зі свого боку, обвинуватив російську інтелігенцію в національному егоїзмі.

З цього часу Б. Кістяківський все більше усвідомлює, що реальна історична держава за умов того часу, має бути національною. Це нове бачення національної державності, єдності ідеалів політичної свободи, панування права і розвитку нації проявилось у нього не одразу. Принцип федералізму він, очевидно, не відкидав до Лютневої революції 1917 р. Події 1917-1918 рр. прискорили перехід Б. Кістяківського до ідеї політичного звільнення України. На жаль, він мало писав у цей час. Можна відзначити його статтю 1917 р. (не надруковану), звернену до російської інтелігенції, де він пояснює і захищає дивний для російського суспільства поворот України до політичної самостійності. Закидаючи представникам російського суспільства невігластво щодо України і національний егоїзм, Б. Кістяківський стверджує, що самі росіяни були причиною повороту українців до самостійництва. Водночас, Б. Кістяківський виражає сподівання, що нові умови, що склались, будуть сприяти розумінню російським суспільством українців [3, с. 135].

Перехід Б. Кістяківського на позиції політичної незалежності України у 1917 р. не можна, втім, назвати зреченням колишніх ліберальних принципів. Слід ще раз констатувати, що здійснення ідеалу вільної, правової державності не суперечить її національній формі у Б. Кістяківського. Якщо, зрозуміло, така форма постає як певний етап на шляху до реалізації універсального вселюдського ідеалу політичної і правової організації суспільства. Можна припустити, що незалежна українська держава, за очікуваннями Б. Кістяківського, мала здійснити його ліберальні ідеї. Провідними цінностями в українській політичній спільноті мали стати свобода особистості і вільний розвиток національної культури.

Б. Кістяківського можна, безперечно, охарактеризувати як одного з найяскравіших представників ліберальної традиції в українській соціально-філософській і політичній думці. Немає сумніву і в його належності до національно орієнтованих українських мислителів, до тих, хто наповнював змістом українську національну ідею. Соціально-політична філософія Б. Кістяківського дозволила йому поєднати принципи лібералізму з визнанням національних цінностей в політиці і культурі. У соціальних процесах український мислитель виділив нормативну, ідеальну передумову, у політичній сфері такою нормативною основою постали природні права і свободи особистості. Національна форма цих загальнолюдських норм відкрила перспективу політичних гарантій їх здійснення у національній державі.

Список використаної літератури

1. Даценко В. С. Соціальна філософія Б. О. Кістяківського: дис. ... кандидата філос. наук: 09.00.05 / Вікторія Станіславівна Даценко. – Черкаси, 2009. – 224 с.
2. Депенчук Л. П. Богдан Кістяківський / Лариса Петрівна Депенчук. – К.: Основи, 1995. – 173 с.
3. Кістяківський Б. О. Українці і російське суспільство / Б. О. Кістяківський // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – №1. – С. 132-135.
4. Кістяківський Б. О. Вибране / Богдан Олександрович Кістяківський. – К.: Абрис, 1996. – 512 с.
5. Кістяковський Б. А. Філософія і соціологія права / Богдан Аклесандрович Кістяковський. – СПб.: Русский Христианский гуманитарный ин-т, 1998. – 800 с.
6. Максимов С. І. Б. Кістяківський – видатний український філософ права / С. І. Максимов // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – №1. – С. 126-136.
7. Попович М., Фінько А. Українські ліберали (Філософ.-істор. аспекти) / М. Попович, А. Фінько // Сучасність. – 1993. – №11. – С. 71-67.
8. Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / Сюзен Хейман. – К.: Основні цінності, 2000. – 302 с.

Одержано редакцією 10.06.2014

Прийнято до публікації 21.08.2014

Аннотація. Даценко В. С. Национальная идея и принципы либерализма в творчестве Б. Кістяковського. В статье анализируется одна из важнейших сторон социально-политической концепции украинского философа, правоведа и социолога начала XX века Богдана Кістяковського – соединение его либеральных принципов и национальных убеждений. Установлено, что украинский мыслитель опирался на концепцию естественных прав человека и принципы нормативно-

цінностного підходу к обществу, которые развивались философией неокантианства. Он выделял идеальный план бытия общества, который образуют ценности и нормы, служащие ориентирами для людей в их общественной жизни. Основой либерализма является признание политических и правовых ценностей и норм, обеспечивающих свободное развитие личности. Способом реализации этих норм является правовое государство, которое Б. Кистяковский понимал как осуществление человеческой солидарности. Субъектом нормотворчества он считал культурную общественность, которая имеет национальный характер и придаёт нормам и ценностям национальную форму. В статье делается вывод о признании Б. Кистяковским необходимости поддержки государством развития национальной культуры, поскольку общечеловеческие нормы морали, права, познания, художественного творчества, на его взгляд, полно и без принуждения реализуются только в национальных культурных формах.

Ключевые слова: ценность, норма, права человека, либерализм, государство, национальная культура, национальное государство.

Summary. Datzenko V. S. The national idea and the principles of liberalism in the works of B. Kistiakivsky. The paper analyzes one of the major aspects in the socio-political conception of Bogdan Kistiakivsky, the Ukrainian philosopher, man of law, and sociologist of the beginning of the XX century, namely, the connection of his liberal principles and his national persuasions. It is established that Ukrainian thinker grounded his views on the conception of natural human rights and principles of the normative-value approach to society, which were developed by philosophy of neokantianism. He distinguished the ideal plan of the social being, which is formed by values and norms, servings as reference-points for people in their public life. The basis of liberalism is acceptance of political and legal values and norms, providing free development of personality. The means of realization of these norms is the legal state which B. Kistiakivsky understood as realization of human solidarity. He considered the cultural public to be the subject of the norms creation. This cultural public has a national character and gives a national form to norms and values. The conclusion is made in the paper about B. Kistiakivsky's accepting the necessity of the state support to the development of the national culture, as common to all mankind norms of morals, law, cognition, artistic work, to his mind, are fully and without compulsion realized only in the national cultural forms.

Key words: value, norm, human rights, liberalism, state, national culture, national state.

УДК 123.1

Г. М. Шевченко

ФЕНОМЕН СВОБОДИ ЯК СКЛАДОВОЇ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Проаналізовано основні проблеми, які пов'язані з можливістю реалізації свободи людини, як невід'ємного атрибуту демократичного суспільства, в умовах сучасного соціуму. Зазначається, що свобода людини постає як результат її здатності до рефлексії, прийняття рішень та визначення власних життєвих стратегій у глобалізованому світі. Наголошується, що сутність свободи не тільки в усвідомленні необхідності, свобода – це активні дії, подолання стану пасивності, бездіяльності в яких виявляється воля людини до свободи та долаються різноманітні перешкоди. Підкреслено, що актуальним питанням сьогодення залишається питання про зміст свободи у технократичному суспільстві, де проблеми економічного зростання в умовах кризи та екологічної небезпеки виходять на передній план. Зазначається, що досягти свободи, а отже подолати відчуження та привласнити продукти власної життєдіяльності людина може лише в суспільстві, в суспільному процесі виробництва, коли збігаються особисті й суспільні інтереси учасників спільної діяльності, а свобода людини визначається ступенем свободи інших людей.

Ключові слова: свобода, необхідність, відчуження, привласнення, комунікація, суспільство.

Постановка проблеми. На початку нового тисячоліття феномен свободи тісно вписується в систему життєдіяльності сучасного українського суспільства у відповідності з глобалізаційними трансформаціями в умовах цивілізаційного поступу.

Свобода є однією з основоположних цінностей у світоглядному контексті демократичного суспільства. Але чи можна розцінювати таку ситуацію як свідчення нових можливостей реалізації свободи і справедливості у сучасному відчуженому соціумі. Свобода надає можливість діяти, а не є самою дією, тому чи є сенс говорити про свободу в суспільстві

де бракує взаємної довіри, рівності, справедливості та безпеки. Актуальність свободи кожного в умовах сучасного соціуму постійно зростає. «Одномірна людина», на думку Г. Маркузе, сприймає світ через призму «одномірної свідомості», сформованої засобами масової інформації та підпорядкованої існуючим соціальним нормам. Разом з тим, «одномірна свідомість» є наслідком домінування над особистістю відчужених сил, соціальна обумовленість яких перешкоджає вияву свободи в пізнанні і освоєнні світу. У процесі самовизначення людина може вільно зайняти власну позицію стосовно певних умов: опинитися на полюсі відчуження, або реалізувати власну свободу у творчій привласнюючій життєдіяльності. Як творець власної долі, незважаючи на наявність обмежень і зовнішній тиск, створити простір свободи, підтримувати та розширювати його шляхом привласнення знання, розширення свідомості, відновлення природних, неспотворених комунікацій. Розвиток комунікативних технологій сьогодення актуалізує питання етичного характеру реалізації прав і свобод громадян, зокрема, права на свободу думки та слова. Значно зростає суспільний ризик, пов'язаний з культивуванням в інформаційному просторі провокативності, неправдивості, перебільшення, подальшої спектуалізації суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У філософських доробках, починаючи з класичних розвідок Г. Гегеля, Р. Декарта, І. Канта, Ш. Монтеск'є, Ф. Ніцше, проблема свободи залишається однією з найактуальніших тем. До аналізу категорії свободи вдаються екзистенціалісти М. Бердяєв, А. Камю, Ж.-П. Сартр та ін.. Значно розширено спектр питань, які стосуються проблематики свободи в роботах зарубіжних авторів різних часів: Т. Адорно, Ж. Атталі, І. Берліна, Ж. Бодріяра, Г. Маркузе, М. Ріделя, О. Шпенглера, М. Фуко, В. Франкла, Е. Фромма, А. Шопенгауера, Ф. Хайека та інших.

У розмислах про свободу українські дослідники В. Андрущенко, Є. Андрос, І. Бичко, В. Табачковський, А. Єрмоленко, М. Попович, Г. Шалашенко та багато інших розвивають власне бачення феномену свободи, а їх творчий доробок відкриває шлях до нових теоретичних обґрунтувань та практичних якісних змін у соціокультурному бутті людини.

Особливості вияву свободи багато в чому обумовлюються особливостями комунікативних характеристик сучасної епохи. У процесі переорієнтації з традиційної філософії суб'єктивності на філософію інтерсуб'єктивності уявлення про свободу формувалося як принцип «безпосередньо-комунікативної» та «етично-раціональної» поведінки людей (Ю. Хабермас, К. Апель та ін.).

Суперечки в умовах, коли одна частина дослідників продовжують стверджувати, що свобода залишається головною цінністю сучасності, а інші наводять аргументи на користь знецінення цього поняття з різних причин, більш чітко висвітлюються подальші перспективи її сучасної інтерпретації.

Метою статті є спроба розкрити сутність свободи людини як одного з головних вимірів її соціального буття в демократичному суспільстві.

Виклад основного матеріалу. На інформаційному етапі розвитку цивілізації світ рухається до вільно організованого, відкритого комунікативного простору. Наскільки людина є вільною, може оцінити тільки вона сама. Свобода людини постає як результат її здатності до рефлексії, прийняття рішень та визначення власних життєвих стратегій у глобалізованому світі. Свобода людини обумовлена її уявленнями про оточуючий світ, про себе саму, свою природу і власне призначення: «Сучасні розмисли про свободу тяжіють не до протиставлення її соціальній структурованості, організованості тощо, а до досягнення свободи як принципу людської самореалізації, котрий корелятивний згаданим ознакам соціальності» [9, с. 63].

З історії вивчення проблеми свободи простежується велике розмаїття поглядів. Ідею свободи відстоює І. Кант та говорить не про свободу «від», а про свободу серед певних закономірностей, які людина може вільно осмислювати. Її витoki містяться всередині самої особи, тому кожна людина є носієм морального закону, який єдиний для всіх, існує як заповідь і є обов'язковим для виконання. Отже, свобода немає нічого спільного із сваволею, передбачає самообмеження та повагу до свободи й інтересів інших, ставлення до інших

людей як до цілі, а не засобу досягнення власних цілей. Моральна і громадянська свобода, таким чином, передбачає можливість дій, започаткованих на принципах добра і справедливості: «Справедливість є охоронниця життя і свободи громадян», – наголошує К. Гельвецій [3, с. 150].

Сутність свободи не тільки в усвідомленні необхідності, свобода – це активні дії, подолання стану пасивності, бездіяльності в яких виявляється воля людини, долаються перешкоди, а «відносно тих, хто залишається рабами, не здійснюється ніякої абсолютної несправедливості; адже, хто не має мужності ризикнути життям для досягнення своєї свободи, той заслуговує бути рабом», – вважає Г. Гегель [2, с. 246]. Тому такої значимості він надає активній творчій діяльності мислення для пізнання світу, можливості оволодіти і підкорити його на благо людства, на шляху до всезагальної мети – світового розуму.

Ідею свободи творчої, не відчуженої особистості розробляв М. Бердяєв. Єдиною реальністю він проголошує існування суб'єкта, в основі творчості якого лежить «абсолютна свобода». Він говорить про свободу як безкінечну можливість для виявлення як добра, так і зла. Свобода, сама по собі, не є гарантією того, що людина буде творити добро і прийде до Бога. Отже, свобода пов'язана з вивільненням творчої енергії для творення нового, для «звільнення людини – не тільки від чогось, а й для чогось. І це для і є творчість людини» [1, с. 134].

На думку К. Маркса, праця завжди залишатиметься сферою необхідності, а царство свободи починається за її межами. Радянські дослідники зазначали, що немає якоїсь загальної свободи, свобода завжди конкретна і вона обумовлена відповідними формами необхідності природної, соціальної, духовної тощо [4, с. 151]. У суспільстві існують формальні свободи – право висловлювати свою думку, писати, обирати віру тощо, і реальні свободи повсякдення в труді, що детерміновані необхідністю боротьби за виживання.

Намагання завоювати реальні свободи призвело до руйнації формальних свобод. Не вдалося суттєво підняти рівень життя робітників як і досягнути більш широкого представництва в суспільній діяльності. Занепад ліберальної доктрини «тісно пов'язаний з перетлумаченням свободи як наявності доступу до засобів, необхідних для досягнення багатьох особливих цілей, причому вважалось, що ці засоби мають бути надані державою» [10, с. 148]. Ліберальна концепція свободи не містила претензій до держави чи громади про надання певних благ, а спрямовувала на усунення перешкод для досягнення цілей зусилля самого індивіда.

Суспільний прогрес не співпадає з динамікою еволюції окремо взятої особистості. Нерівномірність, асинхронність, несправедливість соціального облаштування теоретики марксизму намагалися подолати через революційну активність та диктатуру пролетаріату, що мало сприяти подоланню відчуження та утвердження свободи і рівності широких мас трудящих. Реалізація свободи в контексті соціальної рівності, як рівність шансів для всіх і кожного зокрема, також не принесла очікуваного результату. Жовтнева революція не виправдала сподівань трудящих щодо «стрибка людства із царства необхідності в царство свободи» [8, с. 294-295]. Адміністративно-командна модель суспільства, що почала формуватися в СРСР, сприяла монополізації державним апаратом усіх сфер життєдіяльності, а виробничі відносини були поглинуті політичними регуляторами, що призвело суспільство до краху. Спроби партійного керівництва СРСР забезпечити свободи радянських людей шляхом економічної рівності виявилися провальними. Замість свободи люди отримали «зрівнялівку» та поступово втрачали інтерес до роботи. Тому «звернення до осмислення деформацій людського ества у ситуації ствердження тоталітарної несвободи, а також до того негативного досвіду, якого в таких умовах набуває людина», – було надзвичайно актуальним [5, с. 91].

Серед радянських дослідників першим виявив зв'язок між поняттями відчуження, свободи та привласнення, як реальністю соціального буття, Ю. Давидов. Для індивіда межі суспільства на певному етапі історичного розвитку є чітко визначеними, тому свобода розподіляється у зазначених межах, з яких одна є відчуженням, а друга –

привласненням, вважає він [6, с. 31]. Схожі думки ми знаходимо у К. Ясперса. «Свобода – це подолання того зовнішнього, яке все-таки підпорядковує мене собі. Свобода виникає там, де це інше вже не є для мене чужим, де, навпаки, я впізнаю себе в іншому або де це зовнішньо необхідне стає моментом мого існування, де воно пізнане і отримало певну форму», – зазначає він [12, с. 167].

Досягти свободи, а отже подолати відчуження та привласнити продукти власної життєдіяльності людина може лише в суспільстві, в суспільному процесі виробництва, коли збігаються особисті й суспільні інтереси учасників спільної діяльності, а свобода людини визначається ступенем свободи інших людей. Відчуження та самовідчуження має соціальну природу, постає як реальність соціального буття людей, що виникає завдяки їх спільним діям. Людина, як суспільний індивід, долає своє відчуження в процесі привласнення багатства культурних здобутків всього людства, власних національних культурних цінностей та утвердження свободи. Таким чином, отримати форму мого, власного, того, що було ворожим, чужим або нічийним можливо тільки в процесі привласнення.

Пізнання феномену свободи, вважає Е. Фромм, сприятиме кращому розумінню динаміки суспільного розвитку та глибин психіки людини і акцентує увагу на різних проявах позитивної свободи. У стані позитивної свободи індивід набуває незалежності, що не призводить до усамітнення та ізоляції, а навпаки – поєднує людину зі світом, з іншими людьми та природою, робить її вільною і відповідальною особою.

Отже, однією з основоположних ознак свободи є здатність людини здійснювати гуманістичний вибір, протистояти тиску соціального середовища та долати відчуження як несправжній, протиприродний спосіб існування. Свобода стає долею не багатьох, вважає Фромм, та аналізує цікавий феномен індустріального суспільства – втечу від свободи. Витоки духовності, як і деструктивності, слід шукати в свободі, яка є, перш за все, мірою відповідальності людини за все. За своєю природою людина не є деструктивною. Ця якість є набутою, а не абсолютно керованою вродженими, спонтанними стимулами. Свобода первісно негативна, що виявляється в екзистенційній спрямованості свободи «від». Свобода не абсолютна, стверджують деякі філософи, надати людині повну свободу – це наблизити еру хаосу. Фромм висловлює своє міркування з цього приводу, що не свобода породжує хаос та деструктивність, а навпаки, утримання від власного волевиявлення, придушення внутрішньої свободи і породжує синдром безвідповідальності та насилля, а не любов до життя.

«Врешті-решт і свобода є важливою передумовою для розвитку біофілії. Але «свобода від» політичних оков не є достатньою передумовою. Якщо говорити про розвиток любові до життя, то має бути «свобода для чогось», свобода творити та будувати, дивуватися та на щось зважуватися. Така свобода передбачає, що індивід активний, усвідомлює відповідальність, що він не є рабом чи добре змащеним гвинтиком в машині» [11, с. 4-41]. Людину, яка тяжіє до свободи чи тікає від неї, філософ розглядає в потоці історії, в просторі соціального буття. Акцентуючи на біосоціальній природі людини, підкреслює, що боротьбу зі злом слід розпочинати в своїй душі, бо воно є результатом власного вибору людини, а не обумовлено тільки біологічною природою, чи є результатом історичного диктату.

Актуальним питанням сьогодення залишається питання про зміст свободи у технократичному суспільстві, де проблеми економічного зростання в умовах кризи та екологічної небезпеки, виходять на передній план. Важливо зрозуміти, чи збережеться свобода в умовах формування нового, демократичного суспільства, в якому суттєво збільшуються права і свободи громадян, умови в якому все більш урівнюються і, одночасно, зростає індивідуалізм, знижується регулятивна дія норм і правил, зростає відчуження людини від природи. Як відомо, К. Маркс говорив про труд як необхідність. То чи є сьогодні можливість отримати реальну свободу на робочому місці, в умовах, коли техніка скорочує труд людини як на виробництві, так і у власній оселі, переповненій побутовими приладами. То чи стане сфера «не роботи» вільною від необхідності, чи можливо сфера дозвілля відкриває інший тип свободи? Це все актуальні питання сьогодення.

Особливого звучання набирає проблема свободи в інформаційному суспільстві, що переповнене всілякими «технологіями несвободи»: дискурсами влади, ідеологічними «ізмами», мовами симулякрів, психотерапевтичними практиками, технологіями маніпулювання психікою, усілякими етиками турботи про людину» [7, с. 1]. Інформаційні технології сьогодні перетворюються у технологію маніпуляцій свідомістю та поведінкою, як індивідуальною так і колективною, змінюють світ комунікативного праксису, виводячи на передній план подію, контакт, комунікацію та з головного двигуна цивілізаційного розвитку перетворюються на глобальну загрозу людській свободі.

Висновки. Отже, відсутність певних заборон, перешкод ще не означає свободи як можливості, здатності самореалізуватися. У сьогоднішній, навіть за несприятливих умов для розвитку, продовжується розбудова громадянської держави в Україні, технічний розвиток та створення умов для громадян обирати власний шлях для самореалізації. Для кожної конкретної людини важливо мати можливість реалізувати задекларовані свободи у власній повсякденності, в професійній діяльності, в приватній, соціальній сфері тощо. У сучасному суспільстві простір свободи розширюється за рахунок збільшення можливостей індивіда діяти в межах законів, а не порушувати їх як такі, що забезпечують свободу одного за рахунок несвободи іншого, стримують чи блокують процес власної самореалізації, творчої привласнюючої життєдіяльності.

Самоусвідомлення, саморозуміння в контексті свободи, залежить від спілкування людини з іншою людиною, власного буття та «буття-з-іншим», в якому комунікація визначає межі власної свободи, власну самостійність та відповідальність за буття з іншим. Таким чином, проблему свободи слід розглядати не тільки як можливість діяти, а як потенційну здатність досягати мети поряд з «іншим буттям». Сучасний простір свободи розширюється за рахунок збільшення можливостей індивіда досягати власної самореалізації в творчій привласнюючій життєдіяльності, не виходячи за межі правового поля. Тому свободу можна розглядати як антипод відчуження, а привласнення як результат подолання цього відчуження, що розгортається у певному діапазоні. Оцінюючи ступінь свободи людини в суспільстві слід зважати не тільки на політично задекларовані лозунги, а на ті конкретні механізми, які забезпечують здатність особи в духовному, інтелектуальному, економічному контексті реалізувати свій внутрішній потенціал і формували відчуття впевненості, захищеності, відповідальності за власні дії, а не почуватися відчуженою від суспільства.

Людина має не тільки приймати рішення, робити особистий вибір, а ще бути здатною реалізувати його і нести за нього відповідальність. Таким чином, ми підходимо до проблеми свободи не тільки як можливості діяти, а до проблеми свободи як здатності, потенційної можливості здійснювати певні дії та досягати свідомої мети в демократичному суспільстві.

Список використаної літератури

1. Бердяев Н. А. О назначении человека / Н. А. Бердяев. – М.: Издательство «Республика», 1993. – 383 с.
2. Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Т. 3. Философия Духа / Г. Гегель; [Отв. ред. Е. П. Ситковский. Ред. коллегия: Б. М. Кедров и др.]. – М.: Мысль, 1977. – 471 с.
3. Гельвецій К. А. Про людину, її розумові здібності та виховання / Гельвецій Клод Адріан; [перекл. з французької Валер'яна Підмогильного]. – К.: Основи, 1994. – 416 с.
4. Голубченко В. П. Необходимость и свобода / В. П. Голубченко. – М.: Кафедра философии АН СССР, 1974. – 200 с.
5. Грабовський С. У пошуках істини: український неомарксизм 1960-1980-х / С. Грабовський // Філософська думка. – 2009. – № 3. – С. 90-102.
6. Давыдов Ю. Н. Труд и свобода / Ю. Н. Давыдов. – М.: Высшая школа, 1962. – 132 с.
7. Лук'янець В. С. Нанотехнологічна революція. НЛП. Проблема свободи [Електронний ресурс] / [В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська та ін.] // Науковий світогляд на зламі тисячоліть. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2006. – Частина II. Розділ III / С. 1-17. – Режим доступу до книги: <http://www.filosof.com.ua/Naukovsvit/Zmist.htm>.
8. Маркс К. Сочинения. 2-е изд. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1961. – Т. 20. – 827 с.

9. Табачковський В. Г. «Лабіринти свободи» у вітчизняному марксистському та постмарксистському антропологізмі / В. Г. Табачковський, М. О. Булатов, Т. В. Лютий та ін. // Людина в цивілізації XXI століття: проблема свободи. – К. : Наукова думка, 2005. – С. 49-70.
10. Фридмен Милтон. О свободе / Милтон Фридмен, Фридрих Хайек // В серии «Философия свободы», вып. II. – М.: Социум, Три квадрата, 2003. – 182 с.
11. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М.: ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. – 672 с. – (Классики зарубежной психологии).
12. Ясперс К. Истоки истории и ее цель / К. Ясперс // Смысл и назначение истории; [пер. с нем. 2-е изд.]. – М.: Республика, 1994. – С. 28-287.

Одержано редакцією 01.08.2014

Прийнято до публікації 21.08.2014

Аннотация. Шевченко А. Н. *Феномен свободы как составляющей демократического общества.* Анализируются основные проблемы, связанные с возможностью реализации свободы человека, как неотъемлемого атрибута демократического общества, в условиях современного социума. Свобода человека является результатом способности его к рефлексии, принятию решений и определению собственных жизненных стратегий в глобализованном мире. Сделано ударение на том, что сущность свободы не только в осознании необходимости, свобода – это активные действия, преодоление состояния пассивности, бездействия, в котором проявляется стремление человека к свободе и преодолеваются разнообразные препятствия. Подчеркнуто, что актуальными вопросами сегодня остаются вопросы о содержании свободы в технократическом обществе, где проблема экономического роста в условиях кризиса и экологических угроз, является первоочередной. Отмечено, что достигнуть свободы, а значит преодолеть отчуждение и присвоить продукты собственной жизнедеятельности, человек может только в обществе, в общественном процессе производства, когда совпадают личные и общественные интересы участников совместной деятельности, а свобода человека определяется степенью свободы других людей.

Ключевые слова: свобода, необходимость, отчуждение, присвоение, коммуникация, общество.

Summary. Shevchenko G. M. *The phenomenon of freedom as a constituent of democratic society.* Some basic problems which are connected with the modern state of freedom realization as an inalienable attribute of democratic society are analysed. It is marked, that the freedom of any person appears as a result of his/her capacity for a reflection, making decision and determination of his/her own vital strategies in a globalized world. It is stressed that the essence of freedom is not only in realization of necessity, freedom is some active actions, overcoming of the state of passivity, inactivity, where the will of the person to gain freedom appears and various obstacles are overcome. It is underlined, that the burning question of present time is the question about the maintenance of freedom in technocratic society, where the problems of economy growth and ecological danger go out on a foreground in the conditions of crisis. It is marked, that the person is able to attain freedom, and, thus, to overcome alienation and appropriate his/her own products of vital activity only in a society, in the public process of production, when the personal and public interests of participants of joint activity gather, and the freedom of the person is determined by the degree of freedom of other people.

Key words: freedom, necessity, alienation, appropriation, society.

УДК 130.2

М. Й. Дмитренко

ПІДХОДИ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ ТИПІВ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ

Стаття присвячена дослідженню підходів до класифікації типів корпоративної культури у просторі суспільства. Сучасний рівень розвитку корпоративного управління, що спричинив введення такого поняття як «культурний корпоративний простір», підтверджує актуальність проблематики дослідження. Автор статті описує критерії, що дозволяють виокремити провідні тенденції життєдіяльності різних компаній. У статті виокремлюються ознаки та параметри, аналіз яких дозволяє складати профіль корпоративної культури певної організації. Автор статті зосереджує увагу на характерних рисах найбільш поширених типологій корпоративних культур за їх розробниками. Здійснений автором порівняльний аналіз типологій дозволяє відтворити

багатогранність феномену корпоративної культури і знайти підходи до розуміння його змістовного й типологічного контекстів. Кожна типологія класифікує культуру компанії залежно від: специфіки виду діяльності; морально-психологічного клімату у колективі; особливості взаємодії із зовнішнім середовищем; гендерних особливостей; системи конкуруючих цінностей; національних особливостей. Автор робить висновок про те, що корпоративна культура сучасного суспільства є практичним способом реалізації певної теоретичної надбудови – корпоративної філософії, яка є світоглядним фундаментом комунікативної і виробничої діяльності будь-якого сучасного господарчого організму.

Ключові слова: *типологія корпоративної культури, профіль організації, цінності, управління, субкультура, культурні виміри, параметри, корпоративна філософія.*

Постановка проблеми. Сучасний рівень розвитку корпоративного управління потребує нових підходів до розгляду його культурної складової, що слугує причиною появи таких понять, як корпоративна культура, культурний корпоративний простір, типологія корпоративної культури. Корпоративна культура як багатогранне соціокультурне явище доби пізнього Модерну базується на цінностях професіоналізму та виступає прискорювачем низки інноваційних перетворень. Культурний простір сучасної корпорації, будучи її невід'ємною частиною, характеризується неоднорідністю, пов'язаною з наявністю у ньому культурного центру і периферії. Розгляд типологій корпоративної культури дозволить відтворити багатогранність її феномену і знайти підходи до розуміння його змістовного й типологічного контекстів. Розв'язання окресленого кола проблем належить до числа актуальних завдань сучасної філософської науки, що виступає методологічною основою міждисциплінарних досліджень соціокультурних синтезів, до яких належить корпоративна культура.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До недавнього часу проблематика корпоративної культури розглядалася російськими та вітчизняними вченими лише у руслі управлінських реалій економічної та частково соціальної сфер життєдіяльності суспільства. У контексті теоретичних завдань філософського дослідження феноменів культури взагалі та корпоративної культури зокрема, а також у визначенні перспектив сучасної людини методологічно й світоглядно значущими є напрацювання сучасних вітчизняних філософів у галузях теорії та історії культури, філософії культури, філософської антропології, історії філософії, етики та естетики, філософії освіти (В. Андрущенко, Т. Андрущенко, В. Бех, Є. Бистрицький, Є. Більченко, В. Бондаренко, В. Вашкевич, І. Дробот, Ю. Калиновський, В. Кремень, М. Култаєва, С. Куцепал, Г. Меднікова, Л. Панченко, М. Розумний, В. Ярошовець та ін.). Соціальні та філософські аспекти корпоративної культури досліджували також В. Бебик, В. Воронкова, М. Каган, М. Ронзіна, В. Щербина та ін.

Проте залишаються недослідженими деякі теоретичні та теоретико-методологічні проблеми корпоративної культури, зокрема типології її значення і ролі у просторі суспільства. Це і зумовило вибір проблеми дослідження.

Метою публікації є з'ясування типології корпоративної культури, її суті, критеріїв, ролі у самоорганізації діяльності корпорації, її спрямованому розвитку.

Виклад основного матеріалу. Існує декілька підходів до типології корпоративної культури, і кожен підхід використовує різні критерії для аналізу, що дозволяють виокремити провідні тенденції життєдіяльності різних компаній.

Як зазначає О. Стеклова, залежно від аспектів, що цікавлять дослідників, виділяють такі види корпоративної культури: за стилем управління (авторитарні та демократичні); за типом (бюрократична, органічна, підприємницька і партисипативна «спільна»); за віком (молода чи стара); за силою впливу (сильна чи слабка); за напрямом впливу (функціональна чи дисфункціональна); за ступенем інноваційності (інноваційна чи традиційна) [8, с. 24-30].

Віднести культуру до певного виду можна за різними ознаками, що визначаються чи дослідником, чи групою експертів, які компетентні у даних питаннях. Оцінка будь-якої організації може проводитися як за кожним параметром окремо, так і за всіма разом. Аналізуючи усі види та параметри, можна скласти профіль корпоративної культури, який

порівнюватиметься із профілями інших організацій чи профілем ідеальної моделі корпоративної культури певної організації. Розгляд типологій корпоративної культури дозволить відтворити багатогранність її феномену, знайти підходи до розуміння змістовного й типологічного контекстів.

У. Нойман визначив американський тип корпоративної культури на основі вірувань і ціннісних орієнтацій. Усі вірування і цінності були згруповані ним у шість великих груп, що відрізнялися специфічною роллю в орієнтації особистості. При цьому У. Нойман виходив із того, що існує ціла група ціннісних установок, що визначає усі сфери життєдіяльності людини, в тому числі і сферу виробничих відносин. До першої групи відносяться вірування, що підтверджують можливість впливу людини на майбутнє чи її владу над долею, це: віра у самодетермінацію; моральне зобов'язання за взяті на себе обов'язки; використання реального і реалістичного аналізу цілей діяльності; ставлення до часу як до вирішального фактора. Друга група має основу: організація виступає ефективним інструментом для реалізації цілей і завдань індивідів. Це такі характеристики, як ефективність підприємства, відповідальність співробітників перед організацією; двобічне право розірвати трудові відносини; повага до системи управління; ухилення від конфліктів інтересів. Третя група характеристик корпоративної культури – спосіб відбору персоналу на вакантні посади – базується на особистих заслугах. Цей принцип реалізується за такими параметрами: вибір кращого претендента на посаду; звільнення працівника через низьку ефективність праці; значна кількість можливостей для вертикального руху; свобода горизонтального руху. Четверта група пов'язана з вірою у прийняття рішень на основі об'єктивного аналізу і включає такі фактори: допомога у раціональному прийнятті рішень; запас даних; свобода висловлення думок. П'ята група об'єднана принципом розподілу відповідальності за прийняття рішень: віра у потенціал співробітників; бажання соціального прогресу; позитивна установка на працю. Шоста група пов'язана з віруваннями, що підтверджують необхідність і можливість постійного пошуку прогресу [2, с. 127].

Соціальний психолог Г. Хофстеде досліджував національні культури, на основі яких вивів багатофакторну модель цінностей. Запропонована вченим термінологія для опису національної культури включає в себе п'ять параметрів, які він назвав «вимірами», оскільки вони зустрічаються майже у всіх можливих комбінаціях. Наприклад: індивідуалізм – колективізм. Індивідуалізм має місце, коли люди визначають себе як індивідуальність і піклуються лише про себе, свою родину та родичів. Колективізм характеризується тісним взаємозв'язком людини із групою.

Група піклується про задоволення потреб членів групи, забезпечує їм підтримку і безпеку в обмін на їх вірність. Дистанція влади (велика – мала). Параметр «дистанція влади» вимірює рівень, за яким найменше наділений владою індивід в організації бере нерівномірну участь у розподілі влади і вважає це нормальним. Неприйняття (уникання) невизначеності (сильне – слабке). Вказаний параметр вимірює рівень, за яким люди відчують загрозу від невизначених ситуацій і ступінь, у якому вони намагаються уникати таких ситуацій руху. Культура, що прагне до визначеності, характеризується активністю, агресивністю, емоційністю і нетерпимістю. Культура, що приймає невизначеність, має більшу рефлексію, меншу агресію, безпристрасність і відносну толерантність. Орієнтація (тривала – коротка). Коротка орієнтація – це погляд у минуле і теперішнє, що проявляється через повагу до традицій, через виконання соціальних зобов'язань. Тривала – це погляд у майбутнє, що проявляється у прагненні до накопичення.

На думку Г. Хофстеде, знання провідного типу культури країни та організації дозволяють оцінювати сумісність культур різних країн світу, прогнозувати їх розвиток тощо [1, с. 430].

Р. Акофф аналізував культуру організацій як відносини влади в групі чи організації. Для дослідження вчений виділив два параметри: ступінь залучення працівників до встановлення цілей у групі/організації і ступінь залучення працівників до вибору засобів для досягнення поставлених цілей. Порівнюючи дані параметри, було виокремлено чотири типи

організаційної культури: корпоративний тип культури – відносини автократії (традиційно керована корпорація з централізованою структурою). Ступінь залучення працівників досить низький; консультативний тип культури – відносини «лікар – пацієнт» (інститути соціальних та інших послуг, лікувальні та навчальні заклади). Висока ступінь залучення працівників до вибору засобів для досягнення поставлених цілей; «партизанський» тип культури – відносини автономії (кооперативи, творчі спілки, клуби). Низька ступінь залучення працівників до встановлення цілей, висока ступінь залучення працівників до вибору засобів для досягнення поставлених цілей; підприємницький тип культури – відносини демократії (групи і організації, керовані «за цілями» чи «за результатами», компанії зі структурою «перевернутої піраміди») [1, с. 73].

Ян Хармс зобразив моделі культур організацій у вигляді Х-вікна та дав схожі характеристики моделям цих організацій. Автор даної моделі використав образи з грецької міфології та описав механізм функціонування трудових колективів і ціннісних орієнтацій організації. Наприклад, корпоративну культуру з орієнтацією на владу («культура Зевса») він зобразив у вигляді павутиння, оскільки у цій культурі існує лише один центр влади, з якого виходять усі накази і рішення. Характерні риси організаційної культури влади: змінність рольових процедур; відсутність чітких правил вирішення суперечок і конфліктних ситуацій, у кожному конкретному випадку арбітром виступає керівник; винагорода залежить від сприйняття керівництвом значимості того чи іншого напряму діяльності чи конкретного співробітника [5, с. 79].

Характерні риси «культури Аполлона» чи корпоративна культура ролі полягають у наявності: рольових процедур, тобто регламентування діяльності і розподілу повноважень; комунікаційних процедур, тобто обов'язковості службових записок і доповідей; правила регулювання конфліктів і суперечок. Характерні риси «культури Афіни»: наявність всередині компанії груп і команд, орієнтованих на вирішення конкретних завдань; управління відбувається шляхом цільової орієнтації груп і команд; координація відбувається на основі взаємообміну; винагорода залежить від якості вирішення завдань і компетентності конкретних співробітників. Характерні риси «культури Діоніса» чи КК особистості: низька структуризація діяльності; відсутність чітко сформульованих цілей і завдань; повсякденна діяльність не регламентована; поведінкові процедури не встановлені; винагорода залежить від рис особистості; прояв влади і контроль незначні чи непомітні; управління відбувається за рахунок компромісу.

Сутність типології Т. Парсонса (модель AGIL – аббревіатура англійських слів: *adaptation* (адаптація), *goal-seeking* (досягнення цілей), *integration* (інтеграція), *latency* (легітимність)) полягає в тому, що для виживання й успішної роботи будь-яка організація повинна вміти адаптуватися до постійних змін зовнішнього середовища, намагатися досягати поставлених цілей, бути визнаною людьми та іншими організаціями. Модель AGIL базується на тому, що цінності корпоративної культури є найбільш важливими засобами виконання функцій даної моделі. Якщо цінності, що поділяються усіма членами організації, допомагають їй досягти поставленої мети, довести свою користь у суспільстві, то така культура буде впливати на організацію, зорієнтовуючи її на досягнення успіху [6, с. 41].

Таким чином, за ступенем однорідності культури умовно можна виокремити три основних типи організацій: організації з псевдовисоким ступенем однорідності культури. Домінуюча культура в такій організації не просто виражає панівні цінності, але практично подавляє будь-які субкультури; організації з істинно високим ступенем однорідності культури. Домінуюча культура виражає собою лише сукупність субкультур різних підрозділів підприємства. Єдність і однорідність організаційної культури побудована тут на реальних цінностях і переконаннях кожного із співробітників; організації з низьким ступенем однорідності культури – певний модифікований варіант попереднього типу, оскільки організація не може мати зовсім неоднорідну культуру. Домінуюча культура у таких організаціях дуже пластична. Вона піддається впливам субкультур, виражає їх сукупність і може змінюватися під їх впливом.

Ф. Клукхон і Ф. Штротбек, а пізніше Г. Лейн, Дж. Дистефано, Л. Адлер вивчали культурні орієнтації керівників і співробітників фірм різних країн та їх значення для менеджменту. Вчені використали такі параметри: особистісні риси людей, їх ставлення до природи і до світу; до інших людей; орієнтацію у просторі та часі; провідний тип діяльності. Припускалося, що кожен тип орієнтації відображається на рівні поведінки і відносин [5, с. 78].

На думку вчених Р. Блейка і Д. Муттона, у культурах організації, можливі два вектори ціннісних орієнтацій: орієнтація на продукцію (послугу), ефективність, економічний результат; орієнтація на особистість, задоволення її потреб, реалізацію її можливостей і здібностей. Відповідно до орієнтації можливе існування чотирьох типів культур: найбільш життєздатна поєднує сильну орієнтацію на особистість із сильною орієнтацією на економічну ефективність; найбільш нежиттєздатна поєднує слабку орієнтацію на особистість зі слабкою орієнтацією на економічну ефективність; проміжна поєднує сильну орієнтацію на особистості і слабку на економічну ефективність; проміжна поєднує сильну орієнтацію на економічну ефективність і слабку орієнтацію на особистість [2, с. 124].

У класичному менеджменті типологія Д. Зонненфельда є загальноприйнятою. Ми її розглядаємо для більш повної типологічної характеристики корпоративної культури з метою відійти від певної невизначеності українських організацій, зокрема вищих навчальних закладів, що характеризують тип організаційної культури як «змішана» чи «та, що формується». Д. Зонненфельд розрізняв чотири типи культур – *baseball team, club, academy і fortress*. Кожна з них має різний потенціал для підтримки успіху компанії і по-різному впливає на професійний розвиток працівників. «Бейсбольна команда» виникає у ситуації, коли приймаються ризиковані рішення, де реалізується терміновий і безпосередній зв'язок із зовнішнім середовищем. «Клубна культура» характеризується лояльністю, відданістю і командною роботою. «Академічна культура» передбачає поступовий кар'єрний ріст співробітників всередині компанії. «Оборонна культура» може виникнути у ситуації необхідності виживання [3, с. 312].

Ф. Тромпенаарс регламентує організаційну культуру компанії не лише за технологіями і ринками, але і за національними культурними традиціями та звичками керівників і працівників організації. Під час виокремлення характеру чи типу корпоративної культури, як вважає Ф. Тромпенаарс, особливо важливими є три аспекти життєдіяльності організації: взаємовідносини у цілому між працівниками та організацією; ієрархічна структура влади, яка визначає керівників та підлеглих; загальні уявлення кожного співробітника про долю організації, її призначення та цілі, а також про своє місце в ній.

Вчений запропонував таку типологію: «сім'я» – характеристика культури, одночасно дуже особистої (з тісними міжособистісними зв'язками) і ієрархічної; «ейфелева башта» – у даній корпоративній культурі заздалегідь закладено бюрократичний розподіл праці, контроль за яким виконується на верхівці ієрархії; «керована ракета» – це культура еталітарна, безлика і орієнтована на завдання, що стоїть перед командою чи групою; «інкубатор» – в основі даного типу лежить ідея про те, що організація вторинна стосовно до індивідуальних досягнень людини і їй варто відігравати роль інкубатора, що забезпечує всі необхідні умови для самовираження і самовдосконалення людини [7, с. 130].

Звичайно, що описані типи корпоративної культури майже не існують у чистому вигляді, в реальному житті вони змішані з домінуючим впливом однієї з них.

На думку С. Абрамової, І. Костенчук, критерії поділу культур на позитивні і негативні складаються із кількох складових. Вчені поділяють за ступенем взаємоадекватності домінуючої ієрархії цінностей і способів їх реалізації та виділяють «стабільні» (високий ступінь) і «нестабільні» (низький ступінь) культури. За ступенем відповідності ієрархії особистісних цінностей кожного із співробітників та ієрархічної системи цінностей всередині груп виділяються «інтегративна» (високий ступінь) і «деінтегративна» (низький ступінь) культури. Інтегративна культура характеризується єдністю суспільної думки і згуртованістю всередині групи. Деінтегративна – відсутністю

єдиної суспільної думки, конфліктністю тощо. За змістом домінуючих цінностей виділяються «особистісно-зорієнтовані» і «функціонально-орієнтовані» культури. Перша фіксує цінності самореалізації і саморозвитку особистості в процесі і за посередництва її професійної діяльності. Для другої основна цінність полягає у реалізації функціонально заданих алгоритмів здійснення професійно-трудова діяльності і статусно-визначених моделей поведінки.

Таким чином, ознаки позитивної культури: особистісно-зорієнтована, інтегративна, стабільна чи нестабільна. Ознаки негативної культури: функціонально-орієнтована, дезінтегративна, стабільна чи нестабільна (якщо організація перебуває в процесі змін чи розвивається).

На думку вищеназваних дослідників, характер організаційної культури проявляється через систему відносин: 1) ставлення працівників до власної професійно-трудова діяльності; 2) ставлення працівників до підприємства; 3) функціональні і міжособистісні відносини співробітників. За параметрами класифікації культур організацій обрано дві характеристики їх ринку: ступінь ризику, пов'язаного з діяльністю організацій та швидкість отримання організацією та її працівниками зворотного зв'язку про те, чи виявились успішними прийняті рішення та обрані стратегії.

Вчені виділяють такі типи корпоративної культури: культура високого ризику і швидкого зворотного зв'язку (інша назва, – культура «крутих хлопців» чи культура «мачо»). Це світ індивідуалістів, які постійно ризикують, але і швидко отримують зворотній зв'язок; культура низького ризику і швидкого зворотного зв'язку (культура «гарної роботи»). У даному випадку важлива команда, а не окрема людина; культура високого ризику і повільного зворотного зв'язку (культура «крутих ставок»). Це культура організацій, що працюють в умовах, коли приймаються рішення з дуже великими ставками; культура низького ризику і повільного зворотного зв'язку (культура «процесу») – невеликий ризик, повільний зворотний зв'язок, увага співробітників і керівництва концентрується на технічному удосконаленні, розрахунку ступеня ризику, деталях.

Типологія К. Камерона і Р. Куїнна має чи не найбільший інтерес для практичної діагностики та вивчення корпоративної культури. К. Камерон і Р. Куїнн запропонували інструмент оцінки культури (OCAI). Відповідно до даної методики, щоб визначити, яких цінностей і переконань варто дотримуватися у компанії, необхідно: здійснити аналіз наявного типу культури з допомогою OCAI; оцінити тип культури, який буде підтримувати стратегію, також з допомогою OCAI; розробити і реалізувати план заходів зі зміни корпоративних цінностей. На основі рамкової конструкції К. Камерон і Р. Куїнн визначили чотири типи організаційних культур: ієрархічну; ринкову; кланову; адхократичну [4, с. 206-207].

Після вивчення роботи японських фірм у кінці 1960-х і на початку 1970-х рр. деякі дослідники зробили висновок про існування фундаментальних розбіжностей між ринковими та ієрархічними формами організаційних конструкцій у Америці і клановими формами цих конструкцій в Японії. Форми кланового типу пронизані усіма цінностями і цілями, згуртованістю, співучастю, індивідуальністю й усвідомленням організації як «ми». Такі організації більше схожі на великі родини, ніж на об'єкти економічної діяльності. Вони роблять акцент на довготривалі вигоди від удосконалення особистості, надають значення високому ступеню згуртованості колективу і моральному клімату.

І. Грошев співвідносить певні типології корпоративної культури з інтерорганізаційним («середовище – організація» – це, наприклад, типології У. Ноймана, Г. Хофстеда, А. Кеннеді та Т. Ділла) та інтраорганізаційним («індивід – організація», наприклад, типології С. Ханді, Р. Блейка і Ж. Мутона) рівнями. На інтерорганізаційному рівні (макрорівні) культура включає в себе багато формальних і неформальних правил, які визначають, яким чином організації співвідносяться одна з одною і співіснують як всередині країни, так і за кордоном. На інтраорганізаційному рівні (мікрорівні) культура існує всередині організації. Дослідження корпоративної культури на макрорівні базується

на ролі ціннісних орієнтацій і вірувань, що властиві для тих чи інших національно-державних утворень та етнічних спільнот, у розвитку і функціонуванні культури організації. На мікрорівні дослідження спрямовані на виявлення ролі ціннісних орієнтацій безпосередньо членів організації та окремих субкультур у формуванні і розвитку культури організації. Так чи інакше, в основі всіх поданих типологій лежать ціннісні орієнтації культури (національної, організаційної, індивідуальної).

Нова управлінська парадигма суттєво підвищує значимість корпоративної культури й етики. Викликано це тим, що корпоративна культура відіграє важливу роль у самоорганізації діяльності корпорації, її спрямованому розвитку. Корпоративна культура пов'язана зі сприйняттям соціальної реальності і регулює соціальну поведінку. Її зовнішнім проявом є організаційна поведінка, через яку відбувається взаємодія з навколишнім світом, оцінка цінностей суспільства. Таким чином, унікальність феномену корпоративної культури полягає в тому, що вона забезпечує досягнення бажаного майбутнього корпорації шляхом реалізації системи її внутрішніх цінностей.

Цінність корпоративної культури для організації полягає в тому, що вона підсилює організаційну згуртованість і породжує узгодженість у поведінці співробітників. Для співробітників культура організації служить своєрідним орієнтиром для вибору правильного типу поведінки, необхідної для успішної роботи в організації.

Проте не слід ігнорувати деякі її негативні аспекти, які багато в чому впливають на досягнення організаційних цілей, тобто корпоративна культура інколи може приходити в протиріччя з умовами середовища, що оточують організацію. Так, якщо докільля схильне до швидких змін, то вироблена роками культура організації перестає відповідати цим змінам, і тоді компанії, вимушеній пристосовуватися до нових зовнішніх умов, доводиться формувати нову культуру і передивлятися систему регулювання трудових стосунків в організації.

Корпоративна культура – багатовимірний простір із значною кількістю параметрів і вимірів. І на кожному рівні – поверховому, підповерховому, глибинному – пріоритетними будуть різні характеристики, що іноді можуть і конкурувати в межах однієї організації. Тому найбільш об'єктивною буде типологія, яка ґрунтується на глибинних рівнях цього простору, базових уявленнях культури, смислових поняттях, віруваннях і переконаннях. І залежно від постулатів цього рівня оцінюються чи виробляються всі інші елементи корпоративної культури: місія, цінності, норми поведінки, гендерні установки, особливості взаємодії з зовнішнім середовищем, цілі компанії.

Висновки. Корпоративна культура сприяє створенню середовища життєдіяльності у колективі, регулюванню соціальної і виробничої взаємодії у межах прийнятої конвенції даної організації. Необхідно відзначити, що корпоративна культура сучасного суспільства є практичним способом реалізації певної теоретичної надбудови – корпоративної філософії «загальної долі», де прописані принципи, обов'язки перед різними прошарками суспільства, у тому числі і перед власними співробітниками. Корпоративна філософія є світоглядним фундаментом комунікативної і виробничої діяльності будь-якого сучасного господарчого організму. Етичні, правові, соціальні зобов'язання роблять організацію більш привабливою для зовнішньої аудиторії; з іншого боку, стверджують принцип командного підходу, єдиного корпоративного творчого духу, створення гуманістичного ставлення до кожного працівника на його робочому місці.

Таким чином, кожна типологія класифікує культуру компанії, виокремлюючи різноманітні ознаки та особливості, залежно від: специфіки виду діяльності; морально-психологічного клімату у колективі; особливості взаємодії із зовнішнім середовищем; гендерних особливостей; системи конкуруючих цінностей; національних особливостей. Таке різноманіття типологій обумовлено тим, що корпоративна культура компанії визначається не одним чи двома факторами, а досить великою сукупністю взаємопов'язаних елементів і характеристик.

Список використаної літератури

1. Акофф Р. Планирование будущего корпорации [Текст] / Р. Акофф. – М.: Прогресс, 1983. – 327 с.
2. Грошев И. В. Гендерные особенности конфликтности на предприятиях и в организациях / И. В. Грошев // Социологические исследования. – 2007. – № 6. – С. 122-130.
3. Зонненфельд Д. Возвращение в бизнес / Д. Зонненфельд, Э. Вард; [пер. с англ. Венюковой В. Е.] – М.: Вершина, 2008. – 312 с.
4. Камерон К. Диагностика и изменение организационной культуры / К. Камерон, Р. Куинн; пер. с англ.; [под ред. Андреевой И. В.]. – СПб.: Питер, 2001. – 320 с.
5. Козлов В. В. Корпоративная культура: опыт, проблемы и перспективы развития: Монография / В. В. Козлов. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 540 с.
6. Мескон М. Основы менеджмента / М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. – М.: Дело, 1992. – 702 с.
7. Персикова Т. Н. Феномен корпоративной культуры в современной России (сопоставительный анализ корпоративных культур в российских и иностранных организациях) [Рукопись]: Дис. канд. культурологических наук: 24.00.01. / Т. Н. Персикова. – М., 2007. – 220 с.
8. Стеклова О. Е. Разработка проекта совершенствования инновационной организационной культуры / О. Е. Стеклова // Качество. Инновации. Образование. – 2010. – № 5. – С. 24-30.

Одержано редакцією 12.08.2014

Прийнято до публікації 21.08.2014

Аннотація. *Дмитренко М. И. Подходы к классификации типов корпоративной культуры.* Стаття посвящена дослідженню підходів до класифікації типів корпоративної культури в просторі суспільства. Сучасний рівень розвитку корпоративного управління, який привів до появи такого поняття як «культурне корпоративне простор», підтверджує актуальність проблематики дослідження. Автор статті описує критерії, які дозволяють виділити ведучі тенденції життєдіяльності різних компаній. В статті аналізуються ознаки і параметри, які дають можливість скласти профіль корпоративної культури організації. Автор статті зосереджує увагу на характерних рисах найбільш розповсюджених типологій корпоративних культур. Осуществлений автором порівняльний аналіз типологій дозволяє відтворити багатогранність феномена корпоративної культури і знайти підходи до розуміння його змістового і типологічного контекстів. Кожна типологія класифікує культуру компанії в залежності від: специфіки виду діяльності, морально-психологічного клімату в колективі, особливостей взаємодії з зовнішнім середовищем, гендерних особливостей, системи конкуруючих цінностей, національних особливостей. Автор робить висновок про те, що корпоративна культура сучасного суспільства є способом реалізації певної теоретичної настрійки – корпоративної філософії, яка служить світоглядним фундаментом комунікативної і виробничої діяльності сучасної компанії.

Ключевые слова: *типология корпоративной культуры, профиль организации, ценности, управление, субкультура, культурные измерения, параметры, корпоративная философия.*

Summary. *Dmytrenko M. Y. Approaches to classifying of corporate culture types.* The article deals with the research of approaches to classifying corporate culture types in the space of the society. The current state of corporate management development which led to the introduction of the term «cultural corporate space» proves the topicality of the research. The author of the article describes the criteria which help to distinguish the leading tendencies of the activities of different companies. The features and parameters which help to analyze company's corporate culture profile have been outlined. The author of the article focuses on the characteristics of the most wide-spread types of corporate cultures named after their inventors. The author makes a comparative analysis of various types. It helps to reveal the polyhedral nature of the phenomenon of corporate culture and to find approaches for understanding its essence and typology. Each type classifies the company culture depending on: the kind of activity, moral and psychological climate, interaction with the inner environment, gender peculiarities, the system of competing values, national peculiarities. The author makes the conclusion that corporate culture of the modern society is the means of realizing some theoretical background – corporate philosophy which serves as the basis for the ideology of communicative and productive activities of any modern economic entity.

Key words: *corporate culture typology, company's profile, values, management, subculture, cultural dimensions, parameters, corporate philosophy.*

ФІЛОСОФСЬКИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКОГО ШІСТДЕСЯТНИЦТВА

Об'єктом дослідження статті є визначення світоглядних основ характерних для феномену українського шістдесятництва. В статті пропонується розглядати явище українського шістдесятництва, як проект «нової суб'єктивності». Автор наголошує на важливості світоглядного вибору певного покоління для цілісності історичного процесу нації і, насамперед, на значенні покоління українських шістдесятників для процесу утвердження національної ідентичності українців. Предметом дослідження є вивчення, перш за все, філософського виміру цього покоління інтелігенції. Означений період, на думку автора, хоч і не пропонує чіткої філософської структури бачення світу чи окремих філософських систем, але водночас характеризується безумовною етико-естетичною цінністю, котра базується на певних світоглядних принципах, які й досліджуються в роботі. У статті проаналізовано загальні тенденції функціонування філософської думки в умовах ідеологічного тиску радянської влади; наведено окремі приклади здобутків та недоліків процесу філософування цього періоду; визначено альтернативний шлях, яким відбувався розвиток філософської думки. Адже філософія в Україні часто є проявом інтеграції літературно-художнього та філософського мислення.

Ключові слова: українське шістдесятництво, неомарксизм, «дух часу», радянська ідеологія, персоналістична настанова, поезія.

Постановка проблеми. Для українського шістдесятництва був характерним пошук філософських передумов для творчої та громадської діяльності, прагнення до самовияву та самоутвердження, загалом, потреба до розгортання власної екзистенції. Все це отримало свій вияв в персоналістичній настанові, що реалізовувалась через пошук аподиктичних основ особистості. Метою було розгортання особистості через творчість та утвердження власної громадянської позиції. Саме ось ця зверненість до власних витоків, пошук власних культурних та етичних основ характеризує філософську культуру українського шістдесятництва. Це все те, що «охоплює всю сукупність філософськи значущих ідей, які склались і функціонують у даній культурі» [5, с. 285]. Цей період хоч і не дає нам чіткої філософської структури бачення світу, окремих філософських систем, але в той же час характеризується безпрецедентною етико-естетичною цінністю, котра безумовно вимагає наявності певних світоглядних принципів, котрі і мають бути виявлені за допомогою філософського аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом з'являються змістовні дослідження періоду українського шістдесятництва. Виходять друком спогади та рефлексії безпосередніх учасників тих подій. Актуальність цього періоду для сучасної України змушує нас все ретельніше досліджувати його. В першу чергу, ми звернулися до напрацювань Л. Тарнашинської, визнаного фахівця щодо феномену українського шістдесятництва. В її ґрунтовній праці «Сюжет доби: дискурс шістдесятництва в українській літературі ХХ століття» дається спроба всебічного аналізу саме філософської складової українського шістдесятництва. Також ми звернулися до колективної монографії авторів з Київського національного університету ім. Т. Шевченка: «Генеza філософських студій у Київському університеті», де досліджено етапи розвитку філософського знання в одному з найвідоміших інтелектуальних осередків України. Один з представників цього осередку – Віталій Табачковський, пропонує переглянути здобутки та невдачі покоління філософів-шістдесятників з точки зору загальної перспективи розвитку філософського знання в Україні («У пошуках невтраченого часу»).

Мета статті – спираючись на ці, а також інші праці, виявити загальні тенденції, котрі змогли б охарактеризувати рівень філософської культури покоління філософів-шістдесятників та шляхи її реалізації.

Виклад основного матеріалу. Як і всі гуманітарні науки, зазначає М. Попович, філософія в тоталітарному суспільстві, була перетворена на «якусь подобу богослов'я, що

спиралося на сакралізовані тексти «класиків марксизму» і створило бюрократичну мовну культуру, всередині якої діяли закони догматики та інквізиції» [5, с. 272]. Назви, якими послуговуються філософи-шістдесятники, для характеристики їхніх наукових пошуків, мають переважно суб'єктивний характер – «червоний позитивізм» (М. Попович), «червоний екзистенціалізм» (В. Табачковський), загалом «неомарксизм» (Ю. Бадзя, Л. Плюща, Ю. Литвина та ін.), через їх несхожість із західноєвропейськими аналогами, – відображають, в першу чергу, їх особисті погляди та інтереси, а не загальні тенденції та напрямки досліджень. Важливим є питання ідейного наповнення філософії того часу, інакше кажучи її «життєздатності». Для В. Табачковського цей час не можна назвати «втраченим», що він і доводить в своїй книзі «У пошуках невтраченого часу. Нариси про творчу спадщину українських філософів-шістдесятників». На його думку, академічна філософія того часу, найбільш яскравими представниками якої можна назвати Павла Копніна, Володимира Шинкарука, Мирослава Поповича, Ігоря Бичка, та й самого Віталія Табачковського, намагалася на противагу ідеологічному контролю вишукувати шпарини – «просвіти», через які могло проглянути справжнє, живе мислення без ідеологічних шор. На думку Віталія Табачковського, їм це вдавалося робити. З іншого боку, В. Лісовий зазначає: «Питання, в яких темах чи ділянках (і наскільки!) 60 – 80-і роки є «втраченими» чи «невтраченими», вирішується не шляхом загальних міркувань, а шляхом звернення до реальних здобутків – текстів, творів мистецтва тощо» [5, с. 274].

В умовах же ідеологічного тиску витворення вільної, незалежної думки було справді проблематичним. Тому головним джерелом для сміливої думки ставали інші сфери знання. Такі, як літературознавство і, частково, історія. «В українській офіційній філософській практиці не було явища, яке за суспільним резонансом можна було б порівняти з ревізійністськими працями літературознавця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» чи історика М. Брайчевського «Возз'єднання чи приєднання?» [5, с. 275]. Філософія в свою чергу, була змушена балансувати на межі дозволеного і того, чим жила світова філософська спільнота, що абсолютно не сприяло її розвитку. Показовою є назва праці Ігоря Бичка «На філософському роздоріжжі» (К., 1962), адже все більше було спроб пошуку «автентичного марксизму». Це був своєрідний компроміс із системою та власною науковою совістю. Якраз в 1956 році вперше на російську мову було перекладено «Економічно-філософські рукописи 1844 року» Карла Маркса, які «відкрили радянським філософам по суті нового Маркса» [1, с. 260]. Але свої «прозріння» та успіхи, навіть за таких обставин, звичайно були. Саме завдяки засновнику «київської школи» Павлу Копніну, філософія розглядається вже як «знання про взаємовідношення між людиною і світом» [1, с. 265], що реалізується за допомогою усвідомленої практики. Перебуваючи в ситуації непростого вибору, «філософ тоді мав добру нагоду переживати філософію саме як моральну діяльність» [5, с. 281]. Серед визначальних рис такого філософування, В. І. Шинкарук визначав, по-перше, тяжіння до гуманізованої онтології, розгляд загальних особливостей буття крізь призму архітектоніки людського способу буття та культури, по-друге, наближення до екзистенційної антропології з виразним «персоналі стичним» ухилом і, нарешті, гуманізацію методологічного інструментарію філософування, нове прочитання діалектики, унаслідок якого остання поступово насичувалася феноменологічно-екзистенціалістським змістом [1, с. 276].

Саме в цей час, за ініціативи П. Копніна, відбулося повернення творчої спадщини викладачів Києво-Могилянської Академії XVII-XVIII ст. «Введення в науковий обіг великої кількості раніше не відомих текстів сприяло не тільки поверненню національної пам'яті, а й *відроджувало національну гідність*, оскільки відсилало до джерел української філософської культури, спонукало до усвідомлення необхідності відновити тяглість філософської традиції» [5, с. 274]. Головним завданням було, перш за все, відродження незалежного, вільного слова. Тому українське шістдесятництво починалося передусім з поезії. «В атмосфері «ув'язненої» філософської рефлексії мислити образами виявилось доступніше, ніж мислити конкретними категоріями філософського розмислу» [5, с. 277]. Ця поезія була цілісно пов'язана з тою соціально-політичною дійсністю, в якій жили її творці. Мова йде про

певний «сюжет доби». А саме явище українського шістдесятництва постає як «своєрідна модель поколіннєвого драматургічного сюжету» [5, с. 11]. Мова йде про певні «практики себе» (М. Фуко). В першу чергу, мистецькі. Недарма все починається з поетів. Адже завжди література найповніше відображає соціокультурне життя народу і нації. Шістдесятники – це покоління, котре прийшло «з рішучістю «пересотворити» світ відповідно до філософських антропологем, що базуються на ідеалах честі, совісті, людської й національної гідності, справедливості, відповідальності тощо» [5, с. 10]. Це справді, як зазначає Л. Тарнашинська, своєрідний «поріг перетворень» (М. Фуко), завдяки якому власне життя вибудовується подібно до тексту. Ось ця текстуальність власного буття і характеризує українське шістдесятництво як певну практику життя.

При відсутності потужного філософського осмислення дійсності набирала сили її художня інтерпретація. Д. Чижевський вважав, що «дати «обличчя світу» може лиш філософ-поет» [5, с. 282]. І справді, ця епоха омовлена в першу чергу поетами, адже філософи так і не змогли «про себе розповісти». Саме поети-шістдесятники «актуалізували філософське поле розмислу як поле вільного пошуку істини» [5, с. 284]. Українська поезія цього часу виступає своєрідною «філософською метамовою». Як писала Ліна Костенко: «Барикади поезії – проти бездумності». Вірш Василя Симоненка «Ти знаєш, що ти людина?..» повною мірою відображає концепцію «антропоцентричного гуманізму», що був визначальним для більшості представників так званої «київської школи». Як зазначає Л. Тарнашинська: «у цих рядках інтуїтивно здійснено спектрально-екзистенційний аналіз із позиції активного персоналізму, який давав людині право найперше на самоповагу й відродження власної гідності» [5, с. 278]. Важливим є те, що «екзистенціальні поетичні прозріння Симоненка є питомо українськими» [5, с. 278], можливо й несвідомо «закоріненими в традицію української філософської культури» [5, с. 278].

Якою ж була ця філософія? Філософією «проти». Бо виявилось, що людина, котра шукає безкінечних істин – поза законом і державою. «Мова йде не тільки про відповідність академічній філософії, а й відповідність філософії як «світоглядній потребі» (М. Гайдеггер)» [2, с. 266]. Мова йде про філософію, котра «не є наука, а є, за М. Гайдеггером, мислення *par excellence*» [2, с. 133]. Л. Тарнашинська пропонує розглядати українських шістдесятників у площині поняття екзистенційної свободи, яку неможливо осмислити поза феноменологією часу.

Як зазначають Ада та Ігор Бичко, «свобода приходить у світ разом з людиною». Як і будь-яка *відкрита* ціннісна категорія – свобода – характеризується величезною кількістю різноманітних світоглядних рішень. Її не можна ні з чого вивести, в ній можна лише початково перебувати. Це якраз той першопочатковий внутрішній стан завдяки якому і стають можливі всі інші модуси буття людини. Це стан відкритості до запитів світу та готовність на них відповідати. Це ситуація онтологічної заангажованості, оскільки стан свободи передбачає завжди і відповідальність. Тому свободу зазвичай визначають, як готовність до участі в загальному бутті. Як співбуття з іншими. Свобода – це завжди індивідуалізований спосіб конституювання реальності, котрий актуалізується лише через причетність до спільного буття. Це завжди прагнення протиставити тотально-загальному буттю власну суб'єктивність і оформити змістовно таким чином світ-навколо. Головне, чим переймалася післявоєнна філософія на Заході, це «пошук нової суб'єктивності всередині буття, сприйнятого як безлике існування» [6, с. 202]. Таке буття у Левінаса і Сартра має назву *il y a*, або ж *es gibt* у М. Гайдеггера, тобто те, що саме по-собі не є буттям. А лише вказує на його наявність, відсилає до нього. Рух шістдесятників по всьому світу якраз і вирізняється ось таким прагненням до вираження сутнісної складової особистості. Цю «нову суб'єктивність» можна охарактеризувати як відповідність власній долі, слідування власній сутності на противагу безликому загальному буттю.

Та все ж було б обмеженням пояснювати явище українського шістдесятництва лише в термінах екзистенціальної філософії, «як українського відгалуження цієї найпотужнішої філософської течії ХХ ст.» (Л. Тарнашинська, О. Пахльовська, та ін.). Подібну позицію

намагалася спростувати Н. Зборовська, котра вважала, що «...шістдесятництво було передусім стихійним рухом, що не встиг виробити власного цілісного світогляду. Тому не вистачає підстав вважати літературне шістдесятництво сформованим «філософським феноменом» [5, с. 267]. Т. Гундорова теж звертає увагу на нетотожність українського шістдесятництва та західного екзистенціалізму: «для шістдесятників буття не було Ніщо» [5, с. 267]. Тому українські 60-і, справді, постають, скоріше, як «час складання раціонального персоналізму» (Т. Гундорова), а самі шістдесятники, як покоління філософії «публічної свідомості, свідомості вголос» (Л. Тарнашинська) [5, с. 267].

Тож справді, за таких соціально-політичних умов філософська думка знаходить себе в першу чергу в літературних явленнях. Як зазначає Л. Тарнашинська, «характерною рисою цього покоління стало свідоме прагнення до інтелектуальної самостійності і динамізм – прагнення до постійного пошуку, критичного перегляду і розширення основ свого філософування» [5, с. 280]. Шістдесятники були не філософами-теоретиками, а справжніми філософами-практиками. Українське шістдесятництво сутнісно визначається інтенцією розглядати і потрактувати («переповідати») минуле з огляду їхнього бачення майбутнього. Того майбутнього, в яке вони вірили. І котре існувало лише в їхньому культурному та інтелектуальному просторі. Розповідь – це акт конституювання буття. Як зазначає В. Стус, «Україна під окупацією? – та нічого подібного! Я є вільний – і тому Україна є вільною, бо вона в мені... І тому правила гри я призначаю свої, а ті що існують... Оточуючий мене світ не варт того, аби я зрадив себе, зрікся своєї Віри, своєї гідности» [3, с. 3]. Власна ідентичність превалює над загальними обставинами. «Шукаючи смислу безпосередньо присутньої дійсності у всіх її складних переплетеннях, видобуваючи істину з глибин прихованих і спотворених смислів, українські шістдесятники власним життям і власною творчістю доводили правомірність тези М. Мамардашвілі, згідно з якою філософія – це не тільки те, що ти думаєш, а й те, що ти є» [5, с. 266].

На думку В. Вернадського, в основі філософської думки лежить «вільне шукання правди» – це саме той дискурс, що найбільше характеризує явище шістдесятництва [5, с. 267]. Мова йде про «шукання правди як справедливості, гуманізму, ідеологічної доцільності, національної та індивідуальної ідентичності» [5, с. 267]. Звідси виникає питання: чи могла тогочасна академічна філософія відповідати таким запитам? Мабуть, ні. І тому ми і відшукуємо зразки філософських конструкцій переважно в творах художньої літератури. Адже, справді, «філософія в Україні часто є проявом інтеграції літературно-художнього та філософського мислення» [5, с. 268]. Література ніби сама шукає «власну національну філософську ідентичність» [5, с. 269]. Бо лише так можна повною мірою відповісти на питання, які нам ставить час. А отже, повною мірою відповісти «духові часу». У випадку шістдесятників ми стикаємось переважно з питаннями, а не з відповідями. Але ці питання концептуальні. Тобто ті, що «виявляють дух даної нації» [5, с. 269]. Для цього покоління Україна постала світоглядною проблемою. Для них «реальний світ українських проблем був поколіннево присутній в художній свідомості як певний «філософський текст»» [5, с. 270]. Тож як зазначає Л. Тарнашинська, «філософська культура шістдесятництва як явища у її різноманітних проявах визначала й стратегії життя його репрезентантів, спектр яких виявився достоту широким: від «тихого протистояння» (Вал. Шевчук, І. Жиленко), «світоглядного маневрування» (І. Дзюба) до викличного самоспалення (В. Стус)» [5, с. 286]. Головне, про що варто сказати, це «зусилля кожного з-поміж них «бути людиною» в постумовах антропологічної катастрофи й реанімації zdeформованої репресіями, виснажливими голодоморами та війнами свідомості, яка важко здобувалася на відродження задля перемоги в людині людського» [5, с. 286].

Висновки. Філософське знання, в умовах радянського тоталітарного режиму, перебувало в реаліях, котрі суперечать його вільному розвитку та прогресу. Філософи від науки були змушені шукати компромісів з ідеологічними настановами та живим, а значить, позбавленим кордонів, філософуванням. Подібна позиція призвела до

системного відставання загальної філософської свідомості нашої країни від розвитку світової спільноти. В подібній ситуації відбулася сублімація філософського мислення в літературну творчість. Література стала осередком, як глибини змісту, так і метафоричної форми, котра часто виступала як захист автора від небезпеки бути знищеним системою за свою невідповідність узагальненим нормам. Філософська думка змінивши форму, лишилася незмінною за своєю суттю, забезпечивши розквіт творчих сил українського шістдесятництва.

Список використаної літератури

1. Генеза філософських студій у Київському університеті. 2-ге видання. Монографія / авт. колектив: Л. В. Конверський, І. В. Бичко, І. В. Огородник та ін. – К., 2010. – 492 с.
2. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика 90-х / О. С. Забужко. – К.: Факт, 2001. – 340 с.
3. Стус В. Золотокоса красуня: Вірші / Василь Стус. Упоряд. Д. Стус. – К.: Слово і час, 1992. – 48 с.
4. Табачковський В. У пошуках невтраченого часу: (Нариси про творчу спадщину українських філософів-шістдесятників) / Віталій Табачковський. – К.: ПАРАПАН, 2002. – 300 с.
5. Тарнашинська Л. Сюжет Доби: дискурс шістдесятництва в українській літературі ХХ століття / Л. Тарнашинська. – К.: Академперіодика, 2013. – 678 с., 4 с. іл.
6. Ямпольская А. Эмманюэль Левинас. Философия и биография / Анна Ямпольская. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. – 376 с.

Одержано редакцією 09.07.2014

Прийнято до публікації 21.08.2014

Аннотация. Литвин Я. Н. Философское измерение украинского шестидесятничества.

Объектом исследования статьи является определение мировоззренческих основ, характерных для феномена украинского шестидесятничества. В статье предлагается рассматривать явление украинского шестидесятничества как проект «новой субъективности». Автор подчеркивает важность мировоззренческого выбора определенного поколения для целостности исторического процесса нации и, прежде всего, важность поколения украинских шестидесятников для процесса утверждения национальной идентичности украинцев. Предметом исследования является изучение философского измерения этого поколения интеллигенции. Рассматриваемый период, по мнению автора, хоть и не предлагает четкой философской структуры видения мира или отдельных философских систем, но в то же время характеризуется безусловной этико-эстетической ценностью, которая базируется на определенных мировоззренческих принципах, которые и исследуются в работе. В статье проанализированы общие тенденции функционирования философской мысли в условиях идеологического давления советской власти. Приведены отдельные примеры достижений и недостатков процесса философствования этого периода. Определен альтернативный путь, которым шло развитие философской мысли. Ведь философия в Украине часто является проявлением интеграции литературно-художественного и философского мышления.

Ключевые слова: украинские шестидесятники, неомарксизм, «дух времени», советская идеология, персоналистическая установка, поэзия.

Summary. Lytvyn Ya. M. The philosophical dimension of Ukrainian sixties. The object of the research paper is to determine the philosophical foundations specific to phenomenon of Ukrainian sixties. The paper proposes to examine the phenomenon of Ukrainian sixties as a project of «new subjectivity». The author stressed the importance of selecting a particular ideological generation to the integrity of the historical process of the nation, and first of all, the meaning of generation of the Ukrainian sixties approval process for national identity. The object is to study the philosophical dimension of this generation of intellectuals. The period of 60th doesn't propose any clear philosophical structure of the worldview or some philosophical systems, but in the same time it has an absolute ethic and aesthetics value which is based on some principles. The paper analyzes the general trends of the functioning of philosophical thought in terms of ideological pressure of the Soviet authorities. The author shows some examples of the achievements and shortcomings of the process of philosophizing of that period. The alternative path that evolved philosophy is defined in the article. The author stressed that the philosophy in Ukraine is often a manifestation of the integration of literary, artistic and philosophical thinking.

Key words: Ukrainian sixties, neo-Marxism, «Zeitgeist», Soviet ideology, personalistic orientation, poetry.

ЧОРНОБИЛЬСЬКА «ЗОНА ВІДЧУЖЕННЯ» ЯК МНЕМОНІЧНЕ МІСЦЕ

Досліджено загальні механізми творення культурної пам'яті. Розглянуто історичний факт аварії на ЧАЕС та 30-км «зону відчуження» в Україні в руслі теорії «нової історії» П'єра Нора згідно з концепцією «місць пам'яті» та «коммеморації історії». Виокремлено філософське осмислення факту Чорнобильської аварії на тлі української історії та надання йому «пам'яттєвого» статусу в межах національного нарративу; особливу увагу приділено темі адаптації до наслідків цієї аварії й наявності в Україні «зони відчуження». Встановлено можливість інтерпретацій чорнобильської «зони» як мнемонічного місця на культурному тлі сучасної української культури. Продемонстрована залежність сприйняття наслідків аварії на ЧАЕС від отриманого інфо-шоку стосовно рівня радіації навколо станції та її розповсюдження світом. Підкреслено вплив факту Чорнобилю на ментальне самовизначення українців. У висновках автор констатує те, що спогади про техногенну аварію квітня 1986 року стали підставою для виокремлення тематики «мнемонічної культури» в Україні та свідчать про можливість і підстави культурологічних досліджень «пам'яттєвого дискурсу» цієї трагедії, а процес культурно-семантичного переоцінювання факту Чорнобиля в межах національної парадигми призвів до виявлення «зони відчуження» як «мнемонічного місця» пострадянської ретроспективи.

Ключові слова: Чорнобильська аварія, «зона відчуження», інфо-шок, мнемонічне місце, «місця пам'яті», коммеморація, колективна пам'ять.

*«Як тільки ми укладаємо пам'ять в монументальні форми,
ми певною мірою знімаємо із себе обов'язок пам'ятати»
Джеймс Янг*

Постановка проблеми. Згідно з тенденціями історичної антропології та специфіки формування культурологічних вчень, сутність «парадигми пам'яті» полягає в тому, що нині предметом дослідження стає не сама історична подія чи явище, а пам'ять про неї, котра лишилась у свідомості суспільства. А якщо це суспільство, в свою чергу, проходить через період серйозних соціокультурних змін, то особливої актуальності набуває проблема ставлення до самого минулого, бо у свідомості людей зіштовхуються протилежні ціннісні системи й соціальні орієнтири, що можуть трансформувати саме розуміння історичного процесу. Тоді сенс будь-якої історичної події може піддатися радикальному переосмисленню. У такому випадку, проблема визначення поняття «пам'ять» стає питанням національно визначеним, колективним.

Слід наголосити, що в загальноєвропейському контексті, сенс музею, меморіальної дошки чи пам'ятника, першочергово, полягає в тому, щоб нагадати людині про історію. Проте, соціальний катастрофізм ХХ століття суттєво змінив межі цих стандартів – сьогодні їх призначення та цілі стають іншими. Музеї й пам'ятники тепер створюються для того, щоб розповісти людям про ті речі, які вони *повинні* пам'ятати і визнавати як історично знакові елементи певної культури, певного регіону. Цілком можливо, що подібна модифікація музейних осередків є прямим наслідком тотальної анемії ХХІ століття і констатує острах сучасного соціуму втратити своє минуле. Однак, можливо, подібна модифікація є лише підтвердженням сьогоденного мислення людини, яке вже майже переступило межу монументальності історії та піддається новому переосмисленню свого багатовікового цивілізаційного існування. Подібний «культурний зсув» призвів до синтезування історичної науки і культури, а отже, сьогоденна історія, за своєю суттю, стала фактичною *історичною культурологією*.

Про схожі історичні трансформації, в одній із останніх своїх лекцій, говорив і відомий французький історик Поль Рікер, констатуючи, що «зсуви» в історичному знанні ХХ століття призвели до формування тенденції, яку він об'єднав у наступну формулу: «історія подій

змінюється історією інтерпретацій» [5, с. 78]. Проте, ставши культурно заангажованою, історія не втратила своєї значущості для наукового пошуку!

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний вплив на багатьох сучасних істориків, культурологів та філософів має постмодерна ідея про те, що реальної історії не існує, а є тільки «штучно» сконструйовані образи минулого, котрі моделюють народам ретроспективні бачення в їх колективній пам'яті. Так, у сучасній гуманітаристиці однією з найбільш дискусійних тематик стає концепція історичної пам'яті, яка має чітко виражений міждисциплінарний характер. Слідуючи цій тенденції, вивчення історії направлено на більш чітко зорієнтоване відображення минулого, а от пам'ять, особливо колективна, за своєю природою зберігає і відтворює факти минулого на основі уяви, пропускаючи отриману інформацію через фільтр сьогодення. Ґрунтовні намагання об'єднати наукові здобутки в галузі історії та етнічної психології в єдину комплексну теорію призвели до утворення характерної тенденції кінця ХХ століття у світовій і, на початку 2000 -х років, у вітчизняній науках тяжіння до історично-культурологічної концепції «*місце пам'яті*», популяризованої відомим французьким істориком П'єром Нора. В свою чергу, саме темі пам'яті присвячували свої праці і такі дослідники як: М. Хальбвакс, Ф. Арієс, М. Фуко, Я. Ассман, П. Хаттон, П. Рікер, А. Бергсон, З. Фрейд, Дж. Віко, А. Васильєв, М. Попович, Я. Грицак, О. Кісь, В. Буряк, Л. Стародубцева, В. В'ятрович, А. Киридон, В. Вашкевич, Д. Веденєєв, А. Бичко, І. Наумова та інші.

Мета статті. Основною метою статті є осмислення динаміки формування культурфілософських інтерпретацій факту аварії на ЧАЕС як репрезентантів певних напрямків пострадянської філософської антропології; визначення їх внеску в розвиток культурологічної думки та розширення дослідницького поля сучасної україністики. Саме тому провідним завданням пропонованого дослідження стало виявлення ступеня взаємовпливу аварії на Чорнобильській АЕС та історичної пам'яті громадян України.

Виклад основного матеріалу. Виходячи зі стратегій європейської культурної практики ХХ століття, саме відвідування мнемонічних місць, тобто місць, де зосереджене навантаження пам'яті про певну подію, і пов'язані з цим ритуали стали актуальним методом розвитку історичної пам'яті в межах етнічної культурології та в рамках теоретичних курсів шкіл «*нової історії*». Тому концепція «*мнемонічних місць*» запропонована ще на початку ХХ століття Морісом Хальбваксом, а пізніше, вже в 1980-ті роки продовжена П'єром Нора у вигляді концепції «*місце пам'яті*», в черговий раз підкреслила важливість процесу комеморації минулого як в культурно-політичному, так і в естетико-педагогічному плані. Мова тут йде, в першу чергу, про концептуальну позицію, що саме мнемонічні місця зміцнюють стереотипи колективної свідомості, пробуджуючи собою специфічні спогади про минуле, трансформуючи історичну інформацію в певний «культурний образ».

«Прискорення історії» – ось характеристика процесів сучасної історії П'єром Нора. Дослідник зазначає, що завдяки цьому явищу відбувається потужне зацікавлення пам'ятними місцями, де «пам'ять кристалізується та віднаходить свій осередок». Слідуючи такій логічній структурі, «місця пам'яті» виникають з причини відчуття відсутності миттєвої пам'яті та необхідності «архівування» історії. Через подібну позицію спільноти відзначають роковини певних подій, влаштовують свята, промовляють поминальні промови, нотаріально документують свої відносини, бо ці дії *не є природніми*. Також з причини зникнення традиційної пам'яті суспільство починає відчувати необхідність зберігання решток історії (її фактичні докази). Таким чином, Нора підсумовує: «те, що сьогодні називають пам'яттю, насправді не є нею, але також не є історією. Очевидна потреба пам'яті є потребою історії» [4, с. 40].

Відносно «великих подій» – як «місце пам'яті» – історик виокремлює їх два типи: 1) події, які в момент своєї дії не привернули уваги, однак отримали потужні ретроспективні оцінки та 2) події, які не мали резонансу, але миттєво набули глибокий символічний сенс та потрапили у вихор своєї комеморації. В цьому контексті, історик

також акцентує увагу на сьогоденному впливі засобів ЗМІ на формування історичної реальності.

П'єр Нора наголошує на тому, що «місця пам'яті» – це пам'ятки історії народу, що є місцями в трьох сенсах слова – матеріальному, символічному і функціональному; вони покликані створювати уявлення суспільства про самого себе і свою історію. Такими «місцями» можуть стати люди, події, предмети, будівлі, традиції, легенди, географічні точки, які оточені особливою символічною аурую. Їх роль, насамперед, символічна, тобто нагадування про минуле, що наповнює сенсом життя в сьогоденні [4, с. 26]. Важливою характеристикою «місць пам'яті» є й те, що вони можуть нести різні значення, і ці значення можуть змінюватися. Але їх головна функція – збереження колективної пам'яті.

Зокрема нагадаємо, що зазвичай колективна пам'ять формується завдяки взаємодії двох складових пам'яті, а саме наших спогадів і стереотипів свідомості. Завдяки своєму регулярному повторенню, на відміну від свідомо реконструйованих спогадів, стереотипи свідомості циркулюють в пам'яті людини не усвідомлено. Тому якщо звертатися до одного й того ж спогаду досить часто, то поступово він втрачатиме свою унікальність, узагальнюватиметься та «знаходитиме своє звичне місце в структурах колективної уяви» [5, с. 202].

З часом у свідомості людини минуле починає піддаватися процесу трансформації та адаптації до нових «соціальних рамок». Подібні трансформації колективної пам'яті, на думку М. Хальбвакса, відбуваються в моменти усвідомленого переосмислення суспільством свого минулого при розумінні необхідності подальшої еволюції.

Колективна пам'ять, як зазначає інший відомий дослідник П. Хаттон, першочерговою мірою є проблемою взятою з кола географії, ментальної територіальності, а ось минуле – разом з комплексом своїх мнемонічних місць – позначається на «мапу» вже свідомості. Згідно такої позиції, маркування культурного ландшафту виникає не в процесі збереження історичного спогаду про події, які відбувались в певних місцях, а являє собою своєрідний процес семіотизації цих місць. «В цьому випадку ці місця не стільки позначаються знаками (пам'ятниками), скільки самі стають в ранг знаків, тобто семіотизуються» [1, с. 63]. Загалом, бачимо, що будь-яке мнемонічне місце відображає цілий осередок візуалізованих та усвідомлених образів минулого, стають чітким орієнтиром в дослідженні історичної або ж колективної пам'яті. Класичним їх прикладом є статуї та надгробні пам'ятники.

В українському контексті одним із таких «місць пам'яті» або ж одним з мнемонічних осередків історії, котрий міцно тримається меж колективної культурної пам'яті, можна вважати Чорнобильську «зону відчуження», що утворилася на наших теренах внаслідок радіологічно шкідливого впливу наслідків техногенного вибуху на ЧАЕС в квітні 1986 року, яка й досі знаходиться в процесі своєї *коммеморації* – в процесі, котрий мобілізує різноманітні дискурси і практики в репрезентації події, містить в собі соціальне і культурне бачення пам'яті про знакову подію, служить виразом солідарності групи [4, с. 97].

Починаючи з 1987 року у науковому дискурсі ведеться гостра полеміка стосовно статусу аварії на ЧАЕС. Проте, підхід до інтерпретації фактів і обставин аварії змінюється з плином часу, єдиної версії й досі не існує, консенсусу так і не дійшли. Головною причиною термінологічних та інформаційних розбіжностей є різноплановість підходів до вивчення та сприйняття факту аварії.

Чорнобильська аварія виявилася не тільки однією з найголовніших подій 1986 року в межах колишнього Радянського Союзу і світу, вона стала однією з найвідоміших подій, ретельно відображених у світових ЗМІ останньої чверті ХХ століття. Її унікальність у тому, що це була перша ядерна аварія, котра спочатку мала гриф повної секретності, а згодом «вибухнула» потужністю й вичерпністю інформації. Коли інформація про нічні події 26 квітня 1986 року стала оприлюдненою, світова свідомість зазнала невідворотного

масового інфо-шоку, котрий спричинив тотальну радіо-паніку; про аварію стали говорити не лише як про національне лихо чи то техногенну катастрофу, а й як про світову трагедію планетарного масштабу.

З набуттям політичної незалежності, починаючи з 90-х років ХХ століття, Україна почала переживати певний процес «ренесансу» осмислення і трактування багатьох подій своєї історії, формуючи вже «національну історію». Так, з поступовим розсекреченням великого пласту матеріалу з архівів тоталітарного СРСР – з'являються нові історичні факти, змінюється інтерпретація добре відомих подій, з'являється нове розуміння минулого, про яке раніше публічно не згадували. До таких «історичних одкровень» належить і тема Чорнобильської трагедії.

В одній зі своїх робіт американський історик Джеймс Янг писав, що кожна країна конструє «свою пам'ять» про Голокост. У цьому сенсі Україна не є винятком. Проте, перефразовуючи цю думку, можна казати й про те, що кожна країна також констатує «свою» пам'ять про Чорнобильську аварію, і кожен світовий регіон має специфічну пам'ять про цю подію, навіть на локальному рівні – кожен регіон України має «свою» пам'ять про «чорнобильське лихо» 1986-го року.

На думку ж німецького історика Керстін Йобст, яка у 2011 році вдало провела ряд лекцій в Україні на тему «Коллективна пам'ять про національні трагедії в Україні: приклади Голодомору та Чорнобиля», саме Чорнобильська катастрофа зняла табу з теми «великого українського голоду». Вона вважає, що кожна нація має право на співжиття зі своїм минулим. Йдеться як про травматичне минуле, коли спільнота сприймає себе як жертву, так і про те минуле, де йдеться про провину, відповідальність спільноти за минулі події [3, с. 169]. Дослідниця підкреслює, що українці повинні впроваджувати пам'ять про Чорнобильську аварію до національного нарративу сьогоденної України.

Про те, що чорнобильська тема активно входить до національного нарративу українського етносу також пише й інший німецький історик Анна-Вероніка Вендланд. Дослідниця історії Східної Європи відстоює позицію, що Україні, як фактичній «батьківщині» Чорнобильської аварії, найпростіше ввести цю історичну подію до своєї національної історії. Феномен чорнобильського питання, на її погляд, в Україні полягає у тому, що в глобальному розумінні зруйнований вибухом 4-ий блок ЧАЕС став емблемою руйни й кінця ХХ століття, своєрідною скарифікацією загальносвітової екології та історії, тоді як саме постчорнобильська доба в національній історії України стала початком державного піднесення [2, с. 158]. Іншою характерною рисою чорнобильського нарративу в Україні є те, що пам'ять про аварію на ЧАЕС щорічно виливається в своєрідній ритуалізованій формі «роковин». І тут Чорнобиль, за словами Вендланд, відіграє функціональну роль «національної трагедії» другої половини ХХ століття, так само, як Голодомор і жахіття Другої Світової війни відіграють таку роль для першої його половини. Також, загальною і досить поширеною для всіх культурною моделлю, на якій будується колективна пам'ять про події квітня 1986 року в Україні, є інтерпретаційна модель, що зв'язує аварію на ЧАЕС з війною, смертю, знищенням, відчуженням, тощо.

Повертаючись до ідей «*нової історії*», сфокусуємо свою увагу на інсайті чорнобильської «зони відчуження» як «*місця пам'яті*». Термін «*lieu de mémoire*» («*місце пам'яті*»), запропонований французьким істориком П'єром Нора, означає, в першу чергу, «те, що залишилось» постфактум і є крайньою формою комеморативної свідомості, яка сама викликає історію, оскільки не знає її [4, с. 22]. Тобто, «місцем пам'яті» можуть бути пам'ятники, історичні особистості, інститути, або – як у нашому випадку – події. Так Нора говорить про «місця пам'яті», тобто ті реальні місця, де відбувалися ті чи інші історичні події.

Аналізуючи «зону відчуження» з її сучасним меморіальним комплексом споруд та постаментів, зауважуючи сам факт наявності «міста-привида» Прип'яті і згадуючи масштабність та інформативність діяльності музею Чорнобиля в Києві, розуміємо, що це свідчить про творення образу аварії на ЧАЕС як загальнонаціональної трагедії, що цю

30-км «зону» вже давно було додано до списку пам'ятних місць української історії. Очевидно, що головною метою чорнобильських мнемонічних місць є формування специфічного пласту національної свідомості, котра засвідчує необхідність пам'яті про глобальні наслідки аварії, шанування й усвідомлення значення досвіду ліквідаційних робіт, а також згадку про переселенців та тих, хто загинув внаслідок радіоактивного опромінення. Крім того, цілком раціональним вважається й сприйняття «зони відчуження» як символу колишньої епохи і розпаду СРСР.

Згідно з концепцією П'єра Нора, після розпаду Радянського Союзу в українській історії настав період радикалізації національно-етнічної пам'яті, коли українці потребували колективного переосмислення своєї історії і пережили, по-перше, процес «повернення пам'яті», по-друге, модифікацію етнічної самоідентифікації в інкультуративних процесах. У пострадянський період в чорнобильському аспекті сталася підміна «ідеологізованої» історії «живою пам'яттю», що, на підсвідомому рівні народу, об'єдналася з мораллю і національною семантикою, сформувавши знакове тло для процесу виокремлення «місць пам'яті». Одним із яскравих прикладів таких культурно-історичних змін можна вважати трансформацію «живої пам'яті» ліквідаторів ЧАЕС в національне, державне надбання українського, білоруського та російського етносів. Так, питання «зони відчуження» нині перебуває в одній площині з такими подіями «радянської» історії як діяльність ОУН-УПА, Голодомор 30-х років в Україні, репресії наукової та культурної інтелігенції 30-х–50-х років, тощо, а це, у свою чергу, підтверджує актуальність сакралізації своєї культурної пам'яті українським народом.

Висновки. Підсумовуючи, ми в праві говорити про те, що константа чорнобильського переосмислення досягла свого ретросанкціонного впливу і піддала трансгресії феномен Чорнобильської катастрофи в багатогранне культурно-історичне явище. В цілому, процес культурно-історичного переоцінювання факту Чорнобиля в межах постчорнобильської парадигми призвів до виявлення «зони відчуження» як «місця пам'яті» пострадянської ретроспективи. Поступово долаючи більшість «інформаційних бар'єрів» офіційної історії періоду СРСР, Чорнобильська аварія увійшла до колективної пам'яті молодшої генерації українців як повноцінний історичний факт, що має своє мнемонічне відображення в територіальних межах 30-км «зони відчуження», ставши осередком формування «меморіальної культури» сучасної України. Нині спогади про аварію на ЧАЕС безумовно є елементом, характерним маркером національної пам'яті українців, який впливає на ментальне самовизначення нації в цілому. А отже, подальше вивчення феномена чорнобильської «зони» в межах «пам'яттєвого дискурсу», згідно позицій «нової історії», є цілком раціональним.

Список використаної літератури

1. Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом, и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман; пер. с нем. М. М. Сокольской. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 363 с.
2. Вендланд А.-В. Повернення до Чорнобилю / А.-В. Вендланд // Україна модерна: міжнародний інтелектуальний часопис. – 2011. – № 18. – С. 151-187.
3. Йобст К. Українська травматична пам'ять: Голодомор і Чорнобиль / К. Йобст // Критика. – 2011. – №11-12. – С. 169-170.
4. Нора П. Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1999. – 328 с.
5. Хаттон П. Х. История как искусство памяти / П. Х. Хаттон; пер. с англ. В. Ю. Быстрова. – СПб.: Изд-во «Владимир Даль», 2003. – 424 с.

Одержано редакцією   02.08.2014
 Прийнято до публікації   21.08.2014

Анотація. *Яковлева Я. А. Чернобыльская «зона отчуждения» как мнемоническое место. Исследованы общие механизмы формирования культурной памяти. Рассмотрен исторический факт аварии на ЧАЭС и 30-км «зону отчуждения» в Украине в русле теории*

«новой истории» Пьера Нора согласно концепции «мест памяти» и «коммеморации истории». Выделено философское содержание факта Чернобыльской аварии в украинской истории и предоставление ему «памятного» статуса в рамках национального нарратива; особое внимание уделено теме адаптации к последствиям этой аварии и наличия в Украине «зоны отчуждения». Установлена возможность интерпретаций чернобыльской «зоны» как мнемонического места на культурном фоне современной украинской культуры. Подчеркнуто влияние факта Чернобыля на ментальное самоопределение украинцев. В заключении автор констатирует, что воспоминания о техногенной аварии апреля 1986 стали основанием для выделения тематики «мнемонической культуры» в Украине и свидетельствуют о возможности и аргументации культурологических исследований «дискурса памяти» этой трагедии. Соответственно процесс культурно-семантической переоценки факта Чернобыля в рамках национальной парадигмы привел к выявлению «зоны отчуждения» как «мнемонического места» постсоветской ретроспективы.

Ключевые слова: Чернобыльская авария, «зона отчуждения», история, инфо-шок, мнемоническое место, «места памяти», коммеморация, коллективная память.

Summary. *Yakovlieva Ya. O. Chernobyl «exclusion zone» as a mnemonic place. The article explored the general mechanisms of cultural memory. The author has examined the historical fact of the Chernobyl accident and the 30-km «exclusion zone» in Ukraine in the context of Pierre Nora's theory of the «new history» according to the concept of «places of memory» and «commemoration». The author singles out philosophical comprehension of the fact Chernobyl accident on the background of Ukrainian history and providing this historic event «memory» status within the national narrative; also special attention has been paid to the subject of adaptation to the consequences of the accident and availability in Ukraine «exclusion zone». It has been found possible interpretations of Chernobyl «zone» as the mnemonic space on the cultural background of contemporary Ukrainian culture. In this paper we have demonstrated the impact of Chernobyl on the fact of mental self-determination of Ukrainians. In conclusion, the author notes that the memories of the technogenic accident in April 1986 became the basis for the selection of subjects of «mnemonic culture» in Ukraine and indicate the possibility of the argumentation cultural research of «discourse of memory» of this tragedy. Respectively the cultural and semantic revaluation of fact Chernobyl in the national paradigm led to reveal the «exclusion zone» as «mnemonic place» of post-Soviet retrospective.*

Key words: Chernobyl accident, «exclusion zone», history, info-shock, mnemonic place, «places of memory», commemoration, collective memory.

УДК 37.01:001.8,37.001.76

О. А. Лавринович

КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ: СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ ТА ЦІННІСНІ ВИМІРИ

Особливості функціонування ВНЗ в нових соціально-економічних умовах: перехід освітньої системи до ринкових відносин, розвиток ринку «освітніх послуг», прагнення вишів отримувати прибуток з власної діяльності потребують аналізу. Незважаючи на те, що зазначені зміни тривають понад двадцять років, ясного розуміння результатів переформатування освіти у сферу послуг, котра регулюється правилами ринку, у суспільній свідомості не склалося. Досі маловивченою залишається специфіка впровадження ринкових відносин у сферу освіти, соціальні наслідки та ціннісні зміни, які зумовила комерціалізація освіти. Окреслено різні підходи щодо ринкового реформування освіти. Виявлено, що проблема комерціалізації вищої освіти переважно зведена до компенсації недостатнього бюджетного фінансування витратами зацікавлених в ній агентів. Особлива увага приділяється соціальним наслідкам, розвитку та доступності освіти в умовах підвищення цін на освітні послуги та скорочення кількості бюджетних місць у вишах; формуванню в свідомості псевдоосвітніх цінностей та формального ставлення до освіти і знань. Комерціалізація вищої освіти та розширення ринку освітніх послуг не повинні порушувати баланс між статусом академічних університетів, як наукових осередків та їх матеріальними потребами.

Ключові слова: комерціалізація освіти, освітні послуги, ринок освітніх послуг, споживач, виші, псевдоосвітні цінності.

Постановка проблеми. Однією з тенденцій, що визначає сучасний розвиток сфери освіти, насамперед вищої, є її комерціалізація. Ця орієнтація пов'язана із структурними трансформаціями освіти, що розпочалися в 90-х роках минулого століття, і спрямована на її вбудовування в нові соціально-економічні умови. При переході до ринкових відносин і внаслідок недостатнього бюджетного фінансування освітньої сфери необхідним стає пошук додаткових джерел підтримки, а вони могли виникнути лише за умов підприємницької ініціативи. Освітні заклади, будучи змушені адаптуватися до нових умов, починають опановувати нові види діяльності, які б могли принести віддачу в перспективі, і не лише економічну. Новацією в системі вищої освіти в цей період є створення недержавних вищих навчальних закладів як альтернативи державним ВНЗ, що фінансуються з бюджету; надання державним ВНЗ права приймати на навчання студентів на контрактній основі. Невдовзі ВНЗ стають суб'єктами ринкових відносин поряд із підприємствами та організаціями, що функціонують у галузі виробництва та послуг, намагаються отримувати прибуток із власної діяльності. Так почало формуватися нове інституціональне середовище комерційної освіти, розвивається «риннок освітніх послуг», стрижневими агентами якого є виробник (навчальні заклади), замовник продукції (домогосподарства, працедавці), споживач (студенти), регулятор (держава).

Незважаючи на те, що зазначені процеси тривають понад двадцять років, ясного розуміння тих змін, які виникли у результаті переформатування освіти у сферу послуг, котра регулюється правилами ринку, в суспільній свідомості поки не склалося. Недостатньо дослідженими залишаються соціальні наслідки та ціннісні зміни, які зумовило впровадження ринкових відносин у сфері освіти.

Отже, **метою даної статті** є осмислення соціальних наслідків та ціннісних змін, що відбулися в результаті комерціалізації освіти. Головне завдання – охарактеризувати вплив нової соціально-економічної реальності на сферу вищої освіти, дослідити особливості процесу комерціалізації вищої освіти, визначити і проаналізувати соціальні наслідки та ціннісні зміни в суспільній свідомості, які обумовила комерціалізація вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Змінам, які відбуваються в системі освіти, та їх взаємозв'язку з процесами модернізації суспільства присвячено праці В. Андрущенко, Л. Губерського, О. Дубровки, М. Згуровського, О. Лігоцького, В. Куценко, М. Мартинюка, І. Ходикіної та ін. Критичний аналіз комерціалізації освіти представлений у дослідженнях Д. Белла, М. Квієка, С. Коваленко, Є. Ніколаєва, Ш. Сульє, М. Щелкунова тощо. Нерівність в доступності освіти аналізували О. Панфілов, О. Савченко та ін. Проблеми розвитку ринку освітніх послуг розглядали Т. Боголіб, Ю. Єфімова, Р. Кігель, А. Крикля, О. Устенко та низка інших науковців.

Виклад основного матеріалу. Впровадження ринкових відносин у вітчизняних вищих навчальних закладах відбулося досить стрімко, оскільки, на відміну від європейських, в них майже не було структур академічного самоуправління, які б могли протистояти чи хоча б тримати під контролем ці процеси. Вищі, прагнучи отримати прибуток із власної діяльності і хоча б частково компенсувати недостатнє бюджетне фінансування, розпочали інтенсивно опановувати та впроваджувати нові форми освітніх практик, розширювати ринок додаткових освітніх послуг. Йдеться про створення нових можливостей передачі та отримання знань, інформації, вмінь, навичок з метою зміни рівня освіти чи професійної підготовки споживача. З'являються відкриті університети, дистанційні форми навчання, розвивається друга освіта, очно-заочна, освіта за індивідуальними програмами тощо; запроваджуються сфери діяльності раніше не типові для профілю навчального закладу, посилюються в діяльності вищів риси другорядних структур, наприклад, консультативних центрів, комерційних корпорацій тощо.

Але ініційоване державою ринкове реформування системи освіти викликало гострі дискусії як серед зацікавленої спільноти, так і серед дослідників. Усталилося кілька розбіжних точок зору щодо цієї проблеми, кожна з яких має своїх апологетів та опонентів.

Відповідно до однієї точки зору, платна освіта – це створення паралельного інституціонального середовища, в якому ринкові механізми забезпечать ефективну взаємодію між ключовими агентами – виробниками (в особі установ вищої школи), споживачами (в особі студентів) і замовниками (домогосподарствами, працедавцями) освітніх послуг, а також регулятором (в особі держави). Додаткові позабюджетні кошти надають можливість покращити матеріальну базу освітніх закладів, можуть використовуватися для фінансування соціально-культурних програм тощо [4].

З іншої точки зору – це стягування додаткового та істотного за розмірами податку, що погіршує якість життя громадян «середньої» забезпеченості і суттєво знижує шанси здобути вищу освіту вихідцям із сімей з низьким прибутком. В платній освіті бачиться момент посилення експлуатації населення державним апаратом, що відмовляється від конституційних функцій і перекладає тягар державних витрат на фізичні особи [9]. При цьому наголошується, що відмінною особливістю вишів як суб'єкта ринкових відносин є те, що кінцевою метою освіти у вищій школі є людина, її внутрішній світ та здоров'я – духовне, інтелектуальне, фізичне. Освіта покликана виховувати свідому особистість, пробуджувати й культивувати в ній найвищі духовні цінності та чесноти. Основний орієнтир у діяльності вищих навчальних закладів – особистість студента, його людський потенціал – духовно-моральний, інтелектуально-творчий, фізичний [11, с. 9].

Поряд з вищенаведеними точками зору, набуває поширення модерний погляд, в якому відображені зміни, що відбулися в суспільній думці щодо освіти. У відповідності з ним, вища освіта (незалежно від форм власності) трактується як «приватне благо», «що приносить вигоду тим, хто навчається чи проводить дослідження. Під таким кутом зору здається справедливим, що користувачі повинні платити за цю послугу, як вони платять за будь-яку іншу. Постачання знання стає просто ще однією комерційною операцією» [3, с. 64].

Істотним є те, що проблема комерціалізації вищої освіти в нашій країні не вийшла за межі компенсації бюджетного недофінансування витратами зацікавлених в ній агентів, що загостило питання про перспективи її розвитку та доступність.

Останніми роками ситуація з фінансовою доступністю освітніх послуг, тобто спроможністю споживачів оплатити запропоновані освітні послуги, особливо у сфері вищої освіти України, демонструє тенденцію до погіршення. Так, вартість вищої освіти у 2011-2012 рр. варіювала в Україні в межах 625-3750 US\$, у той же час як середньомісячна зарплата становила 329 US\$ [1]. Попри те, що наразі більшість навчальних закладів відмовилися від підвищення вартості навчання за контрактом, плата за освітні послуги залишається досить високою. Однак, висока плата за навчання не обов'язково пов'язана з кращим викладанням, чи підвищенням витрат на комунальні послуги, оплату праці та інші операційні витрати, а із престижем освітнього закладу, тобто «культурним та соціальним капіталом» [5]. Споживач, перебуваючи в більш «селективному» закладі, сплачує не лише за набуття знань, навичок, професійних компетенцій, а і за нематеріальні активи: соціальний престиж, репутацію, корисні соціальні мережі, доступ до ресурсів інших акторів, чи більш ефективне використання власних з їх допомогою тощо. Витрачаючи кошти на освіту, він покладає надію на те, що отримана освіта, професійний статус, та пов'язана з ним матеріальна винагорода нададуть йому підстави претендувати на вищу соціальну позицію та престиж, що відповідає їм.

Однак, останні роки в українському суспільстві все більше поширюються тенденції невідповідності між освітою, професією, матеріальним становищем особи та соціальною групою. Приміром, на початок 2013 року лише 52% випускників вишів змогли працевлаштуватися за фахом (найменше працевлаштованих за фахом серед випускників-економістів (46%), хоча цей фах і досі серед абітурієнтів лишається одним із найпопулярніших) [2], а загалом у минулому році лише 28,2% респондентів, які мають вищу освіту, заявили, що характер їхньої роботи відповідає професійно-освітньому рівню [14, с. 524]. Отже, знайти роботу за фахом стає все важче, все частіше випускники вишів з різних спеціальностей змушені займатися некваліфікованою роботою, працювати у сфері

обслуговування та сервісу: ресторанах, готелях, кафе, магазинах. Як виявляють сучасні дослідження, ця проблема має не тільки негативні економічні, а й соціально-особистісні наслідки: доведено, що невідповідність рівня освіти соціальному становищу призводить до збільшення суїцидального ризику [14, с. 369].

За цих обставин все більше абітурієнтів, і, як правило, це високоінтелектуальна молодь, надають перевагу освіті за кордоном, де освіта значно дешевша, а якщо і коштує на рівні вітчизняної, то диплом європейського зразка дає можливість стажуватися і працевлаштуватися за кордоном, тоді як вітчизняні потребують підтвердження. Так, на 2012–2013 рік лише у Польщі та Німеччині на денній формі навчалося близько 18 тис. студентів-українців, а загалом за вказаний навчальний рік отримувало освіту за кордоном близько 37 тис. студентів-українців. Найбільші темпи зростання кількості наших співвітчизників у вишах Європи протягом останніх п'яти років демонструє Польща (втричі), Іспанія, Італія (удвічі). У вищих школах Франції кількість студентів-українців становить 18% від усіх студентів [12]. І хоча ці цифри не є критичними, проте слід відмітити збільшення кількості бажаючих виїхати за кордон. Так, приміром, за результатами експертного опитування студентів різних курсів львівських вишів про їхнє бажання поїхати за кордон навчатися, працювати чи назавжди виїхати з країни, попри те, що реально цю можливість мають далеко не всі, 80% респондентів виявили таку готовність. Головними чинниками виїзду за кордон для студентів львівських вишів є фахова самореалізація, поліпшення матеріального становища, відсутність роботи в Україні, здобуття знань і навичок, яких немає в Україні. Втішним є те, що лівова частка молодих людей хотіла б поїхати на термін до року, але все ж таки 9% респондентів готові виїхати з України назавжди [13].

На доступність освіти впливає і постійне скорочення кількості бюджетних місць та збільшення числа студентів, які змушені навчатися за власні кошти. Згідно з даними державної служби статистики, у 2012/2013 навчальному році за рахунок державного бюджету навчалося 767 тис. студентів проти 815 тис. у 2010/2011 навчальному році. За рахунок коштів фізичних осіб у 2012/2013 н. р. навчалося 1 млн. 032 тис. студентів із 1 млн 824 тис. [10]. За цих умов – на фоні високої вартості освітніх послуг, скорочення державного замовлення, низької платоспроможності населення – все більше стають затребувані не престижні спеціальності та платні місця в «селективних» вишах, котрі дають гарантії досягнення високої соціальної позиції, роботи та швидкої кар'єри в секторах ринкової економіки, а бюджетні місця в «непрестижних» вишах, і спеціальності, котрі є неперспективними в плані соціального просування в умовах «перехідної» стагнації економіки. За таких обставин у абітурієнтів із сімей з низьким прибутком, а це переважно працюючі у «бюджетній сфері» (технічна інтелігенція, вчителі, викладачі вишів, лікарі та ін.), все менше шансів отримати престижну освіту в престижному виші. Це означає, що соціальний склад студентів буде змінюватися не на користь соціальних груп з високими освітньо-статусними позиціями, але низьким прибутком. В той же час, саме ці соціальні групи, виходячи із своєї соціокультурної практики, високо цінують якісну освіту і охочі дати її своїм дітям, а ті, у свою чергу, найбільше цінують набуті знання та виявляють найбільшу, в порівнянні з іншими соціальними групами, цікавість до занять наукою. Таким чином, зміна соціального складу студентів вишів, порушення балансу відтворення соціальної структури системою освіти може привести до переривання спадкоємності та кадрової ротації у сфері науки, що, в свою чергу, вплине на функціонування освітньої системи загалом. Чи змінить ситуацію на краще нова процедура розподілу місць державного замовлення, коли бюджетні місця будуть отримувати не виші, а найсильніші абітурієнти [6]?

Наразі одним із індикаторів модернізації системи освіти є розвиток концепції безперервної освіти. У зв'язку зі зростаючими вимогами суспільного розвитку та з високими темпами продукування нових знань, задля перманентної підтримки та вдосконалення своїх знань, навичок та компетенцій пріоритетного значення для особистості набуває освіта

впродовж життя (life-long learning). Одним із шляхів безперервної освіти є підвищення кваліфікації та професійної підготовки. Нині фінансування безперервної освіти здійснюється переважно з різноманітних фондів організацій або підприємств, зацікавлених у підвищенні кваліфікації своїх працівників. Проте такі можливості мають не всі. Найбільша частка тих, хто має можливість підвищити свій рівень кваліфікації, – це переважно вищі та середні прошарки населення: керівники, професіонали-фахівці, однак відсоток їх досить малий. Так, витрати вітчизняних підприємств на професійне навчання кадрів України складають біля 1% від фонду зарплати, а періодичність підвищення кваліфікації працівників – 12 років. Для порівняння в Японії – не більше півтора року, в інших розвинених країнах – не більше трьох років [1]. Отже і вирішення цього питання залежить від платоспроможності дієвих осіб освітнього процесу.

Відтак, в умовах становлення нової соціальної структури суспільства в сучасній Україні, посилення нерівності у доступності освіти зменшує і роль інституту освіти як «соціального ліфту» для груп населення з низьким прибутком. Тобто, «...інститут освіти в інституціональній структурі суспільства сам стає структурованим на типи навчальних закладів за таким принципом, що тепер цей інститут грає не функцію відтворення культури, а функцію відтворення соціальної структури» [8, с. 228]. Однак, у відповідності до зазначеної функції інституту освіти, будь-яка широта пропозицій в сфері освіти для верств населення з низьким прибутком веде більшою мірою до горизонтальної диференціації та нисхідної вертикальної мобільності. Звичайно, модернізація країни в умовах глобальних інформаційних процесів потребує кваліфікованих спеціалістів, і більш здібні, талановиті, креативні та наполегливі (незалежно від статків) завдяки освіті як «соціальному ліфту» зможуть піднятися на вищі поверхи соціальної ієрархії, але такі випадки переважно поодинокі. За таких умов освіта залишається каналом вертикальної мобільності переважно для груп населення з високим доходом.

Однією із особливостей сприйняття освіти в сучасних умовах є не усвідомлення її як ціннісного ресурсу, який здатний підвищити рівень та якість життя. Незважаючи на високі оцінки з необхідності отримання вищої освіти, все менше людей вважають ознакою успіху в нашій країні гарну освіту (11,8%), самореалізацію (13,5%), натомість все більше (44,4%) – багатство (гроші), успішну кар'єру, успішний бізнес (40,7%) [14, с. 534]. Поряд із цим, все виразніше диверсифікуються споживачі за реальним залученням до процесів накопичення та оновлення необхідних знань і навичок. Так, комерціалізація освіти надала можливості отримати вищу освіту тим прошаркам молоді, які б за інших обставин ніколи не змогли б потрапити до лав студентства. Але ці студенти, які пройшли конкурсний відбір на контрактну форму навчання, не завжди проявляють інтерес до навчання, демонструючи найнижчі результати. Крім того ті, хто змушені працювати для того, щоб сплачувати за навчання, досить часто пропускають заняття. Низька мотивація до навчання значно знижує засвоєння ними не лише змісту навчальних дисциплін, що у віддаленій перспективі неодмінно позначиться на професійній діяльності, а й рівень вимог до якості викладання. Студенти-контрактники розуміють, що вишу не вигідно їх відраховувати, а тому ставляться до навчання формально. Проте, претензії до атестаційних показників їх знань достатньо високі, вони діють за принципом «все сплачено». Для таких студентів диплом із значимого соціального порогу перетворюється у мінімальну умову виходу на ринок праці, оскільки вони не збираються працювати за фахом і досить часто у перші роки вимушені перенавчатися на робочому місці чи отримувати другу освіту.

Змінилося ставлення до навчання і в «селективних» закладах. Споживче відношення до сфери освіти породжує в свідомості і псевдоосвітні цінності. Навчання в престижному виші, отримання диплому, знайомства з відомими викладачами досить часто набувають в свідомості не меншого значення, ніж якість отриманої освіти чи професійної підготовки. А для деяких випускників вони стають не лише кар'єрними, а і визначаючими долю факторами. Також знаковою стає стійка тенденція більшості студентів до виконавчого

розуміння своїх професійних обов'язків, вони прагнуть обмежити свої функції обслуговуванням вже створених кимось ідей, технологій, не бажають чогось відкривати власними зусиллями думки [7, с. 11].

Орієнтація ринку освіти на вимоги бізнесу, зумовила потребу не в освіченості, а в професійній обізнаності, яка дозволяє ефективно функціонувати на ринку праці. Так, для бізнесу, який є головним споживачем на ринку освітніх послуг, освіта полягає у мінімальному наборі необхідних компетенцій працівника, які не виходять за межі вузькопрофільних вмінь. Всі компоненти освіченості, обізнаність у гуманітарній, культурній сферах, вихованні тощо, розглядаються як такі, що потребують додаткових витрат і не є обов'язковими для професійного виконання роботи. Сьогоднішньою реальністю є невідповідність між низьким рівнем освіченості та високим професійним рівнем. «Це навчені люди. Разом з тим, в суспільстві завжди буде зберігатися потреба в індивідах, здатних до повноцінного виразу своєї суб'єктності в різноманітних формах – творенні, творчості, пізнанні. Без них суспільство просто втрачає шанси на розвиток. Це освічені люди» [7, с. 17].

Висновки. Отже, оскільки процес комерціалізації освіти знаходиться на початковому етапі, і більшість його тенденцій поки ще не проявилися, ті наслідки, що вже виявлені, припускають різне трактування. Безумовно, до здобутків процесу комерціалізації вищої освіти можна віднести відкриття можливостей щодо опановування вищими нових видів освітньої діяльності, розвиток нових форм навчання, створення нових можливостей для набуття знань, навичок, вмінь, підвищення та гарантії якості освітніх послуг. Розбудова недержавних вишів та надання права державним вищим навчальним закладам приймати на навчання студентів на контрактній основі надало можливість значним масам молоді, які бажають, але за інших умов не змогли б отримати вищу освіту, стати студентами.

Однак, наразі комерціалізація вищої освіти відбувається, головним чином, за рахунок збільшення плати за навчання. Але поширення платних освітніх послуг не стимулює студентів до сумлінного ставлення до навчання. Малоприємним результатом цього є дискримінація споживачів ринку освітніх послуг на основі різної платоспроможності. І, як наслідок цієї тенденції: зростання кількості неосвічених серед верств населення з низьким прибутком, посилення соціальної диференціації молоді на основі престижного споживання освітніх послуг (отримання освіти в «престижному» виші, володіння «престижним» дипломом тощо). Невикористання повною мірою інтелектуального потенціалу може призвести до зниження конкурентоспроможності країни. Тому, на нашу думку, витрати на вищу освіту обдарованих дітей повинна взяти на себе держава.

Переформатування освіти на сферу послуг, яка регулюється за законам ринку, виразилось і в такій тенденції як формування псевдоосвітніх цінностей, у зведенні освіти до вартості звичайного товару чи послуги за формулою «все сплачено». При відсутності інтелектуальних змагань диплом вишу із значимого соціального щаблю перетворюється на мінімальну умову виходу на ринок праці. Таким чином, в процесі комерціалізації вищої освіти, поряд із розвитком ринку освітніх послуг, повинна забезпечуватися їх доступність для всіх агентів ринку. Оскільки саме вища освіта є одним із найвагоміших факторів стійкого розвитку економіки і суспільства.

Список використаної літератури

1. Гальків Л. І. Фінансове забезпечення освітньої складової інтелектуального потенціалу людських ресурсів України / Л. І. Гальків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2728>
2. Досвід працевлаштування випускників вищих навчальних закладів: погляд випускників та роботодавців / А. Кашин [та ін.]; Київський міжнародний інститут соціології. – К., 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slideshare.net/bestuniverua/ss-27208268>
3. Квієк М. Університет і держава: Вивчення глобальних трансформацій. / Марек Квієк [Пер. з англ. Т. Цимбала]. – К.: Таксон, 2009. – 380 с.

4. Коваленко С. А. Институциональные последствия коммерциализации высшего профессионального образования: автореф. дис... канд. социолог. наук: 22.00.04 / С. Я. Коваленко. – Краснодар, 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.disserscat.com/content/institutsionalnye-posledstviya-kommertsializatsii-vysshego-professionalnogo-obrazovaniya>
5. Калхун К.. Університет у кризі? / Крейг Калхун // Спільне: Політика освіти [Пер. з англ. І. Самохіна]. – 2010. – № 3 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://commons.com.ua/?p=16694#more-16694>
6. МОН затвердило нові умови прийому до вузів на 2015 рік // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=247688048&cat_id=244276429
7. Николаева Е. М., Щелкунов М. Д. Образование в обществе потребления / Е. М. Николаева, М. Д. Щелкунов // Философия образования. – 2009. – № 2 (27). – С. 11-19.
8. Ніколаєнко Л. Г. Соціальна структура знання: [полемічні нотатки] / Леонід Ніколаєнко. – К.: ДАККіМ, 2004 – 250 с.
9. Николаєнко С. М. Те, що робиться з держзамовленням – це шлях до повної комерціалізації вищої школи / Станіслав Ніколаєнко // Громадська Рада освітян і науковців України. – Дата публікації: 09.08.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gronu.org.ua/станіслав-ніколаєнко-те-що-робиться-з/>
10. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2012/2013 року: Статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. – К., 2013. – 188 с.
11. Сисоева С. О., Батечко Н. Г. Вища освіта України: реалії сучасного розвитку / Світлана Сисоева, Ніна Батечко. – К.: ВД ЕКМО, 2011. – 368 с.
12. Стадний Є. Кількість студентів-українців за кордоном (денна форма навчання) / Єгор Стадний // Центр дослідження суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cedos.org.ua/uk/osvita/kilkist-studentiv-ukraintiv-za-kordonom-denna-forma-navchannia-interaktyvnyi-hrafik>
13. Терещук Г. Львівські студенти масово хочуть мігрувати за кордон. / Галина Терещук // Радіо Свобода – Дата публікації: 25.12.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26752153.html>
14. Українське суспільство 1992 – 2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013 – 566 с.

Одержано редакцією 20.07.2014

Прийнято до публікації 21.08.2014

Анотація. *Лавринович О. А. Коммерциализация высшего образования: социальные последствия и ценностные измерения. Особенности функционирования ВУЗов в новых социально-экономических условиях: переход образовательной системы к рыночным отношениям, развитие рынка «образовательных услуг», стремление получить прибыль от собственной деятельности нуждаются в анализе. Несмотря на то, что отмеченные изменения длятся свыше двадцати лет, ясного понимания итогов переформатирования образования в сферу услуг, которая регулируется правилами рынка, в общественном сознании не сложилось. До сих пор малоизученной остается специфика внедрения рыночных отношений в сферу образования, социальные последствия и ценностные изменения, которые обусловила коммерциализация образования. Обнаружено, что проблема коммерциализации высшего образования преимущественно сведена к компенсации недостаточного бюджетного финансирования расходами заинтересованных в ней агентов. Особое внимание уделяется социальным последствиям, развитию и доступности образования в условиях повышения цен на образовательные услуги и сокращения количества бюджетных мест в ВУЗах. Коммерциализация высшего образования и расширение рынка образовательных услуг не должны нарушать баланс между статусом академических университетов, как научных центров и их материальными потребностями.*

Ключевые слова: *коммерциализация образования, образовательные услуги, рынок образовательных услуг, потребитель, псевдообразовательные ценности.*

Summary. *Lavrynovych O. A. Commercialization of higher education: social impact and value dimensions. It needs for special analysis of the features of university's functioning in the new socio-economic conditions, especially the transition of the educational system to a market economy, development of market of «educational services», desire of universities to have a profit from their own activities, etc. Despite the fact that these changes have been lasted for more than twenty years, so far in the public mind wasn't formed a clear understanding of the changes that have arisen as a result of transferring education in the service sector, which is governed by the rules of the market. Still remains poorly understood the specificity of introduction of market relations into education, social impact and*

value changes that led to the commercialization of education. It's found that the problem of commercialization of higher education is mainly reduced to the problem of compensation of insufficient budgetary financing costs by the costs of consumers interested in such kind of service. Special attention is paid to the social consequences of development and accessibility of education in the face of rising prices for educational services and reduction of the number of budget places in universities; and also the formation in the public mind false-education values, formal relationship to education and knowledge.

Key words: *commercialization of education, educational services, education market, consumer, universities, false-education values.*

УДК 13:124.5, 316.752

В. І. Дуденок, Л. М. Ліпич

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті аналізується природа цінностей як певної форми відношення до світу та звертається увага на особливості становлення ціннісних орієнтацій студентської молоді в період трансформації соціальних структур. Зазначається, що проблема цінностей – це проблема значимості чого-небудь на відміну від власне існування. Обґрунтовується, що утвердження загальнолюдських цінностей можливе за умови формування особистісного «Я» з певним рівнем самодетермінації і внутрішньої свободи. Підкреслюється, що в сучасному суспільстві відбуваються значні динамічні процеси, визначальною особливістю яких є не лише загострення соціальних диференціацій, а й поглиблення диспозицій в системі переживань, що супроводжують студентську молодь. У якості основних рис, що відрізняють в молодіжному середовищі студентство, зазначаються: соціальна активність, згуртованість, професійна спрямованість, пошук сенсу життя та засвоєння нових ідей, потрібних для прогресивних соціальних перетворень. Звертається увага на зміну пріоритетів студентської молоді в освітній площині. Аргументується висновок, що освіта сьогодні набуває подвійного, нового змісту: є засобом досягнення економічного успіху і інструментом доступу до нових життєвих форм і стандартів.

Ключові слова: *цінності, ціннісні орієнтації, студентська молодь, трансформація соціальних структур, самодетермінація, внутрішня свобода.*

Постановка проблеми. Молодіжна проблематика є однією з найбільш обговорюваних і стратегічно значимих для розвитку сучасного суспільства. Актуальність вивчення цінностей та формування соціально релевантних ціннісних орієнтацій у молоді, зокрема, студентської, обумовлюється, насамперед, проблемами трансформації соціальних структур і відносин, що відбуваються в сучасному суспільстві. Загальновідомо, що молодь, точніше, наявні у неї ціннісні орієнтації, – це вагомий індикатор суспільних змін, що відбуваються постійно. Особливо це стосується освіченої молоді, бо саме вона через певний час буде брати активну участь у визначенні та коригуванні цих змін.

Сьогодні, коли процес соціалізації молоді відбувається в умовах зламу культур, властивих кожній з них традицій та стереотипів, перед кожною молодою людиною постають питання щодо її орієнтацій на смислоутворюючі цінності, за допомогою яких відбуваються пошуки шляхів до самовизначення та самоідентифікації.

Філософія у своїх дослідженнях не може залишатися осторонь питань, пов'язаних з молодіжною проблематикою, адже це стосується однієї з окремих соціально-демографічних груп, що відрізняється не лише своєю особливою віковою визначеністю, а й своїми соціально статусними ознаками, які відіграють роль тих факторів, від яких залежить спосіб відбору даною групою пріоритетних для неї цінностей. Саме через відбір і відбувається становлення того, що філософи, соціологи, психологи та представники інших суспільствознавчих наук називають ціннісними орієнтаціями і що спонукає до відповідних досліджень в кожній з них.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження цінностей та формування ціннісних орієнтацій у студентської молоді знаходиться на перетині різних, але разом з тим тісно взаємопов'язаних наукових дискурсів. Як відомо, філософська традиція вивчення цінностей бере початок з неокантіанства, і осьовим виміром аксіологічної площини є ствердження того, що в просторі суспільних відносин ми завжди маємо справу з людською суб'єктивністю і ситуативністю, починаючи з банального волюнтаризму і піднімаючись до інтерсуб'єктивності. З позицій методології важливу роль відіграли дослідження ціннісного відношення як різних проявів духовного освоєння світу (В. Федотова, Є. Бистрицький, В. Толстих). Безумовно, значне місце в освоєнні аксіологічних проблем займають праці М. Бердяєва, А. Камю, Ф. Ніцше, В. Розанова, в яких звертається увага на особистісно-екзистенційний аспект людського буття. Цікаві літературно-філософські розвідки аксіологічних проблем здійснені в Україні О. Забужко, Л. Костенко, Є. Сверстюком (ідеї трагічності та неоднозначності нашого існування).

У сучасному дискурсі в центрі уваги є проблеми «становлення молоді» (І. Кон, Є. Головаха), «вибору професії», «професійного самовизначення», «професійної мобільності» (В. Осовський, Л. Шпак, Л. Аза, О. Вишняк, В. Шубкін), «становлення молодого спеціаліста» (О. Якуба, Д. Зюзін) тощо.

Слід відзначити, що для вітчизняної філософської науки проблема формування цінностей студентства не нова, але в умовах глобалізації і трансформації соціальних структур і відносин радянського типу суспільства на пострадянське, в якому змінилося соціально-економічне становище молоді, вона залишається недостатньо вивченою і такою, що вимагає подальшого осмислення.

Мета статті: на основі філософського обґрунтування категорії «цінності» виявити особливості формування ціннісних орієнтацій у сучасної студентської молоді.

Виклад основного матеріалу. Логіка дослідження цінностей багато в чому залежить від їх вихідного визначення. Якщо розуміти цінності як предмети, явища і процеси, а також їх якості і властивості, здатні задовольняти потреби, інтереси та побажання людей, то не виникне проблеми цінностей, оскільки при такому визначенні оцінка предмета зводиться до його корисності або марності. Слід зазначити, що в даному випадку ми маємо, власне, не визначення цінностей, а характеристику блага, оскільки на перший план висувається речовий характер того, що зветься цінностями, їх здатності задовольняти потреби, об'єктивна сторона.

Визнання людської суб'єктивності і ситуативності невід'ємним компонентом буття і діяльності, власне, тільки й ставить проблему цінності, уможлиблює позитивну її теорію. При такому розгляді проблема цінності – це проблема значимості чого-небудь на відміну від власне існування. Витоки такого аналізу містяться в філософії Г. Лотце і Г. Когена.

Таким чином, для конституювання цінності недостатньо об'єктивної підстави, необхідне ще й суб'єктивне прийняття цієї основи в якості цінності, тобто основа повинна мати певну значимість для суб'єкта. Значимість виражається у формі переживання. Почуття є тим необхідним, що виявляється в самих різних випадках ціннісного ставлення, почуття і є елементарною формою буття цінності для суб'єкта.

Відомо, що цінності – найважливіші компоненти людської культури поряд з нормами та ідеалами. Їх існування вкорінене в екзистенціальній активності суб'єкта культурної творчості, його діалозі з іншими людьми, орієнтованому не тільки на область сущого, а й на значиме, нормативно-належне [5].

Цінність може бути зрозуміла як певний стан психіки і свідомості. Тому неодмінним її компонентом є переживання, що є і процесом її формування і наступним її суб'єктивним сприйняттям. Іншими словами, цінність як переживання має великий діапазон: від інстинктивних потягів і так званих фіксованих установок, які, як правило, не усвідомлюються, до чіткого раціонального вибору і, навіть, пошуку сенсу.

У процесі повсякденного життя індивіда переживання одного і того ж значення може мати різну інтенсивність, через що набувається особистий чуттєвий досвід. Однак у

коливаннях переживань є досить значимий момент: реально існуюче може переживатися як не значиме, і, навпаки, реально не значиме може переживатися як значиме. Але те, що ніколи не переживалося, не набуде значення дійсної цінності і, навіть у разі, коли розум підказує, що «це цінне», визначення цінності не вийде за межі логічної абстрактності, не набуде тієї міри значимості, що спонукає до необхідного і вільного вибору.

Зазначимо, що перехід існування в цінність через оцінку створює враження, що цінність – щось об'єктивне, а оцінка – суб'єктивне визначення міри його значення. Насправді, оцінка – складова цінності, а оцінка і цінність, взяті разом, – показник належності до культури, де суб'єктивність – головна визначальна риса, що уможливорює перехід від властивого тваринам пристосування до перетворення світу у відповідності до людських потреб, включаючи аспекти морального та естетичного порядку.

Отже, ціннісне – це не банально меркантильне, як це дехто хоче представити, а те в людській суб'єктивності, що вводить у свідомість принцип відбірковості, дихотомії добра і зла, порядності і підступності, права й безправ'я, свободи і залежності, рівності та нерівності, краси і потворності тощо. Іншими словами, соціально культурна значимість самої цінності полягає у тому, що завдяки їй у повсякденному житті виникають антиномії (культурні антиномії), що забезпечують культурі як поступовий і безперервний розвиток, так і тимчасові відступи, що спостерігаються у часи, коли починає переважати неадекватне визначення шкідливого як цінного.

З огляду на це треба зазначити, що значення цінності переживається, а її соціально зумовлений зміст – усвідомлюється. Без такого усвідомлення виникає загроза масового визнання шкідливого як цінного. Тут можна підкреслити, що, скажімо, проблема істини виникає на етапі, коли є потреба переконатися у тому, якою мірою визначене на рівні почуттів як цінне відповідає його соціальному призначенню.

Може здатися, що ми відійшли від заявленої теми в абстрактні судження про цінності і оцінки, але без вказаних уточнень важко збагнути те, яким чином під впливом включення в навчальний процес у ВНЗ відбувається корекція в ціннісних орієнтаціях молодих людей, що стають студентами.

У молодому віці людині властивий пошук стійких підстав свого буття, а у випадку зі студентами відбувається ще й переосмислення сенсу власного буття через орієнтацію на майбутню професію. Причому, поступове включення в професію через навчання багато у чому визначає те, якою мірою професія набуває статусу цінності. А відомо, що ми живемо в той час, коли основна кількість випускників за отриманим фахом не працює, але освіта визначає, наприклад, коло, в якому після закінчення вузу кожен з освічених людей перебуває.

З огляду на це вагомим значення набувають:

- студентське середовище;
- умови життя і побуту;
- соціальна поведінка;
- спосіб проведення вільного часу;
- ціннісні орієнтації, що переважають серед оточуючих студентів, а особливо світоглядні і політичні орієнтації, тощо [4].

До перерахованого можна додати питання престижу, соціальну активність, пошук сенсу життя, спроможність продукувати нові ідеї та ставлення до змін, що супроводжують соціальні перетворення.

Не секрет, що в умовах соціального розшарування студентство не може залишатися соціально однорідним. Тому не дивно, що в студентському середовищі спостерігається різне ставлення до існуючих в суспільстві соціальних структур, до соціуму в цілому, до соціальних змін, що відбуваються в державі. Іншими словами, наявна в суспільстві ціннісно-нормативна структура поширюється і на студентське середовище і вона не в останню чергу впливає на формування ціннісних орієнтирів серед студентів, на їх соціальну активність та мобільність.

Як бачимо, студентська молодь – це не просто окрема демографічна група людей, а соціальна група, для якої вік є лише тим часом фізичного життя, в якому відбувається соціально визначений пошук життєвого шляху через вибір майбутньої професії. Тому саме в цей час цінності і сенси стають визначальними для людей.

Як відомо, особливість сенсу полягає у тому, що він безпосередньо пов'язаний з цілепокладанням, з ідеальним образом речі або дії, певним зразком, ідеалом. Отже, сфера цінностей – не лише область суцього, а й належного, де оцінка похідна від деякого масштабу, що задається ідеальним чином. У ціннісному відношенні не можна відокремити дійсне, зумовлене самим об'єктивним світом, від ідеального уявлення про нього, не зруйнувавши власне ціннісного ставлення, сприйняття суб'єктом будь-чого як цінності.

Осягнення природи цінностей, їх засвоєння студентством може пролити світло на формування суспільних відносин, проблеми становлення нових поколінь, сприяти знаходженню оптимальних рішень при постановці світоглядних питань.

Молодь є суб'єктом суспільного відтворення, в той же час вона залежить від самого суспільства, від вектора суспільного розвитку і вибору, який надає дане суспільство своїм молодим людям. Одна з таких залежностей полягає у тому, що освіта як соціальний інститут виконує одну маловідому латентну функцію – відтворення соціально групової, включаючи класову, структури суспільства, хоча це не означає, що кожен зі студентів у майбутньому обов'язково підніметься по соціальній драбині. І тим не менше, студентська молодь пов'язана з набуттям професійних знань, що надає їй особливого значення у відтворенні соціальної структури суспільства і зумовлює ролі, які вона відіграє в системі суспільного розподілу праці.

Загальновідомо, що саме від становища молоді і, зокрема, студентської, в суспільстві, від засвоєння нею системи цінностей і ціннісних орієнтацій, її соціального потенціалу і самопочуття, духовного світу залежить майбутнє соціуму. Ціннісна свідомість молоді являє собою складне соціально-психологічне утворення, що спрямоване на задоволення певних соціально-значущих потреб, воно виконує регулятивну роль: орієнтує поведінку молоді в її соціально-професійному становленні.

Інтенсивний процес стратифікації пострадянського суспільства, зокрема українського, відмічений інституційним зламом і розпадом сфери уявлень про вищі цілі, про соціально можливе [1], що в західноєвропейській і американській соціології визначається як «аномія».

Сучасна ситуація в пострадянському суспільстві характеризується станом ідейно-світоглядних трансформацій, коли соціальні ідеали і цінності радянського суспільства не визнаються, а ліберальні, офіційно схвалені, культивуються інститутами соціалізації, усіма можливими засобами, до яких відносяться ЗМІ, система освіти, правові інституції, мистецтво, що і є свідченням існування не тільки явної, а й латентної, політики трансформації українського суспільства як складової пострадянського географічного та культурного простору.

Одним із первинних агентів соціалізації молоді виступає інститут освіти. Соціологічні дослідження свідчать про те, що одними із значущих цінностей для сучасного студентства є економічні цінності. Це означає, що економічні цінності здебільшого впливають на формування ціннісних орієнтацій – «індивідуальний вибір цінностей як норм поведінки» [2, с. 509]. Студенти бажають отримати не просто професію, а високооплачувану професію. Самореалізація студентів підштовхується не лише бажанням принести користь людям, а й бажанням вижити, завдяки професії. Отже, саме економічні цінності великою мірою сьогодні впливають і на духовний стан студентів та їх життєві орієнтації.

Враховуючи час вступу в свідоме життя поколінь сьогоднішніх студентів, можна прийти до висновку, що освіта нині втрачає свій колишній соціальний зміст. Вона набуває подвійного, нового змісту: як засіб досягнення економічного успіху і як інструмент доступу до нових життєвих форм і стилів. Слід відзначити, що «...інститут освіти в інституціональній структурі суспільства сам стає структурованим на типи навчальних закладів за таким принципом, що тепер цей інститут грає не функцію

відтворення культури, а функцію відтворення соціальної структури», а твердження про те, що «... наявність різноманітних навчальних закладів нібито дає можливості задовольнити різні інтелектуальні потреби різних соціальних груп... приховує основну функцію інституту освіти – відтворення капіталістичної соціальної структури, а не народ і культуру в цілому» [3, с. 228].

У відповідності до цієї (латентної) функції будь-яка широта пропозицій в галузі освіти веде більшою мірою до горизонтальної диференціації, а не до вертикальної (розподіл прошарків не тільки за доходами, але ще і за рівнем освіти). А отже, освіта перестає відігравати роль соціального ліфта. У такому разі, отримання освіти далеко не завжди стає засобом підйому соціальними сходами, – переходом на вищий соціальний щабель, а часто стає банальним виживанням. Тим більше, що значна частина випускників ВНЗ роботи за спеціальністю не знаходить.

Дана обставина стала визначати зростання культурних диспозицій в структурі ціннісних орієнтацій студентської молоді, що пов'язується суперечністю між прагненням успіху і матеріального благополуччя та приреченою на виживання повсякденністю.

Аналіз ціннісних орієнтацій студентської молоді дозволяє зазначити, що в сучасному суспільстві відбуваються значні динамічні процеси, визначальною особливістю яких є не лише загострення соціальних диференціацій, а й поглиблення диспозицій в системі переживань, що супроводжують освічену молодь, яка не знаходить очікуваного місця в сучасному суспільному житті. Але всі існуючі трансформації навряд чи можна було б назвати кризою загальнолюдських цінностей, згадка про яку стала вже публіцистичним і науковим міфом. Аргументи на користь кризи приводяться такі: поширилось скептично-нігілістичне ставлення людини до моральних норм, яке виявляється у зневазі, відмові орієнтуватися на загальноприйняті закони людського співіснування. На це слід зауважити, що криза (а вона завжди супроводить зміну суспільних відносин) стосується не загальнолюдських цінностей, а навпаки – класових, національних, релігійних тощо. Якщо говорити про цінності на рівні суспільства, то в історичному минулому вони були аж ніяк не загальнолюдськими, оскільки саме людство було поділене на групи, класи, нації тощо. Звідси і певні традиції та моральні норми, що вимагали від людини бути насамперед часткою якоїсь спільноти, жити заради неї. При такому підході немає людини як особистості, самоцінності, немає власне моралі, бо відсутній вільний вибір.

Висновки. Осягнення природи цінностей допомагає нам зрозуміти специфіку формування суспільних відносин, розкрити сутність передачі соціального досвіду майбутнім поколінням, сприяє знаходженню оптимальних рішень при загостренні світоглядних проблем.

Аналіз цінностей і ціннісних орієнтацій студентської молоді дозволяє зазначити, що в сучасному суспільстві відбуваються динамічні процеси структурування, формування і зміни ієрархії цінностей і ціннісних орієнтацій студентства. Цінності і ціннісні орієнтації студентської молоді знаходяться в прямій залежності від історичного типу соціальних структур, що і повинно бути в центрі уваги філософів та соціологів.

Список використаної літератури

1. Капустин Б. Г. Кризис ценностей и шансы российского либерализма / Б. Капустин // Политические исследования. –1992. – № 6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/text/26540668/>
2. Николаенко В. Л. Социология культуры: краткий словарь / [под науч. ред. Туленкова Н. В.] / В. Л. Николаенко, Л. Г. Николаенко. – К.: ИПК ГСЗУ, 2011. – 577 с.
3. Николаенко Л. Г. Социальная структура знания: полемичные нотатки. Монография / Леонид Николаенко. – К.: ДАККІМ, 2004 – 250, [1] с.
4. Студентство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://enc-dic.com/enc_sovet/Studenchestvo-85883.html
5. Ценности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slovari-online.ru/word/>

Одержано редакцією   14.08.2014
 Прийнято до публікації   21.08.2014

Аннотация. Дуденок В. И., Липич Л. М. Особенности формирования ценностных ориентаций у студенческой молодёжи. В статье анализируется природа ценностей как определенной формы отношения к миру и обращается внимание на особенности становления ценностных ориентаций студенческой молодежи в период трансформации социальных структур. Обосновывается, что утверждение общечеловеческих ценностей возможно при условии формирования личностного «Я» с определенным уровнем самодетерминации и внутренней свободы. Подчеркивается, что в современном обществе происходят значительные динамические процессы, определяющей особенностью которых является углубление диспозиций в системе переживаний, сопровождающих студенческую молодежь. В качестве основных черт, выделяющих студенчество в молодежной среде, указываются: социальная активность, сплоченность, профессиональная направленность, поиск смысла жизни и усвоение новых идей, необходимых для прогрессивных социальных преобразований. Обращается внимание на изменение приоритетов студенческой молодежи в образовательной плоскости. Аргументируется вывод, что образование сегодня является средством достижения экономического успеха и инструментом доступа к новым жизненным формам и стандартам.

Ключевые слова: ценности, ценностные ориентации, студенческая молодежь, трансформация социальных структур, самодетерминация, внутренняя свобода.

Summary. Dudenok V. I., Lipich L. M. Specific features of forming of the valued orientations for student young people. The article examines the nature of values as a certain form of relationship to the world; the authors draw attention to the peculiarities of formation of value orientations of students and youth during the transformation of social structures. It is substantiated that assertion of universal values is possible on condition of formation of personality with a certain level of self-determination and inner freedom. It is emphasized that in today's society there are significant dynamic processes, the main feature of which is not only aggravation of social differentiations but also deepening of dispositions in the system of experiences that accompany students and youth. The main features that are distinguished among young people by students are: social activity, cohesion, professional orientation, search for the meaning of life and assimilation of new ideas, needed for progressive social changes. Attention is drawn to the change of priorities of students and youth in the education sector. The authors concluded that education today takes on double and new meaning: it is the way to achieve economic success and the tool access to new forms of life and standards.

Key words: values, value orientations, student youth, the transformation of social structures, self-determination, inner freedom.

ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ ЛОГІКИ

УДК 165.212:164.02:7.048.3

О. І. Astapova-Vyazmina

SOME ASPECTS OF EXEMPLIFICATION ROLE IN THE CONTEXT OF SIGN SYSTEMS

One of the major problems in sign system is the way of denotation. Any character included in the system, has certain characteristics taking into account the opportunities of its combination with other characters (inscriptions, utterances) of the system. Signs are always directly related to subjects they denote. However, we should always remember that symbols are associates with both verbal and non-verbal ways of denotation. The latter include, for example, the pictorial image, motion or gesture. The level of abstractness in sign systems complicates denotation process itself. How, for example, should one show the cold character of a subject or express joy in non-verbal system of denotation? Is the expression of certain emotions equivalent to emotions themselves and is it always possible to change their expression into their illustration? Syntactic, semantic and pragmatic aspects are compulsory for constructing the scheme of any sign system. The main problem is rooted not in the plane of construction, but in the plane of functioning of the given system in which exemplification as a way of symbolizing, proposed by Nelson Goodman in notation theory, plays a key role.

Key words: *N. Goodman's notation theory, exemplification, signs system of illustration, reference, abstract art.*

Formulation of the problem. In “Languages of Art: an Approach to a Theory of Symbols”, Nelson Goodman considers the general problem of how the representation operates, in other words, how signs on the paper are associated with various kinds of things in the world, e.g., photos, music and other types of identifiers. One of the main tasks is to determine what differentiates “a system of symbol notation” from other kinds of sign systems. The author’s detailed speculations consider the difference between language and non-verbal images. It is about painting, dances, sculpture. The notation theory proposed by Goodman pursues the idea that the graphics (painting) must be defined through the notion of essential (relevant) relative structural images.

It encourages the revision of some famous Goodman’s views on symbolic representation that will be **the goal of our study**.

Analysis of the recent research and publications. The researches of J.H. Kim, M. Mengel, C. Files, R. Shusterman, J. Coldron deal with some analysis aspects of identification theory of artworks, Goodman’s notation theory, exemplification concept. The works by T. Dmitriev, Y. Chaika, N. Arutiunova represent a definite interest in Russian speaking scientific literature.

The main material. Formulating the demands of notation theory, Goodman points out that “The symbol scheme of every notation system is notational, but not every symbol system with a notational scheme is a notational system. What distinguishes the notational systems from the others are certain features of the relationship obtaining between scheme and application. “Notation” is commonly used indifferently as short for either “notational scheme” or “notational system” and for brevity I shall often take advantage of this convenient vacillation where the context precludes confusion” [10, p. 130]. Asking “What, first, constitutes a notational scheme? he answers that “Any symbol scheme consists of characters, usually with modes of combining them to form others. Characters are certain classes of utterances or inscriptions or marks. (I shall use “inscription” to include inscriptions; an inscription is any mark—visual, auditory, etc.—that belongs to a character)” [10, p. 131]. The essential feature in the notation is that its elements can be interchanged without any syntactic actions, or more literally, that all signs of the characters should be syntactically equivalent. In other words, being an instance of one character in the notation they must be a sufficient condition to be exact copies of each other. Goodman specifies the syntax and semantic rules, and according to his theory, there are basic conditions that are necessary for the system of symbols to serve as a denotation:

1. The system should consist of characters (statements, inscriptions, signs), which form equivalence classes (symbols) on the basis of the fact that they can be exchanged without any syntactic action. The simplest example is “any” being as good as any other; characters must be indifferent and their elements should not be crossed, no sign qualifies as an instance more than once.

2. Characters should be “surely differentiated” (or “formulated”) in the sense that their disjunction can be checked and it excludes, particularly, the systems that are difficult to perceive, where any two (ordered) elements have one more element (a new one) between them.

3. Notational systems must be unambiguous.

4. Elements of the notational system should not be crossed.

5. Elements of the notational system should be finitely differentiable. For example, any system which is “semantically dense” forms two elements, together with another one.

Any language, written or not, should meet the syntax requirements of disjunction and differentiation; however, usual languages often violate semantic rules. Goodman writes that, concerning denotations in art, there are some issues that often cause irritation, penetrating deep into the theory of language and knowledge. He tries to solve the issue of possible notation for painting in “Languages of Art...” and “Way of Worldmaking” (Fact, Fiction and Forecast. Way of Worldmaking).

The use of language depends not only on the application of the rules, and the use of image does not depend on our ability to recognize visual similarity. Explaining the notation theory, Goodman introduces the concept of exemplification. The word “exemplification” is translated as “explaining by an example” in the dictionary of V.K. Muller [6, p. 263]; in our opinion, it is rather capacious meaning that reveals the features of this concept. Goodman determines that “exemplification is an important and widely used mode of symbolization in and out the art” [10, p. 52], “exemplification is possession plus reference” [10, p. 53]. Thus, for example, “Consider a tailor’s booklet of small swatches of cloth. These function as samples, as symbols, exemplifying certain properties. But, a swatch does not exemplify all its properties; it is a sample of color, weave, texture, and pattern, but not of size, shape, or absolute weight or value” [10, p. 54]. The pattern demonstrates only the example of qualities; we will discuss it as an illustrating element. However, an illustration is always limited.

Exemplification may be expressed by a scheme: “For example, if the elements (nodes of the diagram) are antecedently distinguished into two categories, A and B, and every single-headed arrow runs from an A to a B, then reference from an A to a B here is always denotation, reference from a B to an A exemplification. This general idea can be refined and elaborated to operate in some more complicated cases; but in others the distinction between denotation and exemplification may lose significant. It is pertinent only where there are two dominant opposing directions” [10, p. 58]. Goodman is absolutely correct in stressing the relevance of the scheme if there are two dominant directions. Otherwise, we get statement conversion but, as we know, conversion is not a transformation of equivalence. Exemplification is always an example of something, it is deeper than denotation. Thus, a story may be an example of what is written in pencil

Goodman writes: “Matters are further complicated by symbols that refer to themselves. A symbol that denotes itself also exemplifies itself, is both denote and exemplified by itself. “Word” is thus related to itself, and so are “short” and “polysyllabic”, but not “long” or “monosyllabic”. “Long” is a sample of “short”, “monosyllabic” denotes short words, and “short” both exemplifies and denotes short words”, defining self-reference in the following way:

a) If X exemplifies Y , then Y denotes X .

b) X and Y denote each other if and only if they exemplify each other.

c) X exemplifies Y if and only if X denotes Y .

d) If X exemplifies and is coextensive with Y , then X denotes and exemplifies X [10, p. 59].

The proposed options of illustration and denotation almost always operate in the language, but if we deal with non-verbal characters, the differences in the direction and exemplification are determined on the basis of formal features.

We'll try to give an example. If a pedestrian crossing is illustrated with "zebra", the "zebra" will denote the crosswalk. However, the crosswalk can be illustrated by not only "zebra" but signs, plates or something else. In our opinion, the concept "coextensive", meaning the same extension in space and time, plays a key role in the rules of reference feasibility. In other words, a subject and its illustration should be from one sign plane; with different semiotic or pragmatic fields, a sign and its denotation do not coincide and cannot be explained. After all, "Zebra" is only possible variant of many other ones for illustration.

Or, for example, in 1650, Velazquez painted "Portrait of Pope Innocent X" and, in 1953, Francis Bacon (1902-1992) painted a picture "Study after Velazquez's Portrait of Pope Innocent X". Pope Innocent X is recognized in each of the paintings; the portraits were definitely performed in different techniques; but, are they an example of exemplification? We suppose, yes. Not being coextensive, Velazquez's painting exemplifies Pope Innocent X, and "Study after Velazquez's Portrait of Pope Innocent X" – "Portrait of Pope Innocent X". Each of the proposed examples offers us a possible world created by means of symbols. In both cases, we deal with the alternative ways of denotation; and hence a different vision of the world often found in different sciences, in writers and artists' works.

Goodman often repeats that exemplification is a widely used method of symbolization in art and beyond. The image represents the object graphically and the representation can be named. Besides, there are representations pointing on nothing; there is nothing to do reference.

We afford ourselves not to agree with Goodman fully concerning his remarks with regards to abstract art. "Abstract painting, like created by Mondrian, says nothing, means nothing, shows nothing and is neither true nor false, but shows a lot" [2, p. 136], he writes in "World Making" adding somewhat below in the text, "Abstract painting, which depicts nothing and is not figurative at all, can express, and, thus, symbolize, feeling, emotion, idea" [2, p. 177]. Our disagreement with the fact that an abstract painting means nothing and shows nothing is expressed in the following action: the use of puzzles. They are needed to lay down a particular picture. If it is the image of an object or shape, most likely, we have no difficulties folding puzzles. It may be the painting of Raphael, Velasquez, Mondrian, and Kandinsky. The works of Mondrian deals with intersecting vertical and horizontal lines and their colour scheme. The same aspects may be observed with the paintings of Kandinsky. Triangle with an angle painted in a particular colour will form a core of the picture. And only, if we collect Malevich's "Black" or "Red Square" cut into a few pieces, we'll face with certain difficulties. What will we get as a result? The elements of puzzles themselves cannot be figured being equal squares or rectangles. Since the picture is painted in exactly this or that colour, without tints and shades, basically, it does not matter whether they are the elements of the conditionally right or left side, from the bottom or top of the picture. If we try to collect almost any of Pollock's paintings, it is also possible, because the fabric surface is not smooth of some colour, each work is structural; we can trace the movement of lines, strokes and patches of colour on it. We get somewhat similar variant folding Munch's "The Scream". There is a major figure on the canvas, around which the elements of puzzle will develop. However, Goodman is absolutely right concerning the fact that a picture shows, symbolizes feeling, emotion, idea.

A sign is often characterized in the basis of Pierce's definition; earlier definition can be found in Augustine. In the second book of "Christine Science", Augustine writes about the difference in understanding an object and a sign. "When speaking about objects, he writes, one should look for their essence in them themselves, but not for what they can else denote. ... I notice on the contrary about signs: one should look at not what signs themselves are, but what they denote. For a sign is generally an object that beyond its own type or form, acting on our senses, arouses the representation of other known objects in our mind; thus, e.g., having seen a trail, we imagine an animal having paved the trail..." [1, p. 67]. Classifying signs into natural and artificial ones, Christian theologian notices that "the essence natural ones are those which, in addition to representations of themselves, arouse the concept of another thing in us, by themselves but not according to anybody's will, connected with the meaning of this thing in them", the essence artificial or conventional signs are "those by which the living creatures express the soul movements,

feelings and thoughts by mutual consent. The purpose of using them is to pass and reflect through them in the soul of another one what is in the mind of the man giving a sign" [1, p. 69]. Today, the more natural discussion is about more sophisticated classifications of sign systems (e.g. of C.S. Peirce), however, Augustine's ideas in somewhat interpreted form are exactly read in V. Kandinsky's work "Concerning the Spiritual in Art", in the "Logic of Sensations" by Gilles Deleuze, and, naturally, they are met in Goodman's reasoning. It is abstract painting where the connection with denotation function is observed; the representative of so-called non-figurative art deals with not with a white surface which should be filled in with something by him, but he, primarily, should overcome standard sign character existing in his time and suggest his way of denotation and the illustration with an example.

A vivid example is the paintings of Kandinsky, Malevich, Pollock, Dali, Bacon. J Deleuze, analyzing the features of F. Bacon's painting, points out that classical painting has other relations with figuration and illustration than modern one. Quoting the artist, he notes that, on the one hand, illustrative and documentary function is assumed by photography; so, there is no need for modern painting, unlike classical one, to perform it. On the other hand, classical painting was stipulated by "religious opportunities" while modern painting is a godless game" [3, p. 25]. Why is Francis Bacon concerned with the function of photography? It is due to the fact that the photography "is dangerous not because it is figurative, but because it claims to *dominion over vision*, and, consequently, over painting", it is not an image of visible, it is what a modern man sees" [3, p. 29-30]. And abstract painting took its exceptional effort to wrest contemporary art from figuration [3, p. 30], Deleuze writes.

Goodman gives interesting explanations in using non-verbal signs. A gesture can denote or exemplify or both. Conductor's gestures, for example, denote sounds for a piece of music, but they do not sound themselves; sport gymnastics instructor, unlike conductor, offers patterns. His demonstrations illustrate the embodiment of necessary action properties, which will be performed in the class while his oral instructions will prescribe but will not show what should be done. The correct answer to his knee bend is squatting and the right answer to his cry "below" (even if with high voice) will be not to cry "below", but to bend your knees deeper. Nevertheless, since the demonstration is a part of instruction, it is not accompanied by the statement, but it can be replaced with it. Denotation is a sample of actions as predicative characteristic, showing itself.

The facial expression of any person may be associated with politeness or past discomfort. An artist or a composer must not have emotions, which he expresses in his work. However, what about the picture, for example, which is characterized as "sad"? Sadness as such (in one of its possible manifestations), the picture may not depict, but the colours used by an artist in his work can be characterized as "sad" or "happy". Can we identify that possible world which we get in painting or music? If it concerns iconic sign, most likely yes. We saw footprints in the snow, distinguished the traces left by a man from animal tracks and can suggest what an animal or a man, who left the trace, did and how it or he behaved.

In the chapter "A Difference in Domain", Goodman notices, that "in everyday talk we play at least and loose with word "express" as with word "represent". We can say, he continues, "that a picture expresses a feeling, a fact, an idea, or a personality" [10, p. 45.]. The author tries to overcome the formed ambiguity. The word "express" can be rather translated as "unambiguous" and "represent" – as "present, symbolize", although, there is a parallel problem of solving the difference between statement and presentation, on the one hand, and indication and illustration, on the other hand. Then, the difference may be looking for in the opposite direction: the expression may be more straight and direct than presentation. Expression is causatively associated with what is expressed. "A man is expressing sorrow" means that he is expressing sadness having this feeling. An actor should not be sad but he must be able to express sadness to such a degree to make me to feel sad. Black and white image expressing colour does not make me colourfully; and a portrait expressing courage and intellect can hardly impress the spectator with these qualities. Goodman sums up that "to express" can be used in those cases when it concerns feeling or other quality but not the examples of them. Expression may be less literal than presentation. A picture may express

warmth, and musical composition – colour or fragility. And Goodman makes a conclusion that expression is rather a sign than a copy. Let us agree with the author concerning this position; after all a sign always has conventional character.

Goodman gives an example: “If I ask the colour your house, you may say “red”, or you may show me a red paint-chip, or you may write “red” in red ink. You may, that is, respond with a predicate, with a simple, or with a combined predicate and sample” [10, p. 67]. The purpose is to achieve or preserve maximum similarity. If I point out an object and ask you to denote the object type, you may offer any variant from a wide range of answers.

And what about a situation when colour itself is not determined? Is there no name, no label for the colour? May we speak about exemplification in this case? Let us take a word “grey” concerning a man. In Russian and Ukrainian, the predicate “grey” supposes additional characteristics of age and life experience. In English, “grey” literally means “grey-headed” or the word “hoar” may be used; in Russian and Ukrainian, we may offer a synonymous row: wise, gray-haired, old, middle-aged, gray-haired, each element of which will be similar with the word “grey”.

The features of metaphor function have a special place in Goodman’s works. In “Metaphor as Moonlighting”, he writes “The oddity is that metaphorical truth is compatible with literal falsity; a sentence false when taken literally may be true when taken metaphorically, as in the case of “The joint is jumping” or “The Lake is a sapphire” [11, p. 175]. If it concerns usual exemplification, then it is possible to speak about metaphoric one. Therefore, the direction from A to B is understood as metaphoric exemplification, and from B to A – as metaphoric denotation. May a picture be literally grey or metaphorically grey? Is colour seen to us as literally or metaphorically cold? Metaphor is sometimes difficult involved into the possible catalogue of images as some images are not qualified as metaphoric. However, if metaphoric system of denotation is used, it takes place among alternative spheres. Both verbal and non-verbal denotations may be applied in figurative sense. The example is a caricature on a politician as a parrot or despot. The image of Churchill as a bulldog is metaphoric, as a possible symbol of bull’s persistence attributed to him. Concerning metaphor poly-semantics, Goodman notes that metaphoric use of the word is preceded by its use in the direct meaning having an influence upon metaphoric one.

Conclusion. If we need a yellow pencil to colour something, there is a yellow pencil in a standard set of seven pencils. We say, ‘We need to buy yellow paint’; it means we should buy yellow paint but not red, blue or black. And if we have a statement “We need to buy yellow paint to paint a fence”, it concerns a definite action to be done, particularly, to paint a fence. And now, the choice of paint supposes not only the recognition of yellow colour among all the others but more precise definition of yellow paint shade that we need to paint a fence. The shape may be light blue, bright blue, canary, dark – or dirty yellow, deep yellow or whatever else. Our task is complicated by new circumstances of paint application. Therefore, speaking about exemplification, one of the key roles is played by applicability and event in which objects, their denotation and illustrative examples are involved.

Speaking about illustration use in sign systems we deal with ambiguities and contradictions of everyday use of certain signs. Efforts should be made to see the basis for similarities in the work of Francis Bacon “Head VI” (1949) and “Portrait of Pope Innocent X” by Velasquez. There also are a lot of variants of illustrating an object both coinciding and non-coinciding in time with this cultural epoch.

Various referents can be used in the same pattern of different sign systems. The degree of abstractness in sign systems used in contemporary music and non-figurative art should be surely considered. For example, we show the movement of the sun across the sky for a child and accompany our story with the facts that the sun rises and sets, and if we apply the movement scheme in the sun system, the sun will be stationary relatively to the Earth. The interesting remarks about the sun in “New Organon” by the English philosopher Francis Bacon may be mentioned. And, at last, the complexity and ambiguity will arise in the application of metaphorical utterances and metaphorical presentations when reference routes, tasks and schemes should be compulsory specified.

Literature

1. Августин Блаженный. Христианская наука, или Основания священной герменевтики и церковного красноречия / Августин. – К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 1835. – 355 с.
2. Гудмен Н. Способы создания миров / Нельсон Гудмен. – М.: Идея-Пресс, Логос, Практис, 2001. – 376 с.
3. Делез Ж. Фрэнсис Бэкон: Логика ощущения / Жиль Делез. – СПб.: Machina, 2011. – 176 с.
4. Кандинский В. В. О духовном в искусстве / Василий Кандинский. – М.: Архимед, 1992. – 107 с.
5. Куайн У. О. Референция и модальность // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 18. Логика и лингвистика (проблемы референции) / Уиллард Ван Орман Куайн. – М.: Радуга, 1982. – С. 87-108.
6. Мюллер В. К. Новый большой Англо-русский словарь / Владимир Мюллер. – М.: Альта-Принт, 2009. – 864 с.
7. Патнэм Х. Значение и референция // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 18. Логика и лингвистика (проблемы референции) / Хилари Патнэм. – М.: Радуга, 1982. – С. 377-390.
8. Петров В. В. Философские аспекты референции // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 18. Логика и лингвистика (проблемы референции) / В. В. Петров. – М.: Радуга, 1982. – С. 406-414.
9. Семиотика: Антология / Сост. Ю. С. Степанов. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 702 с.
10. Goodman N. Languages of Art: An Approach to a Theory of Symbols / Nelson Goodman. – NY.: Bobbs-Merrill Company, 1968. – 277 p.
11. Goodman N. Metaphor as Moonlighting / Nelson Goodman // On Metaphor, ed. by S. Sacks. – Chicago: The University of Chicago Press, 1978. – P. 175-180.

Одержано редакцією 22.06.2014

Прийнято до публікації 21.08.2014

Анотація. *Астапова-Вязьміна О. І. Деякі аспекти ролі екземпліфікації в контексті знакових систем.* Коли йдеться про знакову систему, одним із ґрунтовних є питання про те, в який спосіб відбувається позначення. Будь-який символ, що входить до системи, має певні характеристики, враховуючи можливості його комбінування з іншими символами (надписами, висловлюваннями) системи. Знаки завжди пов'язані з предметами, які вони позначають. Але ми завжди маємо пам'ятати про те, що позначення може бути як вербальним, так і невербальним. До останніх можливо віднести, наприклад, живописне зображення, рух або жест. Рівень абстрактності в знакових системах ускладнює сам процес позначення. Як, наприклад, у невербальній системі позначень виразити холодність предмета або висловити радість? Чи буде вираз певних емоцій еквівалентним наявності самих емоцій і чи завжди можливо вираження замінити ілюструванням? Синтаксичний, семантичний і прагматичний аспекти є обов'язковими для конструювання будь-якої знакової системи. І основна проблема буде полягати не стільки в площині конструювання, скільки в площині функціонування заданої системи, в якій екземпліфікація, як спосіб символізації, запропонована Н. Гудменом в теорії нотації, відіграє ключову роль.

Ключові слова: теорія нотації Н. Гудмена, екземпліфікація, знакова система, ілюстрування, референція, абстрактний живопис.

Аннотация. *Астапова-Вязьмина Е. И. Некоторые аспекты роли экзemplификации в контексте знаковых систем.* Говоря о знаковой системе, одним из основных является вопрос о способе обозначения. Любой символ, входящий в систему, имеет определенные характеристики, учитывающие возможности его комбинирования с другими символами (надписями, высказываниями) системы. Знаки всегда напрямую связаны с предметами, которые они обозначают. Но при этом мы всегда должны помнить о том, что обозначения связаны как с вербальными, так и с невербальными способами означивания. К последним можно отнести, например, живописное изображение, движение или жест. Уровень абстрактности в знаковых системах усложняет сам процесс означивания. Как, например, в невербальной системе обозначений показать холодность предмета или выразить радость? Будет ли выражение определенных эмоций эквивалентно наличию самих эмоций и всегда ли возможно выражение заменить на их иллюстрирование? Синтаксический, семантический и прагматический аспекты обязательны для конструирования схемы любой знаковой системы. И основная проблема будет корениться не столько в плоскости конструирования, сколько в плоскости функционирования заданной системы, в которой экзemplификация, как способ символзации, предложенная Нельсоном Гудменом в теории нотации, играет ключевую роль.

Ключевые слова: теория нотации Н. Гудмена, экзemplификация, знаковая система, иллюстрирование, референция, абстрактная живопись.

МУЛЬТИМОДАЛЬНАЯ СЕМИОТИКА ЛОГИКИ

Разрабатываются философско-методологические основания мультимодальной семиотики логики. Мультимодальная семиотика логики рассматривает логику как мультисемиотическую конструкцию. Логика как мультисемиотическая конструкция представляет собой такого рода дискурсы, которые формируются с помощью отбора знаков из функциональной знаковой системы естественного языка, логической символики и визуального отображения данных. Знаковые системы естественного языка, логической символики и визуального отображения в логике как мультисемиотической конструкции играют роль семиотических ресурсов. Мультимодальная семиотика логики может иметь два измерения исследования – интрасемиотическое и интерсемиотическое. Интрасемиотическое измерение логики предполагает рассмотрение каждого семиотического ресурса как отдельной имманентной знаковой системы. Интерсемиотическое измерение логики может быть двух видов. Первый возможный вид интерсемиотического измерения логики предполагает рассмотрение семиотических ресурсов с позиции одного из них, тем самым представляя последний как неимманентную знаковую систему. Вторым возможным видом интерсемиотического измерения логики предполагает рассмотрение логики, как мультисемиотической конструкции, как знаковой системы, составленной из семиотических ресурсов как знаковых подсистем.

Ключевые слова: естественный язык, логика, семиотика, символика, социальная семиотика.

Постановка проблемы. В 1946 году вышла книга одного из основателей современной семиотики американского философа Чарльза Уильяма Морриса «Знаки, язык и поведение» (Signs, Language and Behavior). В этой книге можно ознакомиться со следующей его точкой зрения: «Язык повседневной речи является удивительно сложным знаковым комплексом, который содержит знаки во всех способах обозначения и который служит для многообразных целей. В течение времени множество специализаций общего языка возникло в том порядке, в каком возникала в них потребность. Такие специализации языка будут называться «типами дискурса»» [6, р. 123]. Ч. У. Моррис выделяет ряд типов дискурсов: научный, поэтический, мифический, легальный и тому подобное. Среди этих типов есть так называемый «формативный дискурс», который имеет дело с математическим и логическим дискурсами.

Интерес здесь представляет тот момент, что все типы дискурсов и их подтипы с позиции Ч. У. Морриса следует изучать с помощью семиотики, так как их знаковая природа очевидна. В этом плане интерес может представлять семиотическое исследование логического дискурса. Между тем в этом месте может возникнуть затруднение в особе семиотики, ведь современная семиотика представляет собой многообразие различных семиотик, причём сами эти семиотики действуют на одном вербальном поле, что не позволяет разработать более или менее оптимальный критерий отбора того или иного семиотического способа исследования для решения конкретных задач. Что это в целом может означать для исследователя? Ответ прост: с эпистемологической точки зрения исследователь вправе сам выбирать семиотический способ исследования для решения поставленных им задач.

Например, для семиотического исследования логики можно задействовать так называемую «мультимодальную семиотику», развивающуюся в рамках так называемой «социальной семиотики».

Анализ последних исследований и публикаций. Социальная семиотика (social semiotics) возникла в 1978 году. Автором термина «социальная семиотика» выступил австралийский лингвист-семиотик М. А. К. Халлидэй, который выдвинул требование рассматривать тексты как находящиеся в определённых контекстах знаки [2]. Его последователи Р. Ходж и Г. Кресс заявили, что социальная семиотика должна заниматься проблемами социального смысла (social meaning), «описывая и объясняя процессы и структуры, через которые смысл конституируется» [3, р. 2]. В недавнее время в рамках

соціальної семиотики почала формуватися дисципліна під назвою «мультимодальна семиотика» (multimodal semiotics), яка пропонує розглядати газети і журнали, мас-медіа в цілому як артикульовані мультимодальні тексти (комбінації відео, аудіо, письмових текстів і так далі), які виробляють більш складні і різноманітні значення [4].

Більше того, мультимодальна семиотика вивчає науки як мультисеmiotическі конструкції. Наприклад, мультимодальна семиотика математики отримала широку розробку завдяки таким дослідникам як М. Андерсон, Б. Ротман, М. А. К. Халлідей (список можна продовжити). Розробки в сфері мультимодальної семиотики математики можна екстраполувати на область семиотики логіки в силу того, що сучасна логіка розглядається як розділ математики. Так, наприклад, британський філософ і логік Б. Рассел вважав, що «математическа логіка, навіть в своїй сучасній формі, не представляє безпосередньої філософської важливості, крім як в своїх початках. Після початку вона належить скоріше математиці, ніж філософії» [8, с. 50]. С цю позицію був солідарний Л. Вітгенштейн: «Die formale Logik – ein Teil der Mathematik («Формальна логіка – це частина математики»)» (Цит. по: 9, с. 24).

На основі сказаного вище можна сформулювати **ціль пропонованого дослідження**: розробити філософсько-методологічні основи мультимодальної семиотики логіки на базі мультимодальної семиотики математики.

Изложение основного материала. Далі в своїй дослідженні я буду спиратися на результати, отримані представителем мультимодальної семиотики К. Л. О'Халлоран в області мультимодальної семиотики математики і представлені в її книзі «Математический дискурс: мови, символіка і візуальні образи» (Mathematical Discourse: Language, Symbolism and Visual Images). Вибір вказаного дослідника і вказаної роботи обумовлен систематизованим викладом мультимодальної семиотики математики.

К. Л. О'Халлоран показує, що мультимодальна семиотика розглядає науки в цілому як мультисеmiotическі конструкції. Наприклад, вона вивчає математику як мультисеmiotическу конструкцію, тобто як «дискурси, формуються за допомогою відбору (choices) з функціональної знакової системи мови (the functional sign systems of language), математическої символіки (mathematical symbolism) і візуального відображення даних (visual display). Такого роду дискурси в основному конституюються як письмові тексти, хоча математическа і наука практики не обмежені в своїх формах семиотическої діяльності (semiotic activity). Існує багато різних «мультимодальних» жанрів конституювання математических і наукових практик, наприклад, лекції, доповіді на конференціях, програмне забезпечення і лабораторні дослідження» [7, с. 10]. Таким чином, К. Л. О'Халлоран розробляє мультимодальну семиотику математики.

По аналогії з сказаним К. Л. О'Халлоран про мультимодальну семиотику математики я можу допустити існування мультимодальної семиотики логіки. В такому випадку можна розглядати логіку як мультисеmiotическу конструкцію, тобто як такого роду дискурси, які формуються з допомогою відбору знаків з функціональної знакової системи (естественного) мови, логическої символіки і візуального відображення даних.

Сами по собі знакові системи естественного мови, логическої символіки і візуального відображення даних можна розглядати як семиотическі ресурси логіки. Під «сеmiotическими ресурсами» я розумію те саме, що і представителю соціальної семиотики Т. ван Лейвен: «Сеmiotическі ресурси (semiotic resources) є діями, матеріалами і артефактами, які ми використовуємо для комунікативних цілей, які виробляються або психологічно – наприклад, з допомогою нашого голосового апарату, м'язів, які ми використовуємо для вираження обличчя і жестів – або технологічно – наприклад, з допомогою ручки чорнила або комп'ютера – разом з формами, в які ці ресурси можуть бути організовані. Сеmiotическі ресурси мають значеннєвий потенціал (meaning potential), який оснований на їхньому минулому

использовании, и набором аффордансов, которые основаны на их возможном использовании, – и это может быть актуализировано в конкретных социальных контекстах, в которых их использование является предметом некоторой формы семиотического режима» [5, p. 285].

Общепринято, что современная логика делится на три вида: традиционную (учение о понятии, суждении, умозаключении и доказательстве (и опровержении)), классическую (классические Булева алгебра, логика высказываний и логика предикатов) и неклассическую.

Основным семиотическим ресурсом традиционной логики является естественный язык. Конечно, традиционная логика использует в качестве своих семиотических ресурсов специальную, можно сказать, логическую символику (например, S для обозначения субъекта, P – для предиката, A – для общеутвердительных суждений, I – частноутвердительных суждений, E – общеотрицательных суждений, O – частноотрицательных суждений) и способы визуального отображения логических данных (например, круги Эйлера (диаграммы Эйлера-Венна, логический квадрат, Pons asinorum)).

Однако первостепенным семиотическим ресурсом всё же для неё остаётся знаковая система естественного языка. Здесь можно привести такой пример. Дано рассуждение: «Я читал книгу Роя Харриса. Рой Харрис – философ языка. Следовательно, я читал книгу философа языка». Первые два суждения образуют посылки (или условия) этого рассуждения, а третье – вывод. В традиционной логике такое рассуждение верно в силу своей логической формы, независимо от содержания, в том числе от того, истинны или ложны взятые сами по себе посылки и вывод. Теперь следует взглянуть на другое рассуждение: «Я читал книгу кого-то. Кто-то занимается философией языка. Следовательно, я читал книгу философа языка». Это рассуждение ложно в силу своей логической формы. Оба рассуждения в данном случае показательны в том плане, что они наглядно демонстрируют, что от незначительных различий может зависеть, будет ли рассуждение признано истинным или ложным. Пример в целом показывает, что традиционная логика особым образом преобразует предложения для того, чтобы можно было говорить о них, как об истинных или ложных. По сути, традиционная логика требует преобразования (интерпретации) выражения на естественном языке в формульные выражения на естественном языке, то есть приведения их к конкретной, принятой в данной логике, форме.

Другое дело классические и неклассические логики, которые по праву называются «символическими логиками», так как в них схемы умозаключения осуществляются с помощью специальных логических символов, являющихся сокращёнными знаками, которые заменяют более длинные речевые обороты. В символической логике уже доминирует логическая символика, как например, в современной математике доминирует математическая. Естественный язык носит здесь вспомогательный характер, а способы визуального отображения вообще могут отсутствовать. Существуют, конечно, исключения вроде классических и неклассических версий логики высказываний, в которой логическая символика тесно (и неразрывно) связана со способами визуального отображения логических данных (в виде таблиц истинности).

Между тем следует помнить, что без естественного языка логическая символика может быть непонятна простому пользователю. Я покажу это на своём излюбленном примере. Допустим, дана следующая формула:

$$\exists x \exists y Q(x, y) \quad (1)$$

Тот, кто знаком с символикой языка логики предикатов, сможет сказать, что в представленной формуле $\exists$ – это квантор существования, x – это предметная переменная, y – это другая предметная переменная, Q – отношение. При всём том он не сможет сказать, что стоит за приведённой формулой, зашифровано ли здесь какое-то конкретное высказывание или нет. Приведённая формула значима в процессе разработки самих логических и математических языков или в процессе обучения им, но не в процессах конкретных приложений этих языков; здесь уже нужна содержательная конкретика.

Однако если будет сказано, что в виде формулы (1) на языке логики предикатов первого порядка представлено высказывание «Некто ловит рыбу», то использованные

символы в формуле (1) сразу приобретут другой смысл: $\exists$ – это квантор существования, x – «некто» как предметная переменная, y – «рыба» как предметная переменная, Q – отношение «ловить». Правда, здесь всё равно будет представлено некоторое преобразование высказывания «Некто ловит рыбу» для того, чтобы его стало возможным записать на языке логики предикатов: «Существуют такой некто и такая рыба, которые будут находиться в отношении «ловить»». Другими словами: для того, чтобы получить определённую интерпретацию на языке логики предикатов, то есть, по сути, перевести на этот язык, необходимо предварительно, оставаясь в рамках естественного языка, произвести ряд преобразований, интерпретаций.

Приведённый пример указывает на то, как взаимно соотносятся между собой естественный язык и логический язык, причём из этого соотношения нельзя исключить естественный язык, так как он способствует пониманию логического языка.

В любом случае следует констатировать, что характер логического дискурса таков, что грамматика каждого семиотического ресурса (естественного языка, логической символики и визуального отображения данных) должна рассматриваться в связи друг с другом. Это рождает необходимость рассматривать задействованные в логическом дискурсе семиотические ресурсы как интрасемиотически, так и интерсемиотически.

О двух измерениях – интрасемиотическом и интерсемиотическом – я заговорил не случайно. На них акцентирует своё внимание К. Л. О'Халлоран в своей мультимодальной семиотике математики: «Сходства и различия в принципах организации всех трёх семиотических ресурсов рассматриваются интрасемиотически в контексте грамматик и функций каждого из ресурсов. В дополнение математический дискурс рассматривается интерсемиотически, то есть в контексте смысла, который возникает из отношений и сдвигов (shifts) между тремя семиотическими ресурсами» [7, p. 10].

Здесь необходимо обратить внимание на то, что когда семиотический ресурс становится объектом исследования, то он, по сути, предстаёт как система знаков. Следствием этого можно считать то, что семиотический ресурс, будучи системой знаков, обладает тремя семиотическими измерениями: синтаксическим, семантическим и прагматическим. Синтаксическое измерение предполагает отношения к другим знакам. Семантическое измерение предполагает отношение знаков к их объектам. Наконец, прагматическое измерение предполагает отношение знаков к интерпретаторам. Последнее измерение предполагает рассмотрение происхождения, использования и влияния знаков [1, с. 147]. Всё это следует учитывать, когда речь идёт об интрасемиотическом и интерсемиотическом измерениях в мультисемиотических конструкциях, таких, как математика или логика.

Интрасемиотическое измерение предполагает рассмотрение каждого семиотического ресурса как системы знаков по отдельности. Это означает, что знаковая система естественного языка, знаковая система (в моём случае) логической символики и знаковая система визуального отображения данных должны быть рассмотрены каждая по отдельности с учётом всех трёх семиотических измерений: синтаксического, семантического и прагматического. Каждый из трёх семиотических ресурсов в таком случае предстаёт как определённая имманентная система знаков, никак не связанная с другими имманентными системами знаков.

С интерсемиотическим измерением дело обстоит несколько сложнее. Здесь возможны два подхода. Первый подход заключается в том, чтобы рассматривать другие семиотические ресурсы как знаковые системы с позиции одного заранее выбранного семиотического ресурса как знаковой системы. Этот заранее выбранный семиотический ресурс может быть выбран среди других наличных семиотических ресурсов либо случайным образом, либо на основании критерия доминирования над другими ресурсами, – последнее предпочтительно. Так, в традиционной логике можно считать доминирующим семиотическим ресурсом естественный язык. В таком случае изучение логики как мультисемиотической конструкции будет вестись с позиций семиотики естественного языка, для которого логическая символика и визуальное отображение данных в виде различных геометрических объектов, схем и тому

подобного будут экстралингвистическими или же паралингвистическими элементами. В логике предикатов, например, доминирующей является логическая символика; все, что кроме неё, для логики предикатов являются экстралогическими знаками. В таких случаях семиотик логики вынужден будет исследовать тот или иной семиотический ресурс уже не как имманентную знаковую систему, а как неимманентную знаковую систему, которая содержит в себе не только собственные знаки, но и знаки, заимствованные из других знаковых систем.

Второй подход заключается в том, чтобы мультисемиотическую конструкцию в целом рассматривать как знаковую систему. В таком случае логика как мультисемиотическая конструкция будет представлять собой одну большую знаковую систему, составленную из семиотических ресурсов (естественный язык, логическая символика, визуальное отображение данных) как знаковых подсистем, которые в рамках данной системы находятся в определённых семиотических отношениях. В рамках такой системы, я полагаю, будет возможно изучать переходы из одной подсистемы в другую, или, как их называет К. Л. О'Халлоран, «семиотические сдвиги».

Также такая знаковая система должна быть исследована с учётом трёх семиотических измерений: синтаксического, семантического и прагматического. В таком плане знаковые подсистемы можно будет рассматривать как знаки и отношения между ними изучать как синтаксические. Отношения этих подсистем как знаков к объектам логической мысли можно будет изучать как семантические. Происхождение, использование и влияние этих подсистем как знаков можно будет изучать в рамках прагматики.

Выводы. Резюмируя, можно сказать, что *философско-методологическими основаниями мультимодальной семиотики логики можно считать следующее:*

1. Мультимодальная семиотика логики рассматривает логику как мультисемиотическую конструкцию.

2. Логика как мультисемиотическая конструкция представляет собой такого рода дискурсы, которые формируются с помощью отбора знаков из функциональной знаковой системы (естественного) языка, логической символика и визуального отображения данных.

3. Знаковые системы естественного языка, логической символика и визуального отображения в логике как мультисемиотической конструкции играют роль семиотических ресурсов.

4. Мультимодальная семиотика логики может иметь два измерения исследования – интрасемиотическое и интерсемиотическое.

5. Интрасемиотическое измерение логики предполагает рассмотрение каждого семиотического ресурса как отдельной имманентной знаковой системы.

6. Первое возможное интерсемиотическое измерение логики предполагает рассмотрение семиотических ресурсов с позиции одного из них, тем самым представляя последний как неимманентную знаковую систему.

7. Второе возможное интерсемиотическое измерение логики предполагает рассмотрение логики, как мультисемиотической конструкции, как знаковой системы, составленной из семиотических ресурсов как знаковых подсистем.

Список использованной литературы

1. Райхерт К. В. Чарльз Уильям Моррис и прагматика логики / Константин Вильгельмович Райхерт // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2014. – № 7. – С. 145-150.
2. Halliday M. A. K. Language as Social Semiotic. The Social Interpretation of Language and Meaning / Michael Alexander Kirkwood Halliday. – London: Edward Arnold, 1978. – 256 p.
3. Hodge R., Kress G. Social Semiotics / Robert Hodge, Gunther Kress. – Cambridge, UK: Polity Press in association with Basil Blackwell, Oxford, UK, 1988. – 296 p.
4. Kress G., Leeuwen T., van. Multimodal Discourse / Gunther Kress, Theo van Leeuwen. – London: Arnold, 2001. – 152 p.
5. Leeuwen T., van. Introducing Social Semiotics: An Introductory Textbook / Theo van Leeuwen. – London: Routledge, 2004. – 320 p.
6. Morris Ch. W. Signs, Language and Behavior / Charles William Morris. – New York: George Braziller Incorporated, 1955. – 365 p.

7. O'Halloran K. L. *Mathematical Discourse: Language, Symbolism and Visual Images* / Kay L. O'Halloran. – London and New York: Continuum, 2005. – 240 p.
8. Russell B. *Our Knowledge of the External World as a Field for Scientific Method in Philosophy* / Bertrand Russell. – London: George Allen & Unwin Ltd., 1949. – 254 p.
9. Wright G. H., von. *Logic and Philosophy in the Twentieth Century* / Georg Henrik von Wright // Wright G. H., von. *The Tree of Knowledge and Other Essays*. – Leiden: Brill Academic Pub, 1997. – P. 7-24. – (Philosophy of History and Culture. Book 11).

Одержано редакцією   02.08.2014
 Прийнято до публікації   21.08.2014

Анотація. Райхерт К. В. *Мультимодальна семіотика логіки.* Стаття присвячена розробці філософсько-методологічних засад мультимодальної семіотики логіки. Мультимодальна семіотика логіки розглядає логіку як мультисеміотичну конструкцію. Логіка як мультисеміотична конструкція є такого роду дискурсами, які формуються за допомогою відбору знаків із функціональної знакової системи природної мови, логічної символіки та візуального відображення даних. Знакові системи природної мови, логічної символіки та візуального відображення даних у логіці як мультисеміотичній конструкції відіграють роль семіотичних ресурсів. Мультимодальна семіотика логіки може мати два виміри дослідження – інтрасеміотичний та інтерсеміотичний. Інтрасеміотичний вимір логіки дозволяє розгляд кожного семіотичного ресурсу як окремої іманентної знакової системи. Інтерсеміотичний вимір логіки може бути двох видів. Перший можливий вид інтерсеміотичного виміру логіки дозволяє розгляд семіотичних ресурсів з позиції одного з них, тим самим роблячи останній ресурс неіманентною знаковою системою. Другий можливий вид інтерсеміотичного виміру логіки дозволяє розгляд логіки, як мультисеміотичної конструкції, як знакової системи, яка складається з семіотичних ресурсів як знакових підсистем.

Ключові слова: логіка, природна мова, семіотика, символіка, соціальна семіотика.

Summary. Rayhert K. W. *Multimodal Semiotics of Logic.* The article is devoted to the development of the philosophical and methodological fundamentals of multimodal semiotics of logic. Multimodal semiotics of logic considers logic as a multisemiotic construction. Logic as a multisemiotic construction is the kind of discourses which are formed through choices of signs from the functional sign systems of the natural language, logical symbolism and visual display. The sign systems of the natural language, logical symbolism and visual display are the semiotic resources in logic as a multisemiotic construction. Multimodal semiotics of logic can have two dimensions of cognition – intra-semiotic and inter-semiotic. Intra-semiotic dimension of logic deals with the view that every semiotic resource is an autonomous immanent sign system. There are two kinds of inter-semiotic dimension of logic in multimodal semiotic of logic. The first possible inter-semiotic dimension of logic considers one semiotic resource as a point of view on other semiotic resources and as an un-immanent sign system. The second possible inter-semiotic dimension of logic considers logic, as a multisemiotic construction, as a sign system consisted of the semiotic resources as sign subsystems.

Key words: logic, natural language, semiotics, symbolism, social semiotics.

УДК: 16+161+162+167

Ю. В. Попова

РОЛЬ ЛИНЕЙНЫХ ПАРАМЕТРОВ В СИСТЕМНО-ПАРАМЕТРИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ ФОРМ ВЫВОДНОГО ЗНАНИЯ

Статья представляет исследование различных форм выводного знания в категориях параметрической общей теории систем и двойственного системного моделирования. Изложены основания параметрической общей теории систем и возможности применения ее идей к исследованию основных логических форм: суждения и операций с ним (обращение, превращение, контрапозиция), логического квадрата, а также различных типов умозаключения (силлогистическое, индуктивное, условное, условно-категорическое, разделительное, разделительно-условное, умозаключений отношений). Логические формы исследованы в качестве системно-параметрических моделей, для каждой из которых определены значения линейного системного параметра «простота-сложность», имеющего как количественное выражение (модель Н. Гудмена),

так и качественное (идея А. И. Уемова). Полученные значения сложности системных моделей логических форм представлены наглядно в виде таблицы и соотнесены с качествами новизны и достоверности знания, получаемого в различных типах логических выводов. Количественные значения сложности подтверждены с помощью качественных характеристик. Полученные результаты дают основание для системно-параметрической классификации выводного знания, а также позволяют исследовать различные логические формы совместно, в их соотнесенности между собой.

Ключевые слова: параметрическая общая теория систем, системная модель, системные дескрипторы, бинарные атрибутивные, линейные системные параметры, простота, сложность, концепция Н. Гудмена.

Постановка проблемы. Вопросы методологии волновали научную мысль на протяжении всей истории существования и развития научного знания. Еще в давние времена человека интересовал вопрос, какие методы и способы его деятельности помогут достичь результата, какие методологические формы познания будут способствовать пониманию человеком мира и его места в нем. Человек, сложное и многомерное существо, стремился к познанию все более сложных явлений, но в то же время – к упрощению этих явлений для наилучшего их понимания. Поэтому проблема простоты – сложности всегда была актуальной для научного познания, но часто отношение к данному вопросу было некритическим: невозможно было определить, о каком типе простоты идет речь в исследовании, какой из возможных смыслов понимания этого понятия используется. Кроме того, простота является качественной характеристикой объекта, и потому не имеет меры, с помощью которой можно было бы приписать объекту исследования некоторую количественную характеристику. В 20 веке параметрическая общая теория систем, разработанная философом и логиком А. И. Уемовым и его школой, подробно занимается вопросами качественного измерения простоты-сложности систем, что позволяет оценить многие известные логико-философские проблемы в новом аспекте.

Анализ последних исследований и публикаций. Интерес к проблеме простоты-сложности научного знания возник еще в эпоху античности, о чем свидетельствуют труды древнегреческого философа Аристотеля. Еще в те времена был сформулирован логический принцип, называемый в логике «законом достаточного основания» и гласящий, что во всякой теории, гипотезе, рассуждении следует избегать создания новых понятий и терминов, если без них можно обойтись. Это правило в Средние века было названо «бритвой Оккама» и стало основанием такого методологического принципа, как редукционизм. «Бритва Оккама», названная так по имени философа-номиналиста У. Оккама, требовала «не множить сущее без необходимости», то есть при возможности объяснить гипотезу с помощью некоторого набора простых условий не привлекать дополнительных, тем самым усложняя объяснение.

В середине 20 века К. Поппер исследует понятие простоты в работе «Логика и рост научного знания» [6, с. 178-180]. Он анализирует теорию эмпириокритицизма (Мах, Авенариус) и конвенциональную теорию Пуанкаре и приходит к выводу, что все проблемы, возникающие в связи с понятием простоты, могут быть решены, «если мы отождествим это понятие с понятием степени фальсифицируемости» [7, с. 130], которая и является критерием демаркации, отделяющим научные теории от псевдонаучных предположений и идей.

Позже А.И. Уемов в рамках параметрической общей теории систем уделяет особое внимание проблеме сложности систем, представляя ее в качестве линейного системного параметра [2; с. 9; 11; 13]. Комбинируя системный параметр сложности с параметрами целостности и силы, философ предлагает использовать такое сочетание в качестве демаркационного принципа, отделяющего науку от ненаучного знания [9, с. 97]. Это положение уточняет и развивает теорию К. Поппера и представляет его критерий демаркации в системно-параметрическом аспекте.

В. Н. Костюк связывает понятие простоты с понятием общности в содержательном контексте: «Более простая теория (в смысле принципа сложной простоты) является содержательно более общей» [3, с. 80]. Э. Кайла постулирует принцип простоты

(предпочтение простейшей системе в числе логически эквивалентных ей) и для индуктивно производных отношений [15, с. 64], что порождает вопрос о том, будет ли система, в которой приняты индуктивно производные отношения, таким образом, более общей, чем производная от более сложной? Как связаны понятия простоты-сложности и общности теории?

Наиболее подробное исследование принципа простоты-сложности представлено в работе Е. Мамчур, Н. Овчинникова и А. Умова «Принцип простоты и меры сложности», где представлен анализ концепций Гудмена и Кемени, Г. Поварова, К. Боулдинга, Я. Дуброва, В. Рабика и других авторов и предложена классификация системных типов простоты-сложности [5].

Цель статьи. Как мы можем заметить, в работах, которые касаются проблемы простоты-сложности, даются в основном определения этих понятий, выделения различных аспектов их понимания, анализа различных концепций простоты и ее типов. Автор данной статьи полагает своей целью системно-параметрическое исследование различных логических форм в категориях линейных системных параметров, и, таким образом, представляет практическое применение одной из концепций (концепции Н. Гудмена) на примере анализа умозаключений.

Изложение основного материала. Обратимся к основаниям параметрической общей теории систем, идеи которой мы принимаем в данной работе. Категориальными основаниями данной теории являются две тройки категорий, выделенных А.И. Умовым: это вещи – свойства – отношения, а также определенное – неопределенное – произвольное [10, с. 33-35]. На этих двух тройках категорий основаны два определения системы, принятых в параметрической ОТС в качестве основополагающих. Первое определение описывает систему как «множество объектов, на котором реализуется определенное отношение с фиксированными свойствами» [12, с. 117]. В качестве формализма параметрической общей теории систем принят язык тернарного описания, названный так вследствие использования в нем двух базисных троек категорий, указанных выше. На языке тернарного описания первое определение системы может быть записано следующим образом:

$$({}_tA)Sist =_{df} ([a(*{}_tA)])t \quad (1),$$

где $({}_tA)Sist$ – система, которую мы определяем, ${}_tA$ – множество объектов, a – определенное отношение, которое реализуется на данном множестве, t – фиксированные свойства указанного определенного отношения. А.Ю. Цофнас называет определение (1) «атрибутивным» [14, с. 53], поскольку здесь мы начинаем определение системы с концепта, одного из трех дескрипторов системы, который представляет в этом случае системообразующее свойство. Второй дескриптор системы – реляционная структура, которая имеет реляционный характер, то есть представляет собой отношение, существующее между элементами исследуемой системы. Третий дескриптор – субстрат системы, то есть те элементы системы, на которых реализуется указанное системообразующее отношение, которому присущи свойства, заданные концептом.

Второе определение системы, соответственно, можно назвать «реляционным». В этом случае система может быть охарактеризована как «множество объектов, которые обладают заранее определенными свойствами с фиксированными между ними отношениями» [12, с. 117]. На языке тернарного описания можно представить второе определение таким образом:

$$({}_tA)Sist =_{df} t ([({}_tA*) a]) \quad (2),$$

где $({}_tA)Sist$ – система, ${}_tA$ – множество объектов, которые обладают заранее определенными свойствами a , между которыми существуют фиксированные отношения t . В таком определении структура является атрибутивной, то есть представляет собой некоторое

свойство, а концепт – реляционным, выражающим отношение. Преобразования такого рода (свойства – отношения) известны в проективной геометрии. Они называются двойственными и иллюстрируют содержание принципа двойственности, принятого в параметрической общей теории систем наряду с принципами универсальности, дополнительности двойственных системных описаний и функциональности различения вещей, свойств и отношений.

Каждую системную модель характеризуют некоторые свойства, а именно системные параметры. Они подразделяются на атрибутивные системные параметры, описывающие свойства какой-либо одной системы, и реляционные, соотносящие между собой характеристики двух и более разных систем. В свою очередь, атрибутивные системные параметры предполагают дальнейшее деление на бинарные (имеющие два значения – положительное и отрицательное), линейные (имеющие неограниченно больше число значений), а также многозначные и многомерные системные параметры.

Исследование значений бинарных атрибутивных системных параметров позволяет построить классификацию системных моделей, в частности, системных моделей логических форм выводного знания. Используя системно-параметрические характеристики, о любой системе можно сказать, входит ли она в класс систем, обладающих определенным значением системного параметра, или нет. Например, к классу упорядоченных систем, то есть таких, для которых важен порядок их элементов, будут относиться такие логические формы, как суждение и операции с ним (превращение, обращение, контрапозиция), логический квадрат, дедуктивные выводы (в частности, силлогизм), условное, условно-категорическое, разделительное, разделительно-условное умозаключение, умозаключений отношений и доказательство. В класс неупорядоченных систем будут отнесены понятие, выводы по полной и неполной индукции, а также аналогические умозаключения. В качестве примеров систем, завершенных по субстрату и структуре, можно назвать суждение и операции с ним, логический квадрат, силлогизм, условное, условно-категорическое, разделительное, разделительно-условное умозаключения и умозаключений отношений. Данные такой классификации могут свидетельствовать о том, что указанные значения бинарных атрибутивных системных параметров связаны с требованием достоверности, предъявляемым к умозаключениям: так, понятия достоверности будет связано с такими значениями системных параметров, как упорядоченность, завершенность по субстрату и структуре, имманентность, а новизна знания, получаемого в логическом выводе, в свою очередь, будет охарактеризована с помощью таких значений параметров, как неупорядоченность, открытость по субстрату и структуре, неимманентность и другими. Такое системно-параметрическое исследование логических форм представляет собой новый аспект давно известной логической проблемы – проблемы соотносительности качеств новизны и достоверности, получаемых по различным типам умозаключений.

Перейдем к исследованию линейных системных параметров – параметров простоты – сложности системных моделей. Здесь мы обратимся к концепции Н. Гудмена, американского философа и логика, который полагает, что всякое знание может быть описано с помощью некоторого набора предикатов, которые можно отождествить с отношениями [8, с. 179-182; 11, с. 103-105]. Сложность знания зависит именно от свойств этих отношений, среди которых Н. Гудмен выбирает четыре следующих [10, с. 197-209; 4, с. 81-84]:

- число мест отношения, то есть то число предметов, которые могут быть сопоставлены с помощью этого отношения;
- рефлексивность – свойство отношений, при котором каждый элемент множества находится в данном отношении к самому себе (например: студент учится, то есть учит сам себя, находится в отношении «учиться» к самому себе);
- симметричность – свойство бинарных, двухместных отношений, показывающее, что элементы отношений можно поменять местами;
- самополнота (self-completeness) – обобщение свойства транзитивности, которое можно представить так: А больше Б, Б больше В, следовательно, А больше В.

Сложность иррефлексивного (то есть не отнесенного к самому себе) n -местного предиката определяется по формуле:

$$V(n\text{-pl irref}) = (2n - 1) - S_y - S_c \quad (3),$$

где V – сложность n -местного (n -pl) иррефлексивного (*irref*) предиката, S_y – мера симметричности предиката, S_c – мера самополноты. А.И. Уемов делает вывод, что рефлексивное отношение «тем сложнее, чем выше число его мест, и тем проще, чем более оно симметрично и полно» [11, с. 105].

Исследуем основные логические формы в качестве системных моделей и определим меру их сложности, используя формулу (3), представленную в концепции Н. Гудмена.

1. Суждение – по определению В.Ф. Асмуса, мысль, посредством которой выделяется известный предмет, раскрывается часть содержания этого предмета, а также утверждается отношение между предметом и выделенной частью его содержания [1, с. 28]. Суждение имеет субъектно-предикатную структуру и в общем виде может быть записано так: « S есть P ». Определим сложность суждения по формуле Гудмена:

$$V_1(n\text{-pl irref}) = (2*1 - 1) - 0 - 0 = 1.$$

Ясно, что в системной модели суждения нет ни симметричности, ни самополноты, поэтому сложность данной системной модели равна единице.

2. Превращение – операция с суждением, при которой в превращенном суждении предмет высказывания является субъект исходного суждения, и рассматривается отношение субъекта не просто к предикату, а к понятию, противоречащему предикату (*не- P*): «Все S есть P – Ни один S не есть *не- P* ». Сложность данной логической формы равна:

$$V_2(n\text{-pl irref}) = (2*1 - 1) - 0 - 0 = 1.$$

3. Обращение – преобразование, при котором предикат суждения становится субъектом, а субъект – предикатом, но логическое содержание суждения остается тем же самым: «Все S есть P – Некоторые P есть S (как правило)».

$$V_3(n\text{-pl irref}) = (2*1 - 1) - 0 - 0 = 1.$$

4. Контрапозиция – операция с суждением, которая состоит в последовательном применении операций превращения и обращения: « S есть P – S не есть *не- P* – *не- P* не есть S ».

$$V_4(n\text{-pl irref}) = (2*1 - 1) - 0 - 0 = 1.$$

5. Логический квадрат – наглядная схема, с помощью которой могут быть представлены все отношения между суждениями различных видов: общеутвердительными, частноутвердительными, общеотрицательными и частноотрицательными. Общее число мест, сопоставленных в данном случае отношениями, будет равно 6, и сложность данной системной модели, соответственно, будет выше:

$$V_5(n\text{-pl irref}) = (2*6 - 1) - 0 - 0 = 11.$$

6. Дедуктивные умозаключения. В качестве яркого представителя данного типа выводов рассмотрим аристотелевский силлогизм по первой фигуре: « M есть P – S есть M – S есть P ». Здесь сопоставляются отношения между субъектом и предикатом, субъектом и

средним термином, предикатом и средним термином, то есть число мест, сопоставленных отношениями, равно трем. Определим сложность системной модели силлогизма:

$$V_6 (n\text{-pl irref}) = (2*3 - 1) - 0 - 0 = 5.$$

7. Индуктивные умозаключения – умозаключения, в которых вывод делается от частных положений к более общему. Поскольку предикат в каждой посылке индуктивного вывода повторяется, то число мест предиката будет равно единице, а сложность системной модели:

$$V_7 (n\text{-pl irref}) = (2*1 - 1) - 0 - 0 = 1.$$

8. Условное умозаключение – такой вид логического вывода, в котором обе посылки и вывод представляют собой условные суждения вида: «Если А есть Б, то В есть Г». В общем виде условное умозаключение можно представить так: «Если А, то Б. Если Б, то В. Если А, то В». Следовательно, отношение в данном случае сопоставляет между собой три элемента, то есть является трехместным. Здесь также присутствует транзитивность, что мы учитываем при определении сложности данной системной модели:

$$V_8 (n\text{-pl irref}) = (2*3 - 1) - 0 - 1 = 4.$$

9. Условно-категорическое умозаключение – такое умозаключение, в котором одна посылка является условным суждением, а вторая посылка и заключение – категорическими суждениями: «Если А, то Б. А есть. Следовательно, есть Б». Отношение сопоставляет между собой два элемента, симметричность и самополнота не присутствуют, поэтому сложность системной модели равна:

$$V_9 (n\text{-pl irref}) = (2*2 - 1) - 0 - 0 = 3.$$

10. Разделительное умозаключение – умозаключение, в котором одна посылка является разделительным суждением («А есть либо Б, либо В»), а вторая – категорическим («А есть Б»). Число мест отношения (А и Б, А и В) равно двум, и сложность системной модели:

$$V_{10} (n\text{-pl irref}) = (2*2 - 1) - 0 - 0 = 3.$$

11. Разделительно-условное умозаключение. Здесь одна посылка представляет собой разделительное суждение, а две других – условные суждения: «А есть Б или В. Если А есть Б, то А есть К. Если А есть В, то А есть Л. Следовательно, А есть К». Как мы видим, отношение здесь четырехместное (отношение элемента А к элементам Б, В, К, Л).

$$V_{11} (n\text{-pl irref}) = (2*4 - 1) - 0 - 0 = 7.$$

12. Умозаключение отношений – обычно представлено в виде умозаключений равенства или степени: «А больше Б, Б больше В, А больше В». Здесь сопоставлены отношением три элемента, а также выражена транзитивность, что отражается на мере самополноты:

$$V_{12} (n\text{-pl irref}) = (2*3 - 1) - 0 - 1 = 4.$$

Запишем полученные результаты в виде таблицы, представив системные модели в порядке возрастания их сложности.

Значения параметра простота-сложность
для системных моделей основных логических форм

Логическая форма	Сложность системной модели
1. Суждение	1
2. Превращение	1
3. Обращение	1
4. Контрапозиция	1
5. Индукция	1
6. Условно-категорическое умозаключение	3
7. Разделительное умозаключение	3
8. Условное умозаключение	4
9. Умозаключение отношений	4
10 Силлогизм	5
11 Разделительно-условное умозаключение	7
12 Логический квадрат	11

Как видно из таблицы, сложность системных моделей повышается вместе с числом мест, сопоставленных системообразующим отношением: в частности, логический квадрат имеет наибольшую сложность, поскольку сопоставляет все виды суждений по количеству и качеству в одной схеме. Наименьшую сложность имеет суждение и операции с ним, а также индуктивные выводы, дающие в выводе новизну знания, но не его достоверность. Более высокую сложность имеют условно-категорическое, разделительное, условное, разделительно-условное умозаключение и умозаключение отношений, которые характеризуются более высокой степенью достоверности. Силлогизм как одна из форм наиболее достоверного вывода имеет сложность выше, чем другие умозаключения. Таким образом, можно сделать вывод, что параметр сложности связан с качеством достоверности знания, получаемого в выводе: так, чем выше сложность системной модели, тем более вероятно получение в выводе умозаключения достоверного знания, и наоборот, чем проще системная модель, тем выше вероятность, что в выводе она даст качество новизны, но не достоверности выводного знания.

Кроме того, А.И. Уемов представляет качественное сравнение системных моделей по сложности с помощью определения значений их бинарных атрибутивных системных параметров [11, с. 209]. Так, ученый полагает, что структурно более простые системы характеризуются такими значениями системных параметров, как нерасчлененность, субстратная открытость, имманентность, минимальность, центрированность, отсутствие опосредования, детерминированность, нестационарность, нестабильность, всецелонадежность, нерегенеративность, невариативность, субстратная гомогенность, слабость и неуникальность. Структурно более сложные системы, соответственно, характеризуются противоположным набором значений бинарных атрибутивных системных параметров. Если сравнить системные модели дедуктивных и индуктивных выводов, то можно сказать, что системная модель силлогизма, в отличие от индукции, характеризуется такими значениями системных параметров, как субстратная завершенность, наличие опосредования, регенеративность (силлогизм можно восстановить из энтимемы), субстратная гетерогенность, сила и уникальность. Таким образом, качественное определение сложности их системных моделей подтверждает количественное (системная модель дедукции, как мы выяснили, является более сложной, чем системная модель индуктивного вывода).

Выводы. С помощью системно-параметрического метода в работе были исследованы представленные в качестве системных моделей основные логические

форми: суждение и операции с ним, логический квадрат, а также различные виды умозаключений. Были определены их системно-параметрические характеристики, а именно значения бинарных атрибутивных системных параметров и линейного системного параметра простоты-сложности, что позволяет построить новую, системно-параметрическую классификацию логических форм. Классификация, как известно, является показателем развития науки, поэтому создание новых классификаций в параметрической общей теории систем представляет собой весомый вклад в развитие как данной теории, так и логической науки в целом. Кроме того, показатели простоты-сложности системных моделей логических форм были соотнесены с такими характеристиками выводного знания, как новизна и достоверность: мы выяснили, что чем выше сложность системной модели, тем выше и достоверность выводного знания, и наоборот. Полученные количественные значения простоты-сложности логических форм были подтверждены качественно, что свидетельствует о пользе применения метода Н. Гудмена для исследования логических выводов. Таким образом, данное исследование позволяет совместно рассмотреть те логические формы с их системно-параметрическими характеристиками, которые никогда ранее не были исследованы в их соотнесенности. Эта работа представляет новый аспект известной логической проблемы – проблемы соотнесенности достоверности и новизны знания, получаемого в выводах различных логических форм, исследованных в качестве системных моделей с их значениями линейного системного параметра простоты-сложности.

Список использованной литературы

1. Асмус В. Ф. Логика: Учебник / В. Ф. Асмус. – М.: Едиториал УРСС, 2001. – 392 с.
2. Богданович В. И. Системный метод и диалектика / В. И. Богданович, Л. Н. Сумарокова, А. И. Уемов // Системный метод и современная наука. Выпуск I (сборник научных трудов). – 1971. – Вып. 1. – С. 5-17.
3. Костюк В. Н. Роль принципа простоты в естественнонаучных теориях / В. Н. Костюк // Вопросы философии. – 1970. – № 7. – С. 93-99.
4. Логика и методология системных исследований: [сб. науч. трудов / отв. ред. Л. Н. Сумарокова]. – К., Од.: ВШ, 1977. – 255 с.
5. Мамчур Е. А. Принцип простоты и меры сложности / Е. А. Мамчур, Н. Ф. Овчинников, А. И. Уемов. – М.: Наука, 1989. – 304 с.
6. Поппер К. Логика и рост научного знания / К. Поппер. – М.: Прогресс, 1983. – 605 с.
7. Поппер К. Логика научного исследования / К. Поппер. – М.: Республика, 2004. – 447 с.
8. Уемов А. И. К вопросу об измерении простоты / А. И. Уемов, Л. Н. Сумарокова, И. В. Дмитриевская // Методологические проблемы теории измерений. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 176-191.
9. Уемов А. И. Критика принципа фальсификации К. Поппера и проблема системного подхода к демаркации научного знания / А. И. Уемов // Вопросы философии. – 2008. – № 4. – С. 91-97.
10. Уемов А. И. Общая теория систем для гуманитариев: Учебное пособие / Уемов А., Сараева И., Цофнас А. – Universitas Rediviva, 2001. – 276 с.
11. Уемов А. И. Свойства, системы и сложность / А. И. Уемов // Вопросы философии. – 2003. – № 6. – С. 96-110.
12. Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем / А. И. Уемов. – М.: Мысль, 1978. – 272 с.
13. Уемов А. И. Типы и критерии простоты систем / А. И. Уемов. – К.: АН УССР ордена Ленина, институт кибернетики, 1973. – 20 с.
14. Цофнас А. Ю. Теория систем и теория познания: Монография / А. Ю. Цофнас. – Одесса: Астропринт, 1999. – 308 с.
15. Kaila E. Reality and Experience. Four philosophical Essays / E. Kaila. – Dordrecht: D. Reided Publishing Company, 1979. – 326 p.

Одержано редакцією 09.08.2014

Прийнято до публікації 21.08.2014

Анотація. *Попова Ю. В. Роль лінійних параметрів в системно-параметричному вимірюванні форм вивідного знання. Стаття являє собою дослідження різних форм вивідного знання в категоріях параметричної загальної теорії систем та двоїстого системного моделювання. Викладені засади параметричної загальної теорії систем і можливості застосування її ідей до дослідження основних логічних форм: судження та операцій із ним (обернення, перетворення, контра позиція), логічного квадрату, а також різноманітних типів*

умовиводів (силогістичного, індуктивного, умовного, умовно-категоричного, розділювального, розділювально-умовного, умовиводу відношень). Логічні форми досліджені як системно-параметричні моделі, для кожної з яких визначені значення лінійного системного параметру «простота-складність», що має як кількісний вияв (модель Н. Гудмена), так і якісний (ідея А. І. Уйомова). Отримані значення складності системних моделей логічних форм представлені наочно у вигляді таблиці та співвіднесені з якістьми новизни і вірогідності знання, що може бути отримане в різних типах логічних висновків. Кількісні значення складності підтверджені за допомогою якісних характеристик. Отримані результати дають основу для системно-параметричної класифікації вивідного знання, а також дозволяють досліджувати різноманітні логічні форми сумісно, в їх співвіднесеності між собою.

Ключові слова: параметрична загальна теорія систем, системна модель, системні дескриптори, бінарні атрибутивні, лінійні системні параметри, простота, складність, концепція Н. Гудмена.

Summary. Popova Yu. V. The function of linear system parameters in logical conclusions' system-parametric measurement. The article represents different logical forms investigation in categories of the General Parametric Systems Theory and dual system modeling. The author states the General Parametric Systems Theory foundations and possibilities of its ideas application to the investigation of basic logical forms: proposition and operations with it (conversion, reversion and contraposition), the logical square and various forms of conclusions (syllogistic, inductive, conditional, conditionally categorical, disjunctive, disjunctively conditional, and relational). Logical forms are examined as system-parametric models and for each model the values of linear system parameter "simplicity – complexity" are determined. This parameter has both quantitative (N. Goodman's model) and qualitative (A. Uyomov) forms. Complexity meanings of logical conclusions system models are represented visually in tabular form and correlated with qualities of novelty and trustworthiness of knowledge which we get in various types of logical conclusions. Quantitative values of complexity are proved with the help of qualitative characteristics. Our results give grounds for a system-parametric classification of logical conclusions and allow investigation of various logical forms simultaneously, in their interrelationship.

Key words: General parametric systems theory, system model, system descriptors, binary attributive, linear system parameters, simplicity, complexity, N. Goodman's idea.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АСТАПОВА-ВЯЗЬМІНА Олена Ігорівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, e-mail: astelig@mail.ru

ДАЦЕНКО Вікторія Станіславівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Черкаського державного технологічного університету, e-mail: vsd211177@mail.ru

ДМИТРЕНКО Марія Йосипівна – доктор філософських наук, професор, e-mail: dmytrenko@ukr.net

ДУДЕНОК Валентина Іванівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та всесвітньої історії Бердянського державного педагогічного університету, e-mail: Dudenok.vi@gmail.com

КОСТЮЧКОВ Сергій Карпович – кандидат політичних наук, доцент кафедри соціальної роботи і соціальної педагогіки Херсонського державного університету, e-mail kosser.63@mail.ru

КУЛЄШОВ Олександр Вадимович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Черкаського державного технологічного університету, e-mail: KLSHV@rambler.ru

ЛАВРИНОВИЧ Олена Анатоліївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та педагогіки Національного транспортного університету (м. Київ), e-mail: e_lavrinovich@mail.ru

ЛИТВИН Ярослав Миколайович – аспірант кафедри філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, e-mail: nemo1988@meta.ua

ЛІПІЧ Людмила Михайлівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та педагогіки Національного транспортного університету (м. Київ), e-mail: lipich_lm@ukr.net

ПОПОВА Юлія Валеріївна – аспірант кафедри філософії природничих факультетів Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, e-mail: Juliette-night@yandex.ru

ПРОЦИШИН Володимир Михайлович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, e-mail: epictet@ukr.net

П'ЯНЗІН Сергій Дмитрович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, e-mail: pian@ukr.net

РАЙХЕРТ Костянтин Вільгельмович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії природничих факультетів Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, e-mail: virate@mail.ru.

СТОРОЖУК Світлана Володимирівна – доктор філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Національного університету біоресурсів і природокористування України, e-mail: sveta0101@ukr.net

ШЕВЧЕНКО Ганна Миколаївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальних наук і технологій Чернігівського національного технологічного університету, e-mail: an_shevchenko@ukr.net

ЯКОВЛЄВА Ярослава Олексіївна – аспірант кафедри теорії та історії культури філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, e-mail: slavkoyakovleva@gmail.com

ЗМІСТ

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

<i>Процишин В. М.</i> Етос філософії та освітня реформа	3
<i>Ryanzin S. D.</i> Categories, attribute and basic modes of social reality	9
<i>Костючков С. К.</i> Філософське осмислення процесів гармонізації взаємозв'язку, взаємовпливу та взаємозумовленості у системі «Людина – Суспільство – Природа»	15
<i>Кулешов О. В.</i> Проблема цінностей в сучасному консерватизмі	21
<i>Сторожук С. В.</i> Націоналізм: проблема визначення та інтерпретації.....	28
<i>Даценко В. С.</i> Національна ідея і принципи лібералізму в творчості Б. Кістяківського.....	33
<i>Шевченко Г. М.</i> Феномен свободи як складової демократичного суспільства	41
<i>Дмитренко М. Й.</i> Підходи до класифікації типів корпоративної культури	46
<i>Литвин Я. М.</i> Філософський вимір українського шістдесятництва	54
<i>Яковлева Я. О.</i> Чорнобильська «зона відчуження» як мнемонічне місце.....	59
<i>Лавринович О. А.</i> Комерціалізація вищої освіти: соціальні наслідки та ціннісні виміри.....	64
<i>Дуденок В. І., Лініч Л. М.</i> Особливості формування ціннісних орієнтацій у студентської молоді	71

ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ ЛОГІКИ

<i>Astapova-Vyazmina O. I.</i> Some aspects of exemplification role in the context of sign systems.....	77
<i>Райхерт К. В.</i> Мультимодальная семиотика логики.....	83
<i>Попова Ю. В.</i> Роль линейных параметров в системно-параметрическом измерении форм выводного знания.....	88
Відомості про авторів	97

CONTENTS

SOCIAL PHILOSOPHY, PHILOSOPHY OF EDUCATION

<i>Prozyslyn V. M.</i> Ethos of philosophy and education reform	3
<i>Pyanzin S. D.</i> Categories, attribute and basic modes of social reality	9
<i>Kostuychikov S. K.</i> Philosophical reflection on the harmonization of the relationship, mutual interaction and interdependence in the system «Man – Society – Nature»	15
<i>Kulieshov O. V.</i> The problem of values in modern conservatism	21
<i>Storozhuk S. V.</i> Nationalism: problem of definition and interpretation	28
<i>Datzenko V. S.</i> The national idea and the principles of liberalism in the works of B. Kistiakivsky	33
<i>Shevchenko G. M.</i> The phenomenon of freedom as a constituent of democratic society	41
<i>Dmytrenko M. Y.</i> Approaches to classifying of corporate culture types	46
<i>Lytvyn Ya. M.</i> The philosophical dimension of Ukrainian sixties	54
<i>Yakovlieva Ya. O.</i> Chernobyl «exclusion zone» as a mnemonic place	59
<i>Lavrynovych O. A.</i> Commercialization of higher education: social impact and value dimensions	64
<i>Dudenok V. I., Lipich L. M.</i> Specific features of forming of the valued orientations for student young people	71

PHILOSOPHICAL PROBLEMS OF LOGIC

<i>Astapova-Vyazmina O. I.</i> Some aspects of exemplification role in the context of sign systems	77
<i>Rayhert K. W.</i> Multimodal semiotics of logic	83
<i>Popova Yu. V.</i> The function of linear system parameters in logical conclusions' system-parametric measurement	88
Information about authors	97

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія філософія
№ 31 (324). 2014

Відповідальний за випуск
Марченко О. В.

Відповідальний секретар:
Процишин В. М.

Комп'ютерне верстання
Любченко Л. Г.

Підписано до друку 27.12.2014. Формат 84x108/16.
Ум. друк. арк. 10,0. Тираж 300 пр. Зам. № 5232

Видавець і виготівник видавничий відділ
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
Адреса: 18000, м. Черкаси, бул. Шевченка, 81, кімн. 117,
Тел. (0472) 37-13-16, факс (0472) 37-22-33,
e-mail: vydav@cdu.edu.ua, <http://www.cdu.edu.ua>
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №3427 від 17.03.2009 р.